

GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2008 1(23)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR

REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2008 **1**(23)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2008

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė

DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

KEŠTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KÄRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)

LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Arūnas Streikus

Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas Sovietų Lietuvoje 1965–1986 m.7

Restrictions Placed on Western Culture in Soviet Lithuania in 1965–198623

Saulius Grybkauškas

Nomenklatūrinis sovietinės Lietuvos pramonės valdymas: partinės baudmės,
KGB kompromitavimas ir klienteliniai ryšiai24

The Management of the Industry in Soviet Lithuania by the Party Leaders:
Punishment of Party Members, the Use of Compromising Information Gathered
by the KGB and Informal Ties44

Arūnas Bubnys

Lietuvių policijos 3(11)-iasis batalionas45

The 3(11) Battalion of the Lithuanian Police57

Valentinas Brandišauskas

Lazdijų apskrities žydų likimas nacistinės okupacijos metais: nuo teisių apribojimo
iki žūties58

The Fate of the Jews in the Lazdijai District during the Nazi Occupation:
from the Restriction of the Rights to Death75

STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENTS' RESEARCH

Birutė Kuklytė

Roko maršai per Lietuvą 1987–1989 m. Žvilgsnis į Dainuojančią revoliuciją76

Rock Marches in Lithuania in 1987–1989. A Glance at the Singing Revolution88

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Kristina Burinskaitė

KGB kova su išėivija ideologinėmis ir propagandinėmis priemonėmis
XX a. devintajame dešimtmetyje89

Lina Okuličiūtė

KGB agentūrinio-operatyvinio darbo įrankis – konspiraciniai (susitikimų) butai96

ATMINTIS – MEMORY

Imantas Melianas

Kova be atvangos. Čėčėnų tautos kova dėl laisvės 1917–1944 m.113

RECENZIJOS – REVIEWS

Vladas Turčinavičius

Kaip istorikas, žaisdamas atviromis praėities kortomis, atrodo „protingas“, bet neobjektyvus (M. Tamošaitis, „Kontroversiški V. Krėvės-Mickevičiaus parodymai apie 1940 m. Lietuvos okupaciją JAV Ch. J. Kersteno komitetui po Antrojo pasaulinio karo“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, 2(16), p. 55–70).....126

KRONIKA – CRONICALS134

KNYGOS – BOOKS145

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS147

Arūnas Streikus

Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas Sovietų Lietuvoje 1965–1986 m.

Straipsnyje atskleidžiama sovietinė kultūrinių ryšių su Vakarais kontrolės sistema. Nagrinėjami svarbiausi šios sistemos aspektai: Vakarų meninės kūrybos prieinamumo varžymas, tiesioginio humanitarinės inteligentijos bendravimo kontrolė, Vakarų kultūros vaizdo formavimas viešajame diskurse.

IVADAS

Viena svarbiausių sovietų režimo ypatybių buvo siekis izoliuoti jo kontroliuojamą visuomenę nuo Vakarų kultūrinio ir intelektualinio gyvenimo įtakų, kuris dažnai apibūdinamas geležinės uždangos metafora. Nepriklausomybės metais vykusį spartų Lietuvos kultūros grįžimo į Vakarų kultūrinę orbitą procesą nutraukė sovietų okupacija. Josifio Stalino valdymo metais egzistavusi beveik visiška atskirtis nuo Vakarų kultūros po diktatoriaus mirties gerokai sušvelnėjo, tačiau besiplečiančius ryšius su Vakarais sovietų režimas ir toliau stengėsi griežtai kontroliuoti.

Pagrindinis straipsnio tikslas – atskleisti sovietinės kultūrinių ryšių su Vakarais kontrolės sistemos veikimą Lietuvoje, jos kaitą ir veiksmingumą. Siekiant šio tikslo bus nagrinėjami svarbiausi pavidalai, kuriais reiškėsi Vakarų kultūros sklaidos kontrolė. Pirmiau-

sia aptariamas Vakarų meninės kūrybos prieinamumo varžymas, kurį geriausiai iliustruoja Vakarų literatūros vertimų publikavimo politika ir šios literatūros skaitymo ribojimas. Nemažai dėmesio skiriama ir Vakarų kino sklaidos kontrolei atskleisti. Dar vienas lygmuo, kuriame akivaizdžiai reiškėsi kultūrinės komunikacijos su Vakarais kontrolė, buvo įkyri humanitarinės inteligentijos tiesioginio bendravimo su Vakarų kolegomis priežiūra. Išskirtinis vaidmuo šioje srityje priklausė KGB, kurio naudoti metodai siekiant kontroliuoti menininkų ir intelektualų ryšius bei pastangos jais manipuluoti režimo interesų naudai taip pat yra vienas iš šio tyrimo objektų. Galimybę tiesiogiai susipažinti su gyvenimu Vakaruose turėjo tik labai nedidelė grupė žmonių, dažniausiai tuometinio visuomenės elito atstovai: partinė nomenklatura, menininkai, mokslininkai. Didžiajai visuomenės daliai pagrindinis informacijos apie gyvenimą Vakaruose šaltinis buvo sovietų žiniasklaidos pateikiamas deformuotas Vakarų kultūros vaizdas. Šiame straipsnyje analizuojama, kaip Vakarų kultūros reiškiniai buvo pristatomi pagrindiniuose kultūrinio publicistinio pobūdžio periodiniuose leidiniuose, nagrinėjamu laikotarpiu leistuose Sovietų Lietuvoje: „Kultūros baruose“, „Literatūroje ir mene“, „Nemune“, „Moksle ir gyvenime“, „Jaunimo gretose“. Tyrimas apima

vadinamąją stagnaciją, t. y. laikotarpį nuo septintojo dešimtmečio vidurio iki devintojo dešimtmečio vidurio.

Sovietų režimo naudotos kultūrinių ryšių su Vakarais kontrolės formos istoriografijoje iki šiol labai mažai tyrinėtos. Galima paminėti tik pavienius mėginimus analizuoti kai kuriuos šios problematikos aspektus. Bene daugiausia rašyta apie sovietų vykdytą Vakarų literatūros skaitymo kontrolę. Dar devintojo dešimtmečio pradžioje išleistame išeivijos autorių straipsnių rinkinyje Tomas Venclova aptarė Vakarų literatūros recepcijos galimybes sovietų okupuotoje Lietuvoje¹. Savo tyrime, kuris aprėpė laikotarpį nuo okupacijos pradžios iki aštuntojo dešimtmečio pradžios, T. Venclova atskleidė pagrindines Vakarų rašytojų kūrybos publikavimo tendencijas tiek kiekybiniu, tiek ir kokybiniu atžvilgiu. Kaip bene liberaliausią šios srities etapą jis išskyrė septintojo dešimtmečio antrąją pusę. Užsienyje leistos literatūros skaitymo ribojimą bendrais bruožais aptarė ir Klemensas Sinkevičius straipsnyje, skirtame Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos specialiojo fondo istorijai². Kai kurių užsienio autorių kūrybos publikavimo Sovietų Sąjungoje sunkumai, jos cenzūra gana plačiai tyrinėjami rusų istoriografijoje³.

Rengiant straipsnį daugiausia naudotasi archyviniais dokumentais, atspindinčiais sovietų valdžios institucijų, vykdyusių kultūrinių ryšių su Vakarais kontrolę, veiklą. Pirmiausia tai aštuntojo dešimtmečio pradžioje LKP CK biurokratinį aparatą papildžiusių Užsienio ryšių skyriaus, Išvykų į užsienį komisijos ir kitų šio aparato padalinių dokumentai, esantys Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). Kita svarbi šaltinių grupė – KGB padalinių, nagrinėjamu laikotarpiu vykdyusių ryšių su užsieniu kontrolę, archyviniai dokumentai, kurie taip pat saugomi LYA. Tai LSSR KGB 1-ojo skyriaus

ir 2-osios valdybos pažymos apie sekamus Vakarų šalių humanitarinės inteligentijos atstovus, šių skyrių agentų pranešimai apie išvykas į užsienį, LSSR KGB 10-ojo skyriaus rengtos į užsienį vykstančių ir į Lietuvą iš užsienio atvykstančių asmenų tikrinimo statistinės suvestinės. Rengiant straipsnį taip pat panaudotos LSSR kultūros ministerijos ataskaitos ir susirašinėjimo su kitomis institucijomis dėl užsienio ryšių dokumentai, saugomi Lietuvos literatūros ir meno archyve. Geriau atskleisti užsienio literatūros skaitymo ribojimą padėjo Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje išlikę buvusio šios bibliotekos specialiojo fondo archyviniai dokumentai.

VAKARŲ LITERATŪROS IR MENO CENZŪRA

Kaip ir visos Sovietų Sąjungos, Lietuvos izoliavimas nuo Vakarų kultūros buvo ypač stipriai jaučiamas pirmąjį pokario dešimtmetį. 1946–1955 m. į lietuvių kalbą išversta ir išleista tik 64 Vakarų rašytojų 103 knygos⁴. Be to, daug Vakarų literatūros sunaikinta pokario metais vykdant masinį bibliotekų valymą. 1949–1953 m. Glavlitas parengė keturis sąrašus vadinamųjų odiozinių užsienio autorių, kurių visos knygos turėjo būti išimtos iš bendrojo naudojimo bibliotekų fondų. Į juos buvo įrašytos 508 pavardės, tarp kurių – Simone de Beauvoir, Georges'as Bernanosas, Albert'as Camus, Karlas Jaspersas, Jacques'as Maritainas, Ezra Poundas, kiti žymūs rašytojai ir filosofai⁵.

Šeštojo dešimtmečio viduryje pradėta spausdinti gerokai daugiau Vakarų autorių grožinės literatūros kūrinių. 1956–1965 m. Lietuvoje jau buvo išleistos 186 Vakarų rašytojų 307 knygos⁶. Taigi, palyginti su ankstesniuoju dešimtmečiu, Vakarų literatūros leidyba padidėjo tris kartus. Pradėti

publikuoti ne tik užsienio literatūros klasikais, bet ir žymesni šiuolaikiniai autoriai. Daugiau pradėta versti ir J. Stalino laikais beveik visiškai ignoruotų vokiečių. 1956 m. pavasarį Glavlitas atšaukė anksčiau minėtų odiozinių autorių sąrašų galiojimą ir nurodė, kad bendruosiuose fonduose negali būti tik tų šių autorių knygų, kurios įrašytos į specialius Glavlito įsakymus ir sąrašus⁷.

Vis dėlto didžiausio Vakarų literatūros leidimo proveržio Sovietų Lietuvoje būta septintojo dešimtmečio antroje pusėje. 1966–1970 m. išleista 175 Vakarų autorių 219 knygų⁸. Tuo metu pirmą kartą lietuvių kalba išėjo Jerome'o Salingerio („Rugiuose prie bedugnės“, 1966 m.), Johno Updike'o („Kentauras“, 1967 m.), A. Camus („Maras“, 1968 m.) kūriniai. Periodinėje spaudoje tuo metu pasirodė ir keletas vertimų tų XX a. Vakarų literatūros klasikų, kuriuos sovietų režimo ideologai vertino ypač įtariai. 1966 m. „Pergalės“ žurnale buvo išspausdintas vienintelis per visą sovietmetį poeto Thomaso Stearnso Elioto eilėraštis „Alfredo Prufroko meilės daina“, o 1967 m. „Nemuno“ žurnale – Jameso Joyce'o apsakymas „Mirusieji“. Nemažai iki tol neskelbtų autorių buvo ir 1969 m. išleistoje antologijoje „XX amžiaus Vakarų poetai“.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje periodinėje spaudoje pirmą kartą publikuotos žymiausių Vakarų dramaturgų Eugèno Ionesco ir Samuelio Becketto pjesės, o 1970 m. išleistas pirmas šiuolaikinių Vakarų Europos dramaturgų kūrybos rinkinys⁹. Šiuolaikinių Vakarų dramaturgų kūrinius drąsiau pradėta statyti ir teatro scenoje. 1967 m. neseniai įkurtame Valstybiniame jaunimo teatre buvo pastatyta Johno Osborne'o pjesė „Atsigręžk rūstybėje“ (rež. V. Čibiras), o Panevėžio dramos teatre Juozas Miltinis tais pačiais metais perkėlė į sceną Friedricho Dürrenmatta pjesę „Fizikai“, 1968 m. – Arthurio Millerio „Komivojažieriaus mirtį“.

Daugėjant Vakarų literatūros vertimų, neišnyko kita cenzūros forma, kai, pasitelkus vadinamąjį laisvąjį vertimą, užsienio autorių kūryba buvo gerokai apkarpoma ir iškraipoma. Dauguma kūrinių buvo kupiūruojami, tekstas keičiamas ir papildomas. Pavyzdžiui, žymaus anglų fantastinės literatūros rašytojo Arthurio Clarke'o romano „2001 metų kosminė odiseja“ rusiškasis leidimas 1970 m. pasirodė be pabaigos. Buvo teigiama, esą leidėjams nepriimtinas pagrindinio herojaus – astronauto Deivido Boumeno – virsmas kosmoso dievažmogui. Baigiamojo žodžio autorius buvo įpareigotas skaitytojams paaiškinti, jog paskutiniai knygos skyriai išimti todėl, kad jie neva nebūdingi šiaip jau mokslinei A. Clarke'o pasaulėžiūrai¹⁰. Tuo tarpu 1967 m. į rusų kalbą išverstas Josepho Hellerio romanas „22-oji išlyga“ buvo sureduotas taip, kad vertimas tapo perpus trumpesnis už originalą¹¹.

Panašiai kaip Vakarų rašytojų kūriniai buvo perdarinėjami ir Vakarų režisierių filmai, kuriuos nuo septintojo dešimtmetmečio vidurio taip pat pradėta kur kas dažniau rodyti Sovietų Sąjungos kino ekranuose. Vakarų šalių kino cenzūra ypač sustiprėjo aštuntajame dešimtmetyje. Vienas ryškiausių sovietų kino cenzūros barbariškumo pavyzdžių galėtų būti Bernardo Bertolucci filmo „Konformistas“ likimas. Filmas buvo sutrumpintas 30 min., o jo įvykių seka sugrupuota nepaisant autorinės idėjos ir logikos. Be to, buvo rodomos nespalvotos kopijos, nors spalvų kontrastai šiame filme turi svarbų vaidmenį¹².

Po Vakarų literatūros leidyboje bene liberaliausio per visą sovietmetį 1966–1970 m. laikotarpio aštuntojo dešimtmečio pradžioje šios literatūros leidybos tempas vėl sulėtėjo. 1971–1975 m. Lietuvoje išleistos 164 Vakarų šalių autorių knygos¹³, o 1976–1980 m. – tik 135¹⁴. Tiesa, devintojo dešimtmečio pradžioje Vakarų literatūros leidyba vėl kiek atgijo tiek kiekybės, tiek kokybės atžvilgiu:

1981–1985 m. išleistos 172 Vakarų autorių knygos¹⁵. Aštuntojo ir devintojo dešimtmečių sandūroje knygynuose netikėtai pasirodė dar keletas iki tol ignoruotų literatūros klasikų. 1979 m. išleistas monumentaliojo Marcelio Prousto romano „Prarastojų laiko beieškant“ pirmasis tomas „Svano pusėje“. Tais pačiais metais pirmą kartą lietuvių kalba pasirodė ir Hermanno Hesse's kūryba („Stepių vilkas“). Devintojo dešimtmečio pradžioje lietuvių skaitytojai pagaliau sulaukė didesnių Franzo Kafkos kūrybos fragmentų: 1981 m. išleistas jo romanas „Procesas“, o tų pačių metų „Pergalės“ žurnalo dešimtajame numeryje išspausdinta novelė „Pataisos darbų kolonijoje“. Beje, laikinai sušvelnėjus ideologinei cenzūrai, F. Kafkos kūryba į viešąjį diskursą trumpam buvo prasimušusi dar 1964–1968 m., kai keletas šio autoriaus kūrinių buvo paskelbta žurnaluose „Иностранная литература“, „Вопросы литературы“, o leidykla „Progress“ išleido jo novelių rinkinį¹⁶. Lietuvoje tuo metu taip pat paskelbta keletas F. Kafkos kūrybos nuotrupų¹⁷. Tačiau po Čekoslovakijos įvykių šis rašytojas vėl atsidūrė nepageidautinų autorių sąrašuose.

Devintojo dešimtmečio pradžioje Lietuvoje iš dalies legalizuota dar kelių žymių Vakarų prozininkų kūryba. 1981 m. viena knyga išleisti Kurto Vonneguto romanai „Skerdykla Nr. 5“ ir „Čempionų pusryčiai“ (tiesa, gerokai kupiūruoti). Kiti rašytojai lietuvių skaitytojams buvo pristatyti pirmiausia publikuojant jų mažosios prozos pavyzdžius. 1982 m. išleistas Johno Fowleso apsakų rinkinys „Juodmedžio bokštas“, o 1983 m. „Pergalės“ žurnalo septintajame numeryje išspausdintas Güntherio Grasso apsakymas „Mokytojas Brunys“. 1985 m. šią publikacijų seriją pratęsė J. Joyce'o apsakymų rinkinys „Dubliniečiai“. Dar daugiau galimybių geriau susipažinti su šiuolaikinės Vakarų mažosios prozos tendencijomis suteikė devintojo dešimtmečio pradžioje

išleisti novelių rinkiniai: 1980 m. – amerikiečių, 1982 m. – anglų, 1984 m. – prancūzų ir ispanų novelės. Devintojo dešimtmečio viduryje Lietuvos SSR leidykloms pavyko nudžiuginti ir jaunuosius skaitytojus iki tol draudžiamų autorių sąrašuose buvusių rašytojų kūriniais. 1985 m. pasirodė „Vyturio“ leidyklos parengta Johno Ronaldo Tolkieno apysaka-pasaka „Hobitas, arba Ten ir atgal“, o 1986 m. „Mintis“ šimtatūkstantiniu tiražu išleido garsiosios Karlo May'aus trilogijos „Vinetu“ pirmąją dalį.

Plečiantis ryšiams su išoriniu pasauliu, didėjo ir įvairiais kanalais į Lietuvą patenkančios Vakaruose leidžiamos literatūros srautas. Paštu iš užsienio į Lietuvą siunčiamas knygas ir periodinius leidinius tikrino Glavlito cenzoriai. Nustačius, kad yra draudžiamas viešai naudoti, leidinys nepasiekdavo tiesioginio adresato, o patekdavo į bibliotekų specialiuosius fondus arba būdavo konfiskuojamas. Aštuntajame dešimtmetyje toks likimas ištiko 70–80 proc. paštu gaunamų leidinių¹⁸. Taigi bibliotekų specialiuosius fondus nuolat papildydavo nauji leidiniai, taip pat ir užsienio kalbomis. Antai 1973 m. gegužės 1 d. LSSR valstybinės respublikinės bibliotekos (toliau – VRB) specialiajame fonde buvo 16 936 knygos ir 8379 periodinių leidinių apskaitos vienetai, iš jų užsienio kalbomis – 7263 knygos ir 2981 periodinių leidinių numeris¹⁹. 1974–1987 m. į VRB specialiojo fondo inventorinę knygą buvo įrašyta 6992 knygos ir 8289 periodinių leidinių numeriai, iš jų užsienio kalbomis – 1633 knygos ir 6135 periodinių leidinių numeriai²⁰. Taigi knygos užsienio kalbomis sudarė vos ketvirtadalį šiuo laikotarpiu į specialųjį fondą patekusių knygų, o periodika užsienio kalbomis nustelbė išeivijos periodinius leidinius lietuvių kalba.

Užsienio leidiniai į bibliotekas ir kitas institucijas patekdavo ne tik per paštą. Organizacijos, gavusios užsienio leidinių

ne paštu, privalėjo juos taip pat pateikti Glavlitui, kad jis patikrintų ir pažymėtų atitinkamu spaudu. Be to, Glavlito atstovai reguliariai lankydavosi bibliotekose tikrindami, kaip jos vykdo specialią instrukciją „Dėl kapitalistinių šalių literatūros įsigijimo, saugojimo ir panaudojimo tvarkos“. Tokių reidų metu dar ir aštuntajame dešimtmetyje bibliotekų bendruosiuose fonduose neretai buvo randama leidinių, išleistų užsienyje, bet neturinčių jokių cenzūros ženklų. Reaguojant į tai, devintojo dešimtmečio pradžioje buvo imtasi papildomų priemonių užsienio literatūros naudojimo kontrolei sustiprinti. Antai 1980 m. pabaigoje Glavlito nurodymu buvo sudaryta beveik 30 VRB darbuotojų grupė, kuriai pavesta patikrinti visus bibliotekos kataloguose esančius leidinius, išleistus kapitalistinėse šalyse po 1945 m.

Dar viena priemonė, naudota siekiant riboti Vakarų literatūros prieinamumą, – tai specifinė bibliotekų katalogų sistema. Sovietmečiu šalia bendrųjų katalogų gyvavo ir tarnybiniai, kuriuose buvo gerokai daugiau kortelių nei bendruosiuose. Tai leido nuslėpti nuo skaitytojų informaciją apie nepageidaujamas knygas. Bibliotekų katalogų iliustracija ypač sustiprėjo devintajame dešimtmetyje. 1984 m. iš Maskvos atvykusi SSRS kultūros ministerijos komisija tikrino, kaip Lietuvos mokslinėse bibliotekose komplektuojama ir atspindima kataloguose literatūra užsienio kalbomis. VRB komisijos nariai rado nemažai knygų, kurių, jų nuomone, netikslinga atspindėti bendruosiuose kataloguose, nors Glavlito jos buvo pažymėtos spaudu, leidžiančiu naudoti laisvai²¹. Tų pačių metų rugsėjo 11 d. išleistas SSRS kultūros ministro įsakymas „Dėl priemonių užsienio literatūros komplektavimui ir panaudojimui valstybinėse respublikinėse bibliotekose pagerinti“. Pasirodžius šiam įsakymui VRB buvo sudaryta speciali „visuomeninių konsultantų“ darbo grupė, kuri turėjo peržiūrėti bendruosius

katalogus ir iš jų išimti bei perkelti į tarnybinius „moraliskai pasenusių, menkaverčių ir neaktualių“ užsienio literatūros leidinių korteles²². Devintojo dešimtmečio viduryje bibliotekas pasiekė ir Glavlito parengtas naujas „Nerekomenduojamų viešai naudoti šalies bibliotekose autorių sąrašas“, kuriame greta 26 buvusių SSRS piliečių įrašytos ir 49 užsieniečių pavardės. Jame buvo 21 JAV ir 9 Didžiosios Britanijos autoriai, taip pat 4 vokiečiai, 3 prancūzai, 8 lenkai ir 4 čekai²³.

Skaityti bibliotekų specialiuosiuose fonduose laikomą užsienio literatūrą galėjo tik nedidelė grupė asmenų, kuriems ji buvo reikalinga mokslinio tyrimo ar darbo (dažniausiai žurnalistinio ar propagandinio pobūdžio) tikslais. Leidimo skaityti specialiajame fonde išdavimo, naudojimosi specialiojo fondo literatūra tvarką reglamentavo griežtos taisyklės. Dėl vis griežtėjančių apribojimų skaitytojų, skaitančių specialiuosiuose fonduose esančią literatūrą užsienio kalbomis, skaičius nuolat mažėjo. Antai 1972 m. VRB specialiajame fonde net 161 skaitytojas skaitė 729 pavadinimų leidinius užsienio kalbomis²⁴. Tuo tarpu 1979 m. ten pat literatūrą užsienio kalbomis skaitė 44 skaitytojai (išduota 340 vienetų), 1980 m. – 30 (118)²⁵, o 1983 m. – jau tik 11 skaitytojų, kurie užsakė 39 knygas ir 64 periodinių leidinių numerius²⁶. Kalbant apie galimybes skaityti užsienio literatūrą, galima paminėti ir tai, kad Maskvos leidykla „Progress“ aštuntajame ir devintajame dešimtmečiais leido specialiajam naudojimui skirtus mažo tiražo vertimus ir biuletinį „Новые книги за рубежом“. Jie buvo siuntinėjami adresatams pagal sąrašą, o naudojimasis jais buvo prilygintas naudojimuisi slaptaisiais dokumentais.

Taigi *perestroikos* išvakarėse literatūros užsienio kalbomis skaitymo kontrolė vėl labai sustiprėjo. Kita vertus, devintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje pasirodė nemažai

iki tol nutylėtų autorių kūrybos vertimų. Galima daryti prielaidą, kad norint bent iš dalies numalšinti didelį Vakarų kultūros alkį režimo akyse mažesnė blogybė buvo ribota ir kontroliuojama jos recepcija leidžiant oficialius vertimus, o ne tiesioginis kontaktas su originalu.

TIESIOGINIŲ KULTŪRINIŲ RYŠIŲ KONTROLĖ

Šeštojo dešimtmečio viduryje gerokai suliberalėjo užsienio turistinių kelionių (pirmiausia, aišku, į komunistinės stovyklos šalis) tvarka. Vis daugiau žmonių savo akimis galėjo pamatyti gyvenimą už geležinės uždangos. Tokia galimybė buvo sudaryta ir kai kuriems valdžios požiūriu patikimiems menininkams. Pavyzdžiui, jau 1956 m. rudenį po Vakarų Europos šalis laivu keliavo keliolikos žmonių grupė iš Lietuvos, kurios dauguma buvo menininkai ir kultūros darbuotojai: skulptoriai Konstantinas Bogdanas ir Napoleonas Petrusis, dailininkė Regina Ulbikaitė, architektas Vladislovas Mikučianis ir kiti. Šiai kelionei pasibaigus skandalingai (viena iš grupės narių – Mokytojų tobulinimosi instituto dėstytoja Birutė Bilevičiūtė – Stokholme paliko laivą ir pasiprašė politinio prieglobsčio), laikinai liautasi organizuoti tokias grupines kultūrininkų išvykas į Vakarų šalis. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje pirmenybė buvo teikiama pavienių Lietuvos menininkų ir mokslininkų kelionėms bendrą visos Sovietų Sąjungos delegacijų sudėtyje.

Daugiau galimybių tiesiogiai susipažinti su Vakarų kultūriniu gyvenimu Lietuvos kultūros elitui buvo sudaryta septintojo dešimtmečio viduryje. Pirmieji į stažuotes Vakarų šalyse buvo išleisti gabiausi jaunieji operos solistai. Jau 1965 m. Milano „La Sca-

la“ teatre operinio dainavimo įgūdžius tobulino Virgilijus Noreika, 1966 m. – Vaclovas Daunoras, 1969 m. – Giedrė Kaukaitė. Kiek vėliau Italijoje stažavosi dailininkas Leonardas Tuleikis, filosofas Bronius Kuzmickas ir kiti. Aštuntajame dešimtmetyje nemažai lietuvių humanitarinės inteligentijos atstovų vyko stažuotis į Prancūzijos aukštąsias mokyklas ir kultūros įstaigas. Pavyzdžiui, 1978 m. Paryžiuje stažavosi filosofas Rolandas Pavilionis, žurnalistas Laimonas Tapinas, Filharmonijos muzikantai Tauras Adomavičius ir Zigmąs Kazlauskas, Vilniaus inžinierinio statybos instituto dėstytojas Juozas Nagevičius. Aštuntajame dešimtmetyje pradėtos rengti ir specializuotos Lietuvos menininkų išvykos į Vakarų Europos šalis. Dažniausiai tai irgi buvo kelionės į Prancūziją: 1970 m. čia viešėjo dailininkų ir architektų, o 1972 m. – teatralų grupė.

Prie kultūrinių ryšių su Prancūzija stiprinimo nemažai prisidėjo ir Vilniaus universiteto Visuotinės literatūros katedroje dirbę prancūzų kalbos ir literatūros lektoriai iš Prancūzijos. Ypač aktyvus buvo 1983 m. rudenį į Vilnių atvykęs Jeanas Paulis Martenas, dalyvavęs ir neoficialiuose susitikimuose su Lietuvos kultūrininkais, supažindinavęs juos su naujausiomis Vakarų kultūros tendencijomis. Plėsti galimybes prieiti prie Vakarų kultūros mėgino ir kai kurie Vilniaus universitete aštuntajame–devintajame dešimtmečiais stažavęsi lietuvių kilmės mokslininkai²⁷. 1978 m. pradžioje Vilniuje veikė JAV dailininko Steveno Anaya'os paroda. Prie jos organizavimo nemažai prisidėjo dailininko žmona Liucija Baškauskaitė, kuri tuo metu stažavosi Vilniaus universitete. Sovietų valdžios institucijas erzino tai, kad L. Baškauskaitė, nesitenkindama siaurais oficialaus veikimo rėmais, aktyviai ieškojo galimybių, kaip apeinant oficialius kanalus Lietuvoje organizuoti JAV dailininkų ir fotografų parodas, kino filmų peržiūras²⁸.

Sprendimą dėl užsieniečio stažuotės Vilniaus universitete ar kitoje Lietuvos aukštojoje mokykloje kiekvienu konkrečiu atveju priimdavo LKP CK, atsižvelgdamas į KGB nuomonę. Po kelių incidentų, įvykusių aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, stažuotojų atrankos kontrolė buvo gerokai sugriežtinta. Antai 1980 m. LKP CK rekomendavo LSSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijai atidėti istorikų Romo Vaštoko ir Prano Zundės, matematikos profesoriaus Kęstučio Šalkausko stažuotes Vilniaus universitete. 1981 m. ant LSSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos siūlymo priimti stažuotis ir skaityti paskaitų Vilniaus inžinieriniame statybos institute Raimundą Kudukį, kuris tuo metu buvo JAV aplinkos apsaugos federalinės komisijos narys, LKP CK ideologijos sekretorius Lionginas Šepetys užrašė tokią rezoliuciją: „Nematau jokio reikalo ir būtinybės priimti šį lektorių biznesmeną.“²⁹ LSSR administracija nepalankiai reagavo ir į JAV diplomatų siūlymus sudaryti sąlygas Lietuvoje skaityti paskaitas lektoriams iš JAV. Atsakant į juos buvo aiškinama, kad JAV valdžia neva irgi trukdanti Lietuvos SSR meno kolektyvų ir pavienių atlikėjų gastroles³⁰.

Nepaisant trukdymų, tiesioginiai moksliniai ir kultūriniai ryšiai su Vakarų šalimis pamažu plėtėsi. 1984 m. į Lietuvą iš kapitalistinių šalių buvo atvykę 135 mokslininkai ir 414 kultūros ir meno atstovų, o iš Lietuvos į kapitalistines šalis buvo išvykę 90 mokslininkų ir 379 kultūrininkai³¹. Tuo tarpu prieš dešimtmetį į vadinamąsias kapitalistinio bloko šalis per metus tevykdavo kiek daugiau nei pusantro šimto LSSR kultūros ir meno veikėjų³². Aštuntajame dešimtmetyje Lietuvoje ėmė dažniau lankytis ir Vakarų šalių muzikos bei teatro artistai. Tarp atvykstančiųjų aiškiai vyravo prancūzai. 1973 m. Vilniuje koncertavo prancūzų estradinė grupė „Trys menestreliai“, 1974 m. į gastroles buvo atvykęs Paryžiaus teatras „Comédie-Française“,

o 1975 m. Filharmonijoje surengti keli prancūzų atlikėjų koncertai, kuriuose buvo pristatyti žymiausi šios šalies kompozitorių modernistų kūriniai, tarp jų – Olivier Messiaeno simfonija „Turangalila“. Ne kartą Lietuvoje koncertavo ir žymusis prancūzų mimas Marcelis Marceau.

Vis dažniau į Sovietų Sąjungą atvykstant užsienio atlikėjams, rūpintasi geriau organizuoti užsienio kolektyvų gastroles. 1986 m. pradžioje priimtas specialus SSKP CK nutarimas „Dėl trūkumų organizuojant užsienio atlikėjų pasirodymus Sovietų Sąjungoje“. Vykdydamas šį nutarimą, LKP CK Kultūros skyrius 1986 m. vasario 20 d. surengė instruktažą Kultūros ministerijos ir Filharmonijos atstovams, kurie buvo įpareigoti užtikrinti veiksmingą užsienio atlikėjų gastrolių kontrolę, siekti, kad ateityje nepasitaikytų nedėmesingo požiūrio į užsienio svečių buitines ir kūrybines sąlygas atvejų, geriau supažindinti užsienio atlikėjus su Lietuvos SSR socialinio, ekonominio ir kultūrinio gyvenimo laimėjimais³³. Tuo tarpu LKP CK Propagandos ir agitacijos skyrius surengė pasitarimą, pakviesdamas į jį žiniasklaidos priemonių vadovus, kuriems nurodė vykdyti minėto SSKP CK nutarimo reikalavimą „užtikrinti aukšto profesionalumo, politiškai teisingos informacijos apie gastroles pateikimą, kad nebūtų galimybių pateikti medžiagą, sukeliančią ažiotažą dėl kai kurių „madingų“ atlikėjų“³⁴.

Stiprėjant ryšiams su Vakarais, buvo stiprinama ir šių ryšių kontrolė. Į užsienio šalis vykstantys kultūros ir mokslo darbuotojai, kaip ir visi kiti Sovietų Sąjungos piliečiai, turėjo pereiti sudėtingą, kelių pakopų tikrinimo procedūrą. Galutinį sprendimą dėl leidimo išvykti priimdavo aštuntojo dešimtmečio pradžioje prie LKP CK įsteigta speciali Išvykų į užsienį komisija. Jeigu asmuo į užsienį vykdavo ne privačiai, o žinybiniu ar organizuoto turizmo kanalu (dauguma),

atsakingas atitinkamos institucijos pareigūnas LKP CK komisijai turėdavo pristatyti: institucijos vadovo tarpininkavimo raštą, biografinę pažymą („objektyvka“), asmens išvykimo bylą (anketa ir autobiografija), darbovietės pirminės partinės organizacijos rekomendacinę charakteristiką (vykstant į kapitalistinę šalį ją turėjo patvirtinti partijos rajono komitetas)³⁵. Svarbiausia iš šių dokumentų buvo paties vykstančiojo pildoma anketa, kurią prieš komisijai priimant sprendimą patikrindavo KGB. Jeigu ši įstaiga neturėdavo duomenų, leidžiančių prieštarauti išvykai, buvo dedamas atitinkamas spaudas, o jeigu tokių duomenų atsirasdavo – parengiama trumpa pažyma. Neigiamą atsakymą KGB dažniausiai motyvuodavo tuo, kad apie prašantįjį išvykti turima operatyvinės informacijos, leidžiančios abejoti jo politiniu lojalumu; kad toks žmogus turi giminystės ryšių arba susirašinėja su užsienyje gyvenančiais asmenimis, kurie aktyviai dalyvauja antikomunistinėje veikloje.

Su asmenimis, vykstančiais į komandiruotes ar organizuoto turizmo kanalu, KGB paprastai didesnių problemų neturėdavo, nes nepageidaujami kandidatai buvo gana veiksmingai atsijojami jau ankstesnėse atrankos pakopose. Ypač svarbi čia buvo rekomendacinė charakteristika, kuri turėjo atspindėti ne tik asmens charakterio bruožus, dalykines savybes, bet ir „politinį veidą“. Instrukcijose dėl charakteristikų vykstantiems į užsienio šalis asmenims išdavimo buvo primygtinai nurodyta, kad „išvykoms rekomenduojami geriausi kolektyvo nariai, pasižymėję gamyboje (moksle), visuomeninėje politinėje ir kultūrinėje veikloje, tinkamai besielgiantys

kolektyve, šeimoje ir butyje, politiškai subrendę ir morališkai pastovūs, sugebantys deramai atstovauti tarybų šaliai užsienyje“³⁶. LKP CK taip pat nuolat primindavo institucijų vadovams ir pirminių partinių organizacijų pirmininkams jų asmeninę atsakomybę už nepagrįstas rekomendacijas. Vis dėlto ir LKP CK Išvykų į užsienį komisija gana dažnai neduodavo leidimo vykti į kapitalistines šalis. Pavyzdžiui, 1975 m. vykti į Vakarų valstybes žinybiniu ir turistiniu kanalu buvo rekomenduota 4730 asmenų, neleista vykti 837, arba 17 proc.³⁷

Kur kas dažniau KGB įsikišdavo išduodant leidimus keliauti į užsienio šalis privačiai. Šiuo atveju dokumentai pirmiausia buvo pateikiami LSSR VRM Vizų ir registracijos skyriui, iš kur patekdavo į KGB, ir jo sprendimas paprastai jau būdavo galutinis. Analogiškai buvo tikrinami ir norintys atvykti į Lietuvos SSR užsieniečiai. Kaip rodo toliau pateiktos lentelės duomenys, devintojo dešimtmečio pradžioje KGB neigiamai atsakydavo į daugiau nei pusę privačių prašymų duoti leidimą išvykti į kapitalistinę šalį. Beveik pusė užsieniečių iš Vakarų šalių taip pat negaudavo leidimo įvažiuoti į Lietuvos SSR teritoriją, jeigu norėdavo atvykti privačiai. LKP CK Išvykų į užsienį komisija nagrinėjo ne visas, o tik kai kurias svarbesnes privačių išvykų į užsienį bylas. Komisijos požiūris į norinčius išvykti šiuo būdu asmenis taip pat buvo daug griežtesnis. 1975 m. ji svarstė 468 privačius prašymus išduoti leidimą laikinai išvykti į kapitalistines šalis ir priėmė 366 neigiamus sprendimus (78 proc.)³⁸, 1986 m. iš 1519 prašymų atmesti 853 (56 proc.)³⁹.

Lentelė. Vykstančių į kapitalistines šalis ir atvykstančių iš jų asmenų specialaus patikrinimo duomenys

Tikrinamų asmenų kategorija	1982 m.	1983 m.	1984 m.
Išvykstantys iš SSRS privačiais reikalais			
Patikrinta	2042	2199	1725
Atsakyta neigiamai:			
a) dėl kompromituojančių duomenų	322	372	304
b) režiminiais sumetimais	71	86	69
c) dėl kitų priežasčių	822	971	761
Atvykstantys į SSRS privačiais reikalais			
Patikrinta	417	484	455
Atsakyta neigiamai:			
a) dėl kompromituojančių duomenų	28	50	37
b) režiminiais sumetimais	44	77	56
c) dėl kitų priežasčių	70	122	87
Atvykstantys į SSRS kaip turistai			
Patikrinta	3778	4181	3595
Atsakyta neigiamai:			
a) dėl kompromituojančių duomenų	34	65	48
b) režiminiais sumetimais	3	7	2
Atvykstantys į SSRS kaip specialistai			
Patikrinta	820	761	1110
Atsakyta neigiamai dėl kompromituojančių duomenų	14	2	11

Šaltinis: LSSR KGB 10-ojo skyriaus statistinė suvestinė, LYA, f. K-1, ap. 6, b. 428, l. 71.

KGB ne tik aktyviai dalyvavo atrenkant kultūrinės komunikacijos su Vakarais dalyvius, bet ir sekė atrankos kliūtis įveikusius asmenis. Pagrindinis šio darbo įrankis, žinoma, buvo agentūros tinklas, nuolat plečiamas ir tobulinamas. 2-oji valdyba, vienas svarbiausių LSSR KGB padalinių, vykdžiusių užsienio ryšių kontrolę, 1984 m. turėjo 379 agentus, iš jų 32 buvo aukštųjų mokyklų dėstytojai,

14 žurnalistų, 7 dailininkai, 7 muzikantai, 5 fotografai, 2 rašytojai⁴⁰. Juos panaudojant buvo renkama informacija apie KGB dominančius užsienio piliečius, jų politines pažiūras, įtartinus ryšius su Lietuvos gyventojais, taip pat per agentūrą mėginta daryti užsieniečiams atitinkamą politinį poveikį. Pavyzdžiui, 1980 m. agentui Karaliui buvo duota tokia užduotis sekant objektą

Reporterį (lietuvių kilmės JAV žurnalistą Leną Barkouskį):

„Taktiška ir natūralia forma pamėginti išsiaiškinti Reporterio planus tarnybinėje ir visuomeninėje veikloje, asmeniniame gyvenime, ketinimus artimiausioje ateityje, konkrečiai dėl atvykimo į Lietuvos TSR. Būtų tikslinga laiškuose užsieniečiui nušviesti kai kurias savo gyvenimo puses (atostogų planus, laisvalaikio leidimą, kūrybinius planus) tam, kad būtų paskatintas atsakomasis objekto atvirumas. Jeigu Reporteris išsakys norą aplankyti Lietuvos TSR, paremkite jį ir pasiūlykite savo paslaugas bei pagalbą objektui esant Vilniuje.“⁴¹

Stiprėjant tarptautiniam bendradarbiavimui, buvo susirūpinta nepakankama Lietuvos mokslo įstaigų užsienio ryšių kontrole. 1980 m. LSSR mokslų akademijos darbą tikrinusi SSRS valstybinio mokslo ir technikos komiteto komisija, be kita ko, atkreipė dėmesį į tai, kad Mokslų akademija registruoja tik dalykinius susitikimus su mokslininkais užsieniečiais, o neregistruoja susirašinėjimo su užsienio organizacijomis. Taip pat buvo priekaištaujama, kad nevisiškai laikomasi nustatytos tvarkos Glavlitui pateikti mokslininkų pranešimus, skaitomus tarptautinėse konferencijose⁴². Nors KGB labiau domėjosi tikslųjų ir gamtos mokslų atstovų iš Vakarų ryšiais su kolegomis Lietuvoje (vadinamoji mokslinė techninė žvalgyba ir kontržvalgyba), nepalikti nuošalyje ir humanitarai. Ypač aktyviai rinkta informacija apie baltistikos studijų institucijas ir atskirus tyrėjus. Daugiausia dėmesio KGB skyrė JAV įsikūrusiai Baltijos studijų rėmimo asociacijai (*Association for the Advancement of Baltic Studies*, toliau – AABS), kuri laikyta vienu svarbiausių „ideologinės diversijos“ centrų. Informacija apie šią organizaciją kaupta specialioje agentūrinio stebėjimo byloje „Issledovateli“, kuri buvo LSSR KGB 1-ojo skyriaus įskaitoje.

Siekiant sumažinti AABS įtaką baltistikos tyrimams, mėginta remti kitus, mažiau antisovietiška angažuotus Baltijos studijų centrus. Devintojo dešimtmečio pradžioje kaip galimą atsvarą AABS tikėtasi panaudoti Stokholmo universitete veikusį Baltijos tyrimų institutą, kurio veiklos kryptis nuo 1977 m. dėl įvairių veiksnių, taip pat ir dėl aktyvių KGB priemonių pasikeitė: „Naujoji instituto vadovybė gerokai prislopino antitarybinę šios institucijos kryptingumą ir dabar kelia sau tikslą tyrinėti realias tarybinio Pabaltijo problemas.“⁴³ Nuo 1981 m. šio instituto konferencijose buvo leista dalyvauti ir sovietinių Pabaltijo respublikų mokslininkams. SSRS pasiuntinys Švedijoje, vertindamas SSRS mokslininkų delegacijos dalyvavimą 1981 m. vykusioje šeštojoje Baltijos instituto konferencijoje (Lietuvai joje atstovavo istorikai Pranas Aksamitas, Juozas Jurginis, Robertas Žiugžda, literatūrologas Petras Bražėnas, muzikologas Juozas Gaudrimas, Dailės instituto dėstytojas Vincentas Gečas), pažymėjo, kad „išmintinga taktika plėtojant bendradarbiavimą su Baltijos institutu ir Stokholmo universitetu gali sudaryti mums galimybes daryti aktyvią įtaką Baltijos studijų eigai. Baltijos institutas pradeda išstumti AABS“⁴⁴.

Tuo tarpu jau beveik suderinta Lietuvos mokslininkų išvyka į 1982 m. vykusią eilinę AABS konferenciją KGB iniciatyva paskutinę minutę buvo sustabdyta⁴⁵. Siekiant išvengti naujų netikėtumų, pasitelkus agentų iš lituanistų, akylai buvo prižiūrimas 1983 m. vasarą Vilniuje viešėjęs Pensilvanijos universiteto profesorius Williamas Schmalstiegas, kuris domėjosi Lietuvos tyrėjų galimybėmis dalyvauti 1984 m. Monrealyje vyksiančioje AABS konferencijoje⁴⁶. Vykdydami KGB užduotis, Vilniaus universiteto filologai taip pat rinko informaciją apie kitas Baltijos tyrimų institucijas Vakaruose. Antai devintojo dešimtmečio viduryje į KGB akiratį pateko

Paryžiaus Rytų kraštų tyrimo instituto sudėtyje veikęs Baltijos tyrimų centras, siekęs užmegzti ryšius su Vilniaus universitetu⁴⁷.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje LSSR KGB buvo parengtas specialus priemonių planas „Sistema“, numatantis glaudų LSSR KGB padalinių – 2-osios valdybos, 5-osios tarnybos ir 1-ojo skyriaus – bendradarbiavimą siekiant atskleisti užsieniečių neva vykdomas „ideologines diversijas“ ir nepageidaujamos informacijos rinkimo atvejus. Prireikus į užsienį vykstantys ar su užsieniečiais Lietuvoje bendraujantys vieno iš minėtų padalinių agentai gaudavo užduočių ne tik iš savo tiesioginių „globėjų“, bet ir iš kitų suinteresuotų KGB žinybų. Minėti KGB skyriai taip pat buvo įpareigoti operatyviai keistis informacija apie įtartinus Lietuvos gyventojų ryšius su užsieniečiais.

Taigi tiesioginių kultūrinių ryšių plėtra aštuntajame ir devintajame dešimtmečiais sietina su jų kontrolės mechanizmo sukūrimu ir stiprinimu. Ši kontrolės sistema padėjo režimui išvengti potencialiai pavojingų Vakarų kultūros sklaidos per tiesioginius užsienio ryšius padarinių.

VAKARŲ KULTŪRINIO GYVENIMO ATSPINDŽIAI SOVIETŲ LIETUVOS VIEŠAJAME DISKURSE

Sovietų Lietuvos kultūrinėje spaudoje daugiau informacijos apie Vakarų kultūrinio gyvenimo realijas atsirado jau šeštojo dešimtmečio viduryje, tačiau iki septintojo dešimtmečio vidurio vyravo perdėm neigiamas ar ironiškas požiūris, atrankinis faktų pateikimas. Gerokai objektyvesnis vertinimas ir visapusiškesnis Vakarų kultūros tendencijų vaizdavimas būdingas septintojo dešimtmečio antrosios pusės ir aštuntojo dešimtmečio pradžios kultūriniam diskursui. Šiuo laikotarpiu Sovietų Lietuvos kultūrinėje spaudoje

pasirodė nemažai straipsnių, kuriuose buvo gana išsamiai pristatytos naujausios Vakarų literatūros, teatro ir dailės raidos tendencijos, žymiausi to meto menininkai.

Daugiausia ir palankiausiai ir vėl rašyta apie Prancūzijos kultūrinį gyvenimą. Šiuolaikinę prancūzų dramaturgiją profesionaliai nagrinėjo Galina Baužytė-Čepinskienė⁴⁸, muziką – Adeodatas Tauragis⁴⁹, architektūrą – Jonas Minkevičius⁵⁰. Šiuo laikotarpiu gana dažnai spausdinti Lietuvos kultūrininkų įspūdžiai iš kelionių po Vakarų šalis taip pat išsiskyrė mažiau ideologizuotais, objektyvesniais Vakarų kultūrinio gyvenimo vertinimais. Pavyzdžiui, J. Jurginis, lygindamas savo viešnages JAV ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje ir po trisdešimties metų, pastebėjo teigiamus kultūrinius pokyčius šioje šalyje: „Amerika nebūtų Amerika, jeigu joje nesiaustų noro praturtėti karštingė, tačiau žmogaus sugebėjimų vertinimas pinigais nuo 1939 m. gerokai sumažėjo. Pakilo humanitarinės kultūros vertė. Žmonės, Amerikoje vadinami „vidutine klase“, turi savo vertinimo matą ir juokiasi iš tų, kurie išmintį ir sugebėjimus tebematuoja pinigais.“⁵¹ Nemažą skandalą sukėlė ir 1967 m. išleista rašytojo Juozo Baltušio knyga „Tėvų ir brolių takais“, kurioje jis aprašė savo įspūdžius iš kelionės po JAV.

Septintojo dešimtmečio pradžioje iš Vakarų pro geležinę uždangą ėmė skverbtis pirmieji jaunimo subkultūros ir su ja susijusių naujų muzikos stilių aidai. Iš pat pradžių neformalios jaunimo grupės, besidominčios tarp Vakarų jaunimo populiaria muzika ar imituojančios jo gyvenimo būdą, atsidūrė KGB akiratyje. Tuo metu KGB pradėjo reguliariai informuoti LKP CK apie pastebėtus jaunimo aprangos, elgesio, interesų nukrypimus nuo viešai pripažintų normų. Kaip vienas baisiausių dalykų paminėta tai, kad kai kurie jaunuoliai gauna iš užsienio plokštelių su „ultramodernios džiazio muzikos

įrašais ir žurnalų su abstrakcionistų kūriniais⁵². KGB iš pradžių mėgino sustabdyti iš Vakarų ateinančios jaunimo subkultūros sklaidą, rengdamas vadinamuosius profilaktinius pokalbius su aktyvesnių grupių nariais. Antai 1962 m. taip buvo auklėjamas Andrius Sudikas ir keletas jo bičiulių, kurie domėjosi naujausiomis Vakarų jaunimo muzikos madomis ir mėgino jas populiarinti Vilniaus kavinėje „Pelėda“⁵³.

Vakaruose atsiradęs rokenrolo stilius sukėlė pramoginėje muzikoje perversmą. Jo aidai, nors silpni ir pavėluoti, pasiekė ir Lietuvą. Septintojo dešimtmečio viduryje į Lietuvą atsirito bitlomanijos, arba bigbito, banga. Jau po kelerių metų ėmė skverbtis ir rokas, kuris tapo vienu svarbiausių hipių sąjūdžio raiškos būdų. Septintojo dešimtmečio pabaigoje Sovietų Lietuvos spaudoje pasirodė keletas publikacijų, kuriose gana objektyviai ir spalvingai aprašomi naujieji Vakarų jaunimo judėjimai⁵⁴. Kadangi ši jaunimo subkultūra Vakaruose gimė kaip protesto prieš kapitalistinę sistemą išraiška, turbūt tikėtasi, kad ji negali prigyti „brandaus socializmo“ sąlygomis. Pažymėtina ir tai, kad 1972 m. Lietuvoje oficialiai buvo išleista ir savotiška hipių biblija – Jacko Kerouaco romanas „Kelyje“. To meto vakarietiškajai jaunimo subkultūrai būdingo pasaulėvaizdžio atspindžių galima išvelgti ir kai kuriuose šiuo laikotarpiu Lietuvoje sukurtuose kino filmuose, nors šiaip jau kontroliuojančios institucijos nepalankiai vertino mėginimus kino filmuose perteikti Vakarų gyvenimo atmosferą, teigiamai ar bent jau neutraliai interpretuoti kai kurias to gyvenimo reiškinius. To meto lietuvių kinematografijoje viena ryškesnių išimčių šiuo atžvilgiu buvo 1968 m. sukurtas režisieriaus Algirdo Aramino filmas „Kai aš mažas buvau“, kurį Maskva įvertino labai kritiškai.

Viešas tonas šiuo klausimu gerokai pasikeitė aštuntojo dešimtmečio pradžioje, ypač po

Romo Kalantos susideginimo. Su R. Kalantos laidotuvėmis siejami neramumai, kuriuose aktyviai dalyvavo hipiškasis jaunimas, paskatino sovietų režimą griebtis prieš šį maištingą sąjūdį represinių priemonių, kurios iš esmės išstūmė jį į pogrindį. Aktyviai formuota ir nepalanki visuomenės nuomonė apie hipius. Dėl to Vakarų visuomenę stipriai paveikusi hipių subkultūra Lietuvoje buvo gana izoliuotas reiškinys ir didesnio poveikio neturėjo. 1968–1980 m. hipių sąjūdžiui Lietuvoje galėjo priklausyti nuo kelių iki keliolikos tūkstančių jaunuolių⁵⁵. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje šis sąjūdis visiškai išblėso, perduodamas estafetę pankams. Panašiai kaip ir hipius, pankus ir pankroką sovietinė publicistika iš pradžių sutiko gana palankiai:

„Objektyvumo dėlei verta pabrėžti, kad pankrokas – tai ne tik beprotiškai rėksminga muzika, tai naujas Vakarų jaunimo gyvenimo stilius, tapęs protestu prieš iškrypusius santykius visuomenėje. Tai iš tikrųjų riksmas jaunuolių, neturinčių nė menkiausių lėšų pragyvenimui, nejučiančių jokios gyvenimo perspektyvos. Todėl nieko nuostabaus, kad kraštutinė ekscentrika ir įvairios provokacijos tapo jų antrąja prigimtimi. Savo šūkiu „Neapykanta ir karas“ jie yra tikra priešingybė politinės mažakraujystės sugrauztiems hipiams, nedrąsiai lemenantiems: „Taika ir meilė.“⁵⁶

Tačiau devintojo dešimtmečio pradžioje didžiuosiuose Lietuvos miestuose atsiradusios pirmosios pankų grupės tuojau pateko į „antivisuomeninių jaunimo grupių“ kategoriją. Pankus, kaip ir hipius, akylai prižiūrėjo ir persekiojo KGB, milicija ir komjaunimo operatyviniai būriai⁵⁷.

Aštuntajame dešimtmetyje, tebesitęsiant šaltojo karo *détente* laikotarpiui, Vakarų kultūros reiškinių spektras, pristatomas Sovietų Lietuvos kultūrinėje spaudoje, išliko gana platus. Pagrindiniu Vakarų kultūrinio

gyvenimo kritikos taikiniu tapo masinė kultūra. Šiuo laikotarpiu paskelbta nemažai teorinių straipsnių⁵⁸, kurių autoriai, iškeldami neigiamus masinės kultūros padarinius, įrodinėjo, kad šis reiškiny yra logiška kapitalistinės sistemos, nukreiptos į masinio vartojimo skatinimą, raidos išdava. Greta teorinės kritikos to meto spaudoje gausu publikacijų, kuriose smarkiai sutirštinant spalvas aprašomos konkrečios Vakaruose plintančios masinės kultūros apraiškos. Daugiausia vietos skirta neigiamoms Vakarų kinematografijos ir populiariosios muzikos tendencijoms atskleisti. Maištingą rokenrolo prigimtį, anot sovietinės publicistikos, sugadino jo įkinymas į didžiojo biznio ratus ir įklimpimas į narkomanijos liūną⁵⁹.

Tuo tarpu Vakarų kinas dažnai buvo tapatinamas su hollywoodine produkcija, akcentuojant jai būdingą smurto, erotikos, misticizmo ir apokaliptiškumo kultą. Ypač priešišškai reaguota į vaizdo technikos atsiradimą⁶⁰. Plintant kontrabandinėms vaizdajuostėms su Vakarų gamybos kino filmų įrašais kūrėsi veiksminga alternatyva ideologizuotam sovietiniam kino menui, todėl su šiuo reiškiniu kovota ne tik propagandinėmis, bet ir represinėmis priemonėmis⁶¹. Kita vertus, vakarietiškojo pramoginio kino antplūdis devintojo dešimtmečio viduryje paskatino sovietų režimo vadovybę pakeisti Vakarų kino filmų įsigijimo ir demonstravimo kino teatruose politiką. 1986 m. birželio 4 d. buvo priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl trūkumų įsigyjant ir rodant užsienio filmus“, kritikaujantis SSRS kinematografijos komitetą už tai, kad pirmenybę teikia komerciniams užsienio filmams ir ignoruoja Vakarų kino meno šedevrus. Po šio nutarimo Sovietų Sąjungos kino ekranuose vienas po kito pasirodė anksčiau slėpti garsūs Vakarų kino meno kūrėjų darbai: François Truffaut „Kaimynė“ ir „Linksmasis sekmadienis“, Luiso Buñuelio „Kuklus buržuazijos žavesys“ ir kiti⁶².

Aštuntajame dešimtmetyje sovietinė spauda prie neigiamų Vakarų kultūrinio gyvenimo tendencijų taip pat priskyrė tikslųjų ir gamtos mokslų autoriteto mažėjimą ir antimokslinių pažiūrų plitimą. Pavyzdžiui, LSSR mokslų akademijos prezidentas Juozas Matulis padarė išvadą, kad „mokslas kapitalistiniame pasaulyje šiandien yra smarkiai užkrėstas sunkia infekcine liga – iracionalizmu“⁶³. Šią tezę jis grindė nurodydamas reiškinius, liudijančius Vakarų visuomenės nusivylimą pozityvistine moksline pasaulėžiūra ir jos paliktame vakuume besiskleidžiančius pavojingus iracionalumo daigus: astrologijos populiarėjimą, pseudomokslinėmis teorijomis besiremiančių naujų religinių sektų atsiradimą ir pan.

Aštuntajame dešimtmetyje pagaliau pripažinusi modernizmą dailėje⁶⁴, sovietų valdžia nepatikliai sutiko devintojo dešimtmečio pradžioje Lietuvą pasiekusias pirmąsias postmoderniojo meno raiškos formas. Prie oficialaus modernizmo pripažinimo Lietuvoje daug prisidėjęs L. Šepetys vienas pirmųjų išreiškė neigiamą požiūrį į dailėje populiarėjantį fotorealizmą⁶⁵. Beveik tuo pačiu metu keliuose „Kultūros barų“ žurnalo numeriuose buvo paskelbtas programinis Nijolės Tumėnienės straipsnis. Jame plačiai apžvelgtos Vakaruose plintančios postmodernizmo dailės srovės, kurias autorė priskyrė prie „antimeno“. Ypač neigiamai vertinamas popartas: „Popmenas prarado savo pirmtakui [dadaizmui. – A. S.] būdingą griovimo patosą, antiburžuazinę poziciją. Jis atsisakė vertinti sudėtingą gyvenimo tikrovę, natūralistiškai įtvirtindamas ją tokią, kokia ji yra, su visais vartotojiškais poreikiais.“⁶⁶

Puolimą prieš postmoderniojo meno sroves galima sieti su devintojo dešimtmečio pradžioje, padidėjus šaltojo karo įtampai, Sovietų Sąjungoje vėl sustiprėjusia kova prieš Vakarų kultūros įtaką. 1982 m. pabaigoje LKP CK biuras, dubliuodamas analogišką

SSKP CK nutarimą, priėmė nutarimą „Dėl atsako diversinėms propagandinėms JAV akcijoms ir tolesnio propagandinio darbo suaktyvinimo respublikoje“⁶⁷. Vienas šio nutarimo punktų įpareigojo atitinkamas organizacijas numatyti priemones, skatinančias kurti meno kūrinis, demaskuojančius buržuazinių gyvenimo būdą, antihumanišką imperializmo esmę, atskleidžiančius buržuazinės propagandos melą ir šmeižtą. Vykdam šį nutarimą, Lietuvoje buvo sukurta keletas vadinamųjų kontrpropagandinių, gyvenimą Vakaruose (pirmiausia JAV) neigiamai vaizduojančių filmų (pavyzdžiui, „Turtuolis vargšas“), sustiprėjo panašaus turinio publicistinių apybraižų srautas⁶⁸.

Mėginta stabdyti ir Vakarų plataus vartojimo prekių, drabužių mados skverbimąsi. 1984 m. kovo mėn. LKP CK biuras priėmė nutarimą „Dėl prekių su tėvynine simbolika gamybos padidėjimo, jų kokybės ir idėjinio meninio apipavidalinimo pagerinimo“. Pagrindinė priežastis, paskatinusi priimti šį nutarimą – „nesveikas dalies gyventojų susidomėjimas importinėmis prekėmis, kurių simbolika dažniausiai būna ideologiškai žalingo pobūdžio“⁶⁹. Žiniasklaida buvo įpareigota aktyviai demaskuoti buržuazinės ideologijos mėginimus panaudoti simbolišką ir madą kaip svetimų idėjų skverbimosi kanalą.

Sunku vienareikšmiškai įvertinti antivakarietiškosios propagandos poveikį. Viena vertus, draudžiamas vaisius visuomet saldus, todėl trukdymai pažinti Vakarų gyvenimą ar jo vaizdavimas vien juodomis spalvomis skatino dar labiau domėtis Vakarais ir juos idealizuoti. Kita vertus, ilgalaikė ir įkyri antivakarietiškoji indoktrinacija įspaudė pasąmonėje įtarumo, nepasitikėjimo Vakarais atspaudą. Toks nekritiškas Vakarų kultūros suvokimas, sumišęs su panieka jai, iki šiol būdingas posovietinei Lietuvos visuomenei.

IŠVADOS

Tyrimas atskleidė prieštaringas sovietų režimo politikos kultūrinių ryšių su Vakarais atžvilgiu tendencijas. Viena vertus, nagrinėjamu laikotarpiu Lietuvoje Vakarų kultūros recepcijos galimybių pamažu daugėjo: buvo publikuojama daugiau ir įvairesnių grožinės literatūros kūrinių, dažniau atvykdavo Vakarų šalių muzikiniai ir teatro kolektyvai, plėtėsi tiesioginiai Vakarų ir Lietuvos humanitarinės inteligentijos atstovų ryšiai, apie Vakarų kultūrą daugiau ir objektyviau buvo rašoma kultūrinėje Sovietų Lietuvos spaudoje. Kita vertus, prie naujų sąlygų operatyviai buvo priderinta ideologinės kontrolės sistema, leidžianti gana veiksmingai kontroliuoti Vakarų kultūros sklaidą.

Leidyklų planuose daugėjant Vakarų autorių knygų, o kino teatrų repertuaruose – Vakarų gamybos kino filmų, nagrinėjamu laikotarpiu buvo išstobulinta jų kupiūravimo ir perdirbimo technika. Be to, oficialios Vakarų literatūros vertimų leidybos plėtrą turėjo atsverti vis didesnis priėjimo prie užsienio literatūros originalo kalba varžymas. Skrupulinga vykstančių į Vakarų šalis ir iš ten atvykstančių asmenų atrankos tvarka, nustatyta aštuntajame dešimtmetyje, leido režimui smarkiai sumažinti galimus neigiamus tiesioginių ryšių padarinius. KGB padalinys Lietuvoje, naudodamasis agentūros tinklu, kurį jam pavyko sukurti tarp humanitarinės inteligentijos atstovų, gana sėkmingai manipuliavo užsienio ryšiais valdžios interesų labui. Nors Vakarų kultūrinio gyvenimo panorama, pateikiama Sovietų Lietuvos viešajame diskurse, nagrinėjamu laikotarpiu buvo kur kas platesnė nei anksčiau, ir toliau (tiesa, subtilesnėmis priemonėmis) buvo kuriamas iškreiptas jo vaizdas. Neigiamus ir net pačiuose Vakaruose prieštaragai vertinamus reiškinius interpretuojant kaip vyraujančias kultūros trajektorijas, buvo nuosekliai ku-

riamas estetinius ir moralinius orientyrus pametusios, „nenormalios“ Vakarų kultūros būklės vaizdas, kuris visuomenės ir kultūros

elito akyse padėjo legitimuoti „normalios“ sovietinės kultūros modelį.

Nuorodos

¹ T. Venclova, „The reception of world literature in contemporary Lithuania“, *Mind against the Wall: essays on Lithuanian culture under Soviet occupation*, red. R. Šilbajoris, Chicago, 1983, p. 107–130.

² K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudos imperija“, *Tarp knygų*, 2000, Nr. 5–9.

³ *Цензура иностранных книг в Российской империи и Советском Союзе*, Москва, 1993; А. Блюм, „Играем Оруэлла: цензурная судьба английского писателя в России“, *Всемирное слово*, 2001, № 14, с. 63–66; А. Синеок, „Цензурная судьба Кафки в России“, interneto biblioteka „Vehi“, 2002, www.vehi.net/kafka/sineok.html.

⁴ T. Venclova, op. cit., p. 110.

⁵ Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LNB RS), f. 178, b. 11, l. 1–13.

⁶ T. Venclova, op. cit., p. 110.

⁷ K. Sinkevičius, op. cit., Nr. 8, p. 19.

⁸ *Lietuvos TSR spaudos statistika 1966–1970 m.*, Vilnius, 1972.

⁹ *XX amžiaus dramaturgija: Vakarų Europos dramaturgų pjesės*, sud. D. Judelevičius, Vilnius, 1970.

¹⁰ *Цензура иностранных книг в Российской империи и Советском Союзе*, с. 83.

¹¹ Ibid., с. 85.

¹² Энциклопедия отечественного кино СССР/СНГ, <http://russiancinema.ru>.

¹³ *Lietuvos TSR spaudos statistika 1971–1975 m.*, Vilnius, 1977.

¹⁴ *Lietuvos TSR spaudos statistika 1977–1980 m.*, Vilnius, 1981.

¹⁵ *Lietuvos TSR spaudos statistika 1981–1985 m.*, Vilnius, 1986.

¹⁶ А. Синеок, op. cit., с. 4–5.

¹⁷ Novelė „Bado meistras“ išspausdinta „Literatūroje ir mene“ 1965 m. spalio 30 d.; romano „Amerika“ fragmentas – „Nemune“ 1968 m., Nr. 5.

¹⁸ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 1(15), p. 49, 55.

¹⁹ Lietuvos SSR valstybinės respublikinės bibliotekos 1973 m. gegužės 1 d. pažyma apie Specialiojo saugojimo skyriaus fondų būklę, LNB RS, f. 178, b. 45, l. 1–2.

²⁰ Lietuvos SSR valstybinės respublikinės bibliotekos Specialiojo saugojimo skyriaus metinės statistinės suvestinės, *ibid.*, b. 45.

²¹ VRB direktoriaus V. Bulavo 1984 m. vasario 15 d. pažyma, *ibid.*, b. 2, l. 103–104.

²² Priemonių planas „Dėl užsienio literatūros komplektavimo, tvarkymo, išdavimo ir panaudojimo gerinimo Lietuvos TSR valstybinėje respublikinėje bibliotekoje 1984–1985 m.“, *ibid.*, l. 105–108.

²³ K. Sinkevičius, op. cit., p. 19.

²⁴ 1973 m. lapkričio 2 d. LSSR Glavlito patikrinimo, kaip vykdoma instrukcija „Dėl kapitalistinių šalių literatūros įsigijimo, saugojimo ir panaudojimo tvarkos“, aktas, LNB RS, f. 178, b. 2, l. 2–5.

²⁵ VRB Specialiojo saugojimo spaudinių skyriaus pažyma apie skaitytojų ir jiems išduotos literatūros kiekį 1979–1980 m., *ibid.*, l. 70.

²⁶ VRB Specialiojo saugojimo spaudinių skyriaus pažyma apie skaitytojų ir jiems išduotos literatūros kiekį 1981–1983 m., *ibid.*, l. 110.

²⁷ 1971 m. SSRS aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija davė leidimą kasmet priimti iki 25 lietuvių kilmės užsieniečių studijuoti ir stažuotis Vilniaus aukštosiose mokyklose.

²⁸ LSSR URM informacija apie JAV vicekonsulo Ch. Danielio vizitą, LYA, f. 1771, ap. 255, b. 306, l. 25–26.

²⁹ LSSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos 1981 m. raštas LKP CK, *ibid.*, ap. 259, b. 220, l. 47.

³⁰ LSSR URM 1977 m. vasario 24 d. informacinė pažyma apie JAV generalinio konsulato Leningrade atašė kultūros ir spaudos klausimais R. K. Gaiso vizitą, *ibid.*, ap. 254, b. 317, l. 5.

³¹ LSSR URM pažyma apie LSSR tarptautinius ryšius 1984 m., *ibid.*, ap. 268, b. 240, l. 46–47.

³² LSSR kultūros ministerijos pažyma apie kultūrinį bendradarbiavimą su užsienio šalimis, Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA), f. 342, ap. 4, b. 462, l. 132.

³³ LKP CK Kultūros skyriaus vedėjo S. Renčio 1986 m. vasario 27 d. raštas apie SSKP CK nutarimo „Dėl trūkumų organizuojant užsienio atlikėjų pasirodymus Sovietų Sąjungoje“ vykdymą, LYA, f. 1771, ap. 269, b. 265, l. 9.

³⁴ LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjo J. Kuolelio 1986 m. vasario 4 d. raštas apie SSKP CK nutarimo „Dėl trūkumų organizuojant užsienio atlikėjų pasirodymus Sovietų Sąjungoje“ vykdymą, *ibid.*, l. 8.

³⁵ LKP CK Išvykų į užsienį komisijos instrukcija „Dėl dokumentų užpildymo išvykoms į užsienio šalis“, *ibid.*, f. K-1, ap. 6, b. 331, l. 22–23.

³⁶ LLMA, f. 342, ap. 4, b. 434, l. 127.

³⁷ LKP CK Išvykų į užsienį komisijos 1975 m. darbo ataskaita, LYA, f. 1771, ap. 251, b. 73, l. 33.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ LKP CK Išvykų į užsienį komisijos 1986 m. darbo ataskaita, *ibid.*, ap. 270, b. 16, l. 31.

⁴⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos 1984 m. liepos 15 d. pažyma apie agentūrinį aparatą, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 779, l. 96.

⁴¹ LSSR KGB 1-ojo skyriaus operatyvinio įgaliotinio V. Filimonovo 1980 m. birželio 2 d. pažyma apie užduotį agentui Karaliui operatyvinio sekimo objekto Reporterio atžvilgiu, *ibid.*, ap. 49, b. 34, l. 97.

⁴² LSSR MT Mokslo ir technikos skyriaus 1980 m. gruodžio 10 d. pažyma apie priemonės sprendžiant problemas, iškilusias SSRS patybinio mokslo ir technikos komiteto vykdyto patikrinimo metu, *ibid.*, f. 1771, ap. 257, b. 199, l. 7.

⁴³ LSSR KGB 5-osios valdybos 1988 m. gegužės 17 d. pažyma „Apie lietuvių emigrantus Baltijos institute Švedijoje“, *ibid.*, f. K-1, ap. 49, b. 307, l. 90.

⁴⁴ SSRS pasiuntinio Švedijoje 1981 m. rugpjūčio 24 d. informacija apie Baltijos instituto konferenciją, *ibid.*, f. 1771, ap. 259, b. 220, l. 21.

⁴⁵ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, „Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, t. 20, p. 53–54.

⁴⁶ LSSR KGB 1-ojo skyriaus operatyvinio įgaliotinio P. Petkevičiaus 1983 m. spalio 19 d. pažyma apie pokalbį su archyvinio agentu Povilaičiu, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 453, l. 295–296.

⁴⁷ Agento Banaičio 1984 m. vasario 29 d. pranešimas, *ibid.*, l. 370–372.

⁴⁸ G. Baužytė-Čepinskienė, „Absurdo teatras Prancūzijoje“, *Pergalė*, 1966, Nr. 2, p. 127–141.

⁴⁹ A. Tauragis, „O kas po šešto?“, *Kultūros barai*, 1968, Nr. 8, p. 46–49.

⁵⁰ J. Minkevičius, „Prancūzijos architektūriniai eskizai“, *Literatūra ir menas*, 1968, Nr. 37–38. Pažymėtina ir tai, kad 1971 m. buvo išleista J. Minkevičiaus knyga „Architektūros kryptys užsienyje“.

⁵¹ J. Jurginis, „Kontrastų šalis: humanitaro įspūdžiai iš kelionės po Ameriką“, *Kultūros barai*, 1968, Nr. 4, p. 45.

⁵² LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1962 m. pažyma „Apie kai kuriuos ideologiškai žalingus reiškinius tarp respublikos jaunimo“, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 627, l. 90.

⁵³ LSSR KGB 1962 m. lapkričio 14 d. pažyma apie šiuolaikinės Vakarų muzikos mėgėjų grupės atskleidimą ir poveikio priemones prieš jos narius, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2005, p. 313–316.

⁵⁴ I. Vladimirovienė, „Hipi“, *Mokslas ir gyvenimas*, 1967, Nr. 11, p. 29–32; „Hipiai, jipiai, vegampai...“, *Literatūra ir menas*, 1968, spalio 26.

⁵⁵ S. Plaušinytė, „Hipių sąjūdis Lietuvoje“, *Kultūros barai*, 2003, Nr. 4, p. 70.

⁵⁶ „Jaunimo neveltis muzika“, *Nemunas*, 1978, Nr. 6, p. 54–55.

⁵⁷ M. Žiukas, „KGB prieš Vilniaus moksleivius devintojo dešimtmečio pradžioje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 2(8), p. 125–127.

⁵⁸ V. Glaryčiovas, „Kas yra masinė kultūra?“, *Kultūros barai*, 1971, Nr. 6, p. 28–29; K. Stoškus, „Masinė kultūra ir kultūrinis masiškumas“, *ibid.*, 1974, Nr. 11, p. 48–51; J. Repšys, „Kapitalizmas ir kultūros sumasiškėjimo apraiškos“, *ibid.*, 1976, Nr. 7, p. 26–27.

⁵⁹ Būdingesni straipsniai: K. Nainys, „Didžioji popmeno karuselė“, *Kultūros barai*, 1975, Nr. 4, p. 63–64; G. Markulis, „Apie mylimųjų griaučių kvapą ir kitus biznio reikalus“, *Nemunas*, 1975, Nr. 10, p. 56–57; I. Kulikova, „Roko revoliucijos pabaiga“, *Literatūra ir menas*, 1976, liepos 10.

⁶⁰ „Už videobumo fasado“, *Literatūra ir menas*, 1985, birželio 29.

⁶¹ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, p. 61.

⁶² Nutarimo atgarsių būta ir Sovietų Lietuvos spaudoje: O. Sulkinas, „Ar tik prekė?..“, *Literatūra ir menas*, 1986, rugpjūčio 16. Šiame iš leidinio „Sovetskij ekran“ perspausdintame straipsnyje kritikuojama ne tik ydinga užsienio kino filmų įsigijimo ir rodymo, bet ir cenzūravimo praktika.

⁶³ J. Matulis, „Mokslo krizės reiškiniai kapitalistiniame pasaulyje“, *Mokslas ir gyvenimas*, 1975, Nr. 10, p. 6.

⁶⁴ Savotiškas lūžio taškas buvo L. Šepečio knyga „Modernizmo metmenys“ (Vilnius, 1976).

⁶⁵ L. Šepetys, „Komunistiniai idealai ir modernizmo kaukė“, *Literatūra ir menas*, 1982, sausio 30.

⁶⁶ N. Tumėnienė, „Šiuolaikinis modernizmas“, *Kultūros barai*, 1982, Nr. 1, p. 75.

⁶⁷ LKP CK biuro 1982 m. lapkričio 11 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 1771, ap. 260, b. 68, l. 2–6.

⁶⁸ J. Lukoševičius, *Kolumbo rate ir už jo: amerikietiški žurnalisto užrašai*, Vilnius, 1982; V. Alseika, *Amerika: tikrovė ir mitas*, Vilnius, 1983 ir kt.

⁶⁹ LKP CK biuro 1984 m. kovo 19 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 1771, ap. 261, b. 23, l. 12.

Gauta 2008 01 03

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arūnas Streikus

RESTRICTIONS PLACED ON WESTERN CULTURE IN SOVIET LITHUANIA IN 1965–1986

Summary

The research disclosed the controversial tendencies of the Soviet regime's policy towards cultural ties with the West. On the one hand, during the period under investigation the possibilities to receive Western culture were gradually increasing in Lithuania. More books of fiction were published, more theatre companies and musicians came to Lithuania, and there were more direct ties between Western and Lithuanian intellectuals. More objective publications about Western culture appeared in the print media of Soviet Lithuania. On the other hand, the system of ideological control was promptly adapted to the new situation, which enabled a rather effective control of disseminating Western culture.

As more and more books by Western writers were printed and the number of Western films at the cinemas grew, methods of editing them was perfected. Besides, the widening range of translations of books from the West was to be counterbalanced by the restriction placed on the availability

of books in the original languages. A scrupulous choice of people who were allowed to go to the West and of those who were allowed into the country which was introduced in the 1970s enabled the regime to reduce the possible negative influence of direct links. The KGB branch in Lithuania, employing a wide net of agents which it managed to create among the intelligentsia, successfully manipulated foreign links to suit the interests of the authorities. Although the cultural panorama in the West presented in public discourse in Soviet Lithuania was much wider during the period than before it was still presented in a distorted way although using more subtle means. Negative phenomena, which were controversially treated in the West, were interpreted as prevailing cultural tendencies. The image of “abnormal” Western culture which had lost its aesthetic and moral principles and which had been consistently promoted helped to legitimise the model of “normal” Soviet culture in the eyes of the general public and cultural elite.

Nomenklatūrinis sovietinės Lietuvos pramonės valdymas: partinės bausmės, KGB kompromitavimas ir klienteliniai ryšiai

Straipsnio tikslas – išnagrinėti dvi svarbias, istoriografijoje mažai tyrinėtas sovietinio valdymo sritis, kurios greta ūkio planavimo ir didelės sprendimų priėmimo centralizacijos apibūdina pačią sovietinę sistemą. Sistemos prievartinis pobūdis, jos vidinė logika implikavo tokių kontrolės svertų kaip partinės bausmės, KGB kompromituojančios medžiagos panaudojimas „darbe su kadrais“ reikšmę. Straipsnyje taip pat aptariama visuomenėje plačiai diskutuojama korupcijos sovietmečiu ir neformalių ryšių svarba, atskleidžiama jos sisteminė, tiksliau – sisteminio nepakankamumo – kilmė. Nors neformalūs ryšiai, funkcionierių socialiniai tinklai būdingi ir kitoms politinėms-ekonominėms santvarkoms, sovietinėje sistemoje egzistavęs bausmių skyrimo neapibrėžtumas ekonominius veikėjus skatino ieškoti glaudžių ryšių su partiniais funkcionieriais. Užsimezgę neformalūs patrono (partinio funkcionieriaus) ir kliento (įmonės vadovo) santykiai iš dalies kompensavo technokrato padėties neapibrėžtumą, jam teikė tam tikrą ideologinį saugumą. Pagal Sovietų Lietuvos pavyzdį straipsnyje analizuojama partinių bausmių skyrimo, KGB veiklos bei neformalių ryšių praktika pramonės įmonėse 1965–1985 m.

ĮVADAS

Mokslinis susidomėjimas buvusiuoju „sovietiniu eksperimentu“ peržengia vien sovietinės sistemos pažinimo interesus. Daugumą šaltojo karo laikotarpio sovietologinių tyrimų galima būtų laikyti regiono studijomis, žvelgiančiomis į SSRS kaip į specifinį darinį. Moderniose ekonomistų ir sociologų studijose problemos apibendrinamos plačiau. Siekiama ne tik nusakyti SSRS raidą, bet ir įminti universalias autoritarinio režimo mįsles, atskleisti valdžios ir visuomenės santykius. Antai Peteris J. Boettke neįžvelgia sisteminių skirtumų ar sovietinės sąrangos originalumo. Jis sovietinę sistemą vadina merkantiline, lygindamas net su Liudviko XIV merkantilizmu, ir teigia, kad sovietinė sistema buvo „ne hierarchinė iš centro planuojama, bet rinkos ekonomika su stipriu centriniu valstybiniu reguliavimu“¹. Politinis galios monopolis leido režimui siekti didelės rentos iš ekonominių monopolijų dalybos. Planavimo institucijos, anot P. Boettke’s, tebuvo vieta, kur derinami interesai ir perskirstomos teisės į monopolijas².

Kitas biurokratinių procesų tyrėjas ir kelių monografijų šia tema autorius Ronaldas Wintrobe’as kelia klausimą, kodėl tokia merkantiline ir „kyšininkiška“ sistema taip ilgai gyvavo. Jo nuomone, to priežastis – vertikaliųjų

ryšių su ekonominiais veikėjais palaikymas. Pastarųjų lojalumui užtikrinti režimas esą panaudojęs net dirbtinai kuriamą ekonominio deficito sistemą. Konvertuodami „blatą“ į pavaldinių lojalumą, anot R. Wintrobe'o, valdžios atstovai represinėmis priemonėmis, kurios mažino išlaidas pavaldinių lojalumui palaikyti, stengėsi užkardyti jiems nenaudingus ir net pavojingus horizontaliuosius ryšius, tarpusavio santykius. Represijų lygio mažėjimas, anot šio autoriaus, buvo esminė režimo klaida, vedusi į sistemos žlugimą³.

Nors net dvi R. Wintrobe'o monografijos dalys skirtos sovietinei sistemai, vis dėlto reikia sutikti su P. J. Boettke's recenzijoje išsakyta pastaba, kad R. Wintrobe'o „knyga sėkmingesnė analitiniu, o ne istoriniu požiūriu“⁴. Kalbėdamas apie sovietų režimą, autorius akivaizdžiai pritrūksta jo represinių pobūdį įrodančių faktų. Pavyzdžiui, sovietų režimo stiprėjimą Leonido Brežnevo valdymo laikotarpiu R. Wintrobe'as grindžia vienintele nuoroda į aštuntojo dešimtmečio pradžioje vykusią partijos nario bilietai keitimo kampaniją⁵. Nors šią kampaniją tik iš dalies galima laikyti partijos valymu, pats jos inicijavimas liudija režimo pastangas stiprinti visuomenės kontrolę. Antai 1973 m. sausio mėn. vykusiam LKP CK IX plenumo Antanas Sniečkus kalbėjo: „Partijos kovingumą reikia suderinti su partinių bilietai keitimu.“⁶ Vis dėlto ši kampanija netapo reikšminga partijos valymo akcija. Kaip rodo Lietuvoje esantys partijos archyviniai šaltiniai, respublikoje šios kampanijos metu „išvalyti“ iš esmės tik SSKP įstatų 8 straipsnio nesilaikantys asmenys (nemokantys nario mokesčio ir „atitrūkę“ nuo partinės organizacijos). 1975 m. LKP CK XVII plenumo LKP CK antrasis sekretorius Valerijus Charazovas pažymėjo: „Dokumentų keitimo metu pašalinta palyginti nedaug komunistų, kas dar kartą paliudija apie partinių kadrų stiprumą.“ Jis teigė, kad respublikoje per trejus

metus iš SSKP narių išmesti 2877 asmenys. Dauguma jų – daugiau kaip 42 proc. – „už girtuokliavimą ir su tuo susijusį nemoralų elgesį“, panaši dalis – 1100 asmenų – „kaip praradę ryšį su partija“. Anot V. Charazovo, tik penktadalis – 495 nariai – pašalinti už partinės ir valstybinės drausmės pažeidimus bei piktnaudžiavimą tarnybine padėtimi⁷.

Kiti sovietų režimo tyrėjai nėra linkę ištrinti sovietinės sistemos originalumo ribų. Antai oponuodamas revizionistinėms (konvergencijos) teorijoms, jau septintąjį dešimtmetį tvirtinusioms, kad dėl industrializacijos, mokslo ir technikos raidos kapitalistinė ir socialistinė santvarkos supanašėjo, Gabrielis Temkinas pažymi, jog sovietinė sistema yra išskirtinė, o bandymas atsisakyti priverstinio darbo, ekonominių stimulų sistemos diegimas tebuvo vien Vakarų „implantai“, kurie sovietinėje ekonominėje sistemoje taip ir neprigijo⁸.

Tad koks bebūtų požiūris ir sovietinės sistemos vertinimas – pripažįstantis sovietinio ekonominio projekto „originalumą“ ar ne, – valdžios gebėjimas bausti, sistemos represinis pobūdis yra vienas svarbiausių jos bruožų. Nesant išsamių ir gausių L. Brežnevo laikotarpio archyvinės medžiagos studijų, sovietų režimo elgsenos modelius pagrindžiančių faktų pasiūla labai ribota. Dėl šio empirinės medžiagos stygiaus archyviniais šaltiniais besiremianti režimo naudotų „partinių priemonių“ analizė yra tikslinga ir perspektyvi kryptis. Todėl šiame straipsnyje siekiama išnagrinėti ne tik Lietuvos autorių, bet ir užsienio mokslinėje literatūroje netyrinėtą „partinių baudmių“ taikymą ekonomikos, konkrečiau – pramonės valdyme.

Nemažai reikšmės sovietinei sistemai pažinti turi neformalių santykių analizė. Klienteliniai ryšiai yra svarbūs tiriant ekonominę ir socialinę sistemą. Patrono ir kliento santykiai arba yra pajungti institucinei tvarkai, arba yra jos lemiamas elementas,

pagrindinis visuomeninių išteklių mainų kanalas⁹. Sovietinėmis sąlygomis šie santykiai neretai apibūdinami didžiojo nebylio metafora. Kokius partijos funkcionieriaus (patrono) ir įmonės vadovo (kliento) santykius lėmė sovietinė sistema, nagrinėjama šiame darbe.

Tikslai. Šiame straipsnyje siekiama: 1) išnagrinėti vieno iš partinės valdžios kontrolės įrankių – partinių bausmių – vietą ir svarbą sovietinėje valdymo sistemoje, įvertinti jo veiksmingumą bei ūkines ir ideologines taikymo ribas;

2) išanalizuoti KGB kompromituojančios medžiagos kaip tam tikro partinių bausmių skyrimo pagrindo taikymą pramonės valdyme, atskleisti bendruosius KGB veiklos pramonės įmonėse aspektus;

3) nusakyti partinių bausmių ir KGB veiklos poveikį neformaliems partijos funkcionierių ir pramonės įmonių vadovų ryšiams.

Šaltiniai. Partinių bausmių tematikos analizei svarbūs tiek aukščiausių partijos struktūrų, tokių kaip LKP CK¹⁰, tiek miestų ir rajonų partijos komitetų¹¹ dokumentai. Analizuoti ir atskirų stambiųjų pramonės įmonių dokumentai, reprezentatyvūs tiek pramonės šakų, tiek ir Lietuvos regionų atžvilgiu. Tai Vilniaus radijo komponentų gamyklos partinės organizacijos (LYA, f. 15008), Alytaus medvilnės kombinato (LYA, f. 17389), Vilniaus grąžtų gamyklos (LYA, f. 15007), Vilniaus plastmasės dirbinių gamyklos (LYA, f. 16976), Vilniaus „Audėjo“ fabriko (LYA, f. 4841) ir Šiaulių televizorių gamyklos (LYA, f. 17149) medžiaga. Pramonės įmonių partinių organizacijų dokumentuose esančią medžiagą papildoma KGB Dokumentų skyriuje saugomi pramonės įmonėse kontržvalgybinę veiklą vykdžiusio LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo (nuo 1983 m. – 6-ojo) skyriaus dokumentai (f. K-1, ap. 3) bei KGB Vilniaus, Kauno, Panevėžio ir Alytaus skyrių medžiaga (f. K-1, ap. 14).

Svarbios informacijos straipsniui pateikė buvę valdžios atstovai – LKP CK Pramonės ir transporto skyriaus vedėjas (1976–1990) Lionginas Maksimovas, LSSR Ministrų Tarybos Reikalų valdybos Pramonės skyriaus vedėjas (1965–1982) Pranas Kuokštis, LSSR valstybinio plano komiteto pirmininko pavaduotojas (1976–1979), šio komiteto pirmasis pavaduotojas (1979–1984) ir pirmininkas (1984–1988) Bronius Zaikauskas. Kita respondentų grupė – buvę pramonės įmonių vadovai: „Elfos“ gamybinio susivienijimo generalinis direktorius (1968–1988) Vilius Blinkevičius, „Vingio“ gamybinio susivienijimo generalinis direktorius (1963–1994) Algirdas Linartas, Vilniaus elektrinio suvirinimo įrengimų gamybinio susivienijimo generalinis direktorius (1967–1990) Ivanas Makmakas.

Straipsnio chronologinės ribos – 1965–1985 m. Jos sutampa su svarbiais SSRS pramonės valdymo etapais. 1965 m. rugsėjo mėn. prasidėjusi ekonomikos reforma lėmė pramonės valdymo centralizaciją, o kartu – valdžios institucijų ir įmonių vadovų santykių pokyčius. Dėl reformos lietuviškoji nomenklatūra nustojo tiesiogiai valdyti sunkiosios pramonės šakas, todėl, manytina, daugiau dėmesio galėjo skirti kontrolei „partine linija“. 1985 m. kovo mėn. SSRS vadovu buvo išrinktas Michailas Gorbačiovas, netrukus inicijavęs ekonomikos pertvarkymą.

PARTINĖS BAUSMĖS

Šiuolaikinėje tiek užsienio, tiek Lietuvos istoriografijoje nėra plačiau tirtas ne tik partinių bausmių taikymas pramonės valdyme, bet ir apskritai jų vieta sovietiniame administravime, režimo vykdytoje visuomenės kontrolėje. Todėl gali kilti paprastas klausimas – ar įmonių vadovai bijojo partinių bausmių, o jeigu taip, tai kodėl?

Sovietinėje sistemoje partinė baudmė buvo gana griežta priemonė. SSKP įstatų 9 straipsnis numatė šias partines baudmes: pastabą, papeikimą (griežtą papeikimą), papeikimą (griežtą papeikimą) įrašant į įskaitos kortelę, partijos nario perkėlimą į SSKP kandidatus, pašalinimą iš partijos¹². Partinė baudmė įrašant į asmens kortelę ir, žinoma, pašalinimas iš partijos galėjo tapti ne tik atleidimo iš pareigų priežastimi, bet ir trukdyti karjerai kitame darbe. Standartinėje LKP CK kadru įskaitos pažymos formoje būta klausimo: „Ar turi partinių bausmių (kokių, kas ir kada paskyrė, už ką)?“¹³ Nubaustasis privalėjo elgtis labai atsargiai, stengtis nesuteikti preteksto pakartotinei griežtesnei partinei baudmei. Praėjus tam tikram laiko tarpui (metams ar ilgiau), „kaltininkas“ privalėjo kreiptis į partinę valdžią, prašydamas dar kartą apsvarstyti jo „klausimą“. Ši procedūra ir priverstinis nuolankumas, suprantama, buvo ne tik nemalonūs, bet ir varžantys veiksmų laisvę, drąsesnių sprendimų priėmimo ir profesinio bei socialinio mobilumo galimybę.

Partinės baudmės veiksmingumą rodo pramonės įmonių direktorių pastangos jos išvengti ir baimė dėl savo profesinės karjeros. Interviu metu buvę vadovai gerai atsiminė prieš kelis dešimtmečius jiems skirtas partines baudmes. Buvęs Vilniaus radijo komponentų gamyklos direktorius A. Linartas teigė, kad jam LKP Vilniaus miesto Spalio rajono komitetas skyrė papeikimą už neva netinkamą kadru politiką. A. Linarto pasakojimą patvirtina ir archyviniai šaltiniai – 1970 m. jam skirtas griežtas papeikimas neįrašant į asmens dokumentus¹⁴. Nors, anot A. Linarto, skirti jam partinę baudmę buvo konjunktūrinis sprendimas ir nors, jo įsitikinimu, daugelis Spalio rajono komiteto biuro narių puikiai suprato kaltinamąjį, vis dėlto nubaustasis jautė labai didelį nepasitenkinimą. A. Linartas prisimena mintyse tada kirbėjus žodžius:

„Na, niekšai.“ Jo teigimu, partinė baudmė direktoriui buvo kur kas baisesnė už sąjunginės ministerijos Maskvoje, kuriai įmonė buvo pavaldi, skiriamą nuobaudą.

Buvęs „Elfos“ gamybinio susivienijimo generalinis direktorius V. Blinkevičius partinį svarstymą ir nuobaudą vadina „partine byla“. Matyt, jam buvo neblogai pažįstamos šios procedūros: partinės baudmės skirtos LKP CK Biuro ar partijos komiteto svarstytos „asmeninės bylos“ pagrindu. Kompromitujantys faktai buvo kaupiami atskiroje byloje, ir vėliau tos bylos pagrindu priimamas sprendimas. Be to, kalbėdamas ne konkrečiai apie partinę kontrolę ir baudmes, o pasakodamas apie „nelegalios“ statybos įmonėje sukeltus rūpesčius, V. Blinkevičius lyg tarp kitko, neakcentuodamas išsitarė: „Gali gauti partinę nuobaudą. O nuobauda direktoriui yra labai baisu.“¹⁵

Smulkiai partinės baudmės skyrimo aplinkybes prisimena ir buvęs Vilniaus elektrinio suvirinimo įrengimų gamybinio susivienijimo direktorius I. Makmakas. Jis mano personalinės baudmės sulaukęs gavęs anoniminį skundą dėl „prirašinėjimo“ – susitarus su statybininkais, ataskaitoje kaip užbaigtos ir atiduotos naudoti buvo įformintos nebaigtos statyti gamybinės patalpos. Kalbėdamas apie partinės baudmės reikšmę, I. Makmakas svarstė: „Žinoma, tai jau baudmė. Jautiesi kaip nepilnavertis žmogus. Kaip nusikaltimas respublikinės reikšmės. [...] Žinoma, [...] šis reikalas nemalonus.“¹⁶

Partinės baudmės reikšmę liudija ir „prasisikaltėlių“ pastangos jos išvengti ar bent ją sušvelninti. Pavyzdžiui, aštuntojo dešimtmečio pradžioje kilus dideliame konfliktui tarp Vilniaus statybos apdailos mašinų gamyklos direktoriaus V. Zinovjevo ir vyriausiojo inžinieriaus Antano Maliukevičiaus bei pastarąjį parėmusių kitų įmonės vadovų, direktorius buvo atleistas iš pareigų. Turėdamas gerų ryšių sąjunginėje ministerijoje, V. Zinovjevas

įsidarbino Kalinino srityje esančios Mechaninių įrankių gamyklos direktoriaus pavaduotoju. Iš čia jis parašė gaudų laišką A. Sniečkui, kuriame prašė perkvalifikuoti partinę bausmę iš „griežto papeikimo įrašant į asmens kortelę“ į lengvesnę bausmės formą¹⁷. Tad net ir būdamas ne LKP vadovybės jurisdikcijoje, jis jautė partinės bausmės padarinius. LKP archyvinėje medžiagoje yra nemažai apeliacijų SSKP CK, kuriose iš Lietuvos išvykę asmenys prašo panaikinti respublikos partinės valdžios skirtas bausmes¹⁸.

Partinė bausmė buvo svarbus pramonės administravimo, „planinę drausmę“ palaikantis įrankis. Kokia bebūtų sistema, svarbiausia ekonomikos subjekto veikla yra kryptingai siekti ūkinių tikslų. Sovietinėje sistemoje pramonės įmonės tikslas buvo vykdyti valdžios patvirtintus gamybos planus. Partinė įmonių veiklos priežiūra turėjo garantuoti, kad gamyklos ir fabrikai įvykdys jiems pavestas užduotis. „Planinė drausmė“ buvo svarbi tiek ekonominė, tiek partinė kategorija. Buvusių pramonės vadovų atsiminimai ir archyviniai šaltiniai liudija ne tik kasdienę gamybos rutiną, bet ir „šturmavimą“ metų pabaigoje ar net planų vykdymo rodiklių „prirašymą“ jiems pasibaigus. Antai 1968 m. gegužės mėn. Liaudies kontrolė kreipėsi į Algirdą Ferensą, informuodama apie „Priekalo“ staklių gamyklos vadovo inicijuojamus planų vykdymo „prirašymus“. Laiške teigiama, kad direktorius Vincas Stelmokas 1967 m. savo pavaldinius „privertė prirašyti“ dešimt pusiau automatinių staklių, kurias gamykla pagamino tik 1968 m. sausio mėn.¹⁹ Už šį prasižengimą direktoriui buvo skirta partinė bausmė įrašant į asmens bylą. Dar blogiau planinių rezultatų „redagavimas“ baigėsi „Neries“ žemės ūkio mašinų gamybinio susivienijimo vadovui Agadžanui Egijanui. 1967 m. jis buvo atleistas iš direktoriaus pareigų²⁰.

Partinės bausmės už gamybinius nusižengimus ar nusikaltimus – visiškai suprantamas ir racionalus veiksmas. Valdžia (šiuo atveju partinė) baudė ekonominius veikėjus už jų tiesioginių funkcijų – gamybos užduočių – nevykdymą ar, dar blogiau – rezultatų klastojimą. Sovietinės sistemos problema buvo ne partinių bausmių skyrimas, o atvirksčiai – vengimas griežtai bausti vadovus.

Sovietinė planavimo sistema, didelis įmonės planinių rodiklių skaičius buvo svarbi priežastis, lėmusi retus partinių bausmių atvejus. Nors bendrosios produkcijos planas buvo laikomas geriausiai įmonės veiklos rezultatus atspindinčiu rodikliu, svarbūs vertinimui buvo realizuotos produkcijos, suplanuotos gaminių nomenklatūros įvykdymo ir kiti planai. Jų pramonės įmonės neįvykdavo kur kas dažniau negu bendrosios produkcijos plano. Todėl partinei valdžiai nebuvo lengva apsispręsti, kada tikslinga bausti.

Bausmių skyrimas priklausė ir nuo kitų aplinkybių. Valdžios nutarimai, koreguojantys planines užduotis, ir medžiagų tiekimo sistemos trūkumai ekonominės veiklos vertinimo sistemą darė neapibrėžtą ir neaiškią. Įmonių vadovai visada turėjo galimybę blogus savo veiklos rezultatus paaiškinti nepalankiai susiklosčiusiomis aplinkybėmis, o partokratai – ne mažiau svarbią galimybę tais paaiškinimais „patikėti“. Centrai paprašius paaiškinti blogų rezultatų priežastis, vietos partinė valdžia visada galėjo pateikti direktorių išvardytas „objektyvias“ planų neįvykdymo aplinkybes – blogą tiekimą, darbo jėgos trūkumą ar pan. Atskirti, kur baigiasi objektyvios aplinkybės ir kur prasideda „subjektyvūs“ veiksniai, buvo sunku. Pavyzdžiui, plano neįvykdymas dėl blogo įmonės ap(si)rūpinimo gamybai reikiamomis medžiagomis ir žaliavomis galėjo būti interpretuojamas tiek kaip objektyvi aplinkybė, tiek kaip vadovų ir tiekėjų aplaidumas.

Painios tiekimo problemos marginalizavo ne tik tiekėjų, bet ir pačių vadovų veiklą. Ji dažnai balansavo ties nusikaltimo riba – neformalūs susitarimai, kyšiai, vaišinimai ir „blatas“ buvo būtinas įmonės tiekėjų ir vadovų darbo požymis. Kad įvykdytų gamybos planus, įmonių vadovai neturėjo kito pasirinkimo, kaip tik šešėlinę veiklą. Vien įstatymų ir valdžios nutarimų laikymasis galėjo privesti įmonę prie „bankroto“ – gamybos planų nevykdymo.

Taigi sovietiniams funkcionieriams nebuvo lengva nustatyti aiškią ribą, kurią peržengus neišvengiamai turėjo būti skiriama partinė baudmė. Ekonominę veiklą nusakančių planinių rodiklių gausa, susipynę „objektyvūs“ ir „subjektyvūs“ gamybos užduočių nevykdymo veiksniai menkino partinių baudmių kaip veiksmingo ekonomikos valdymo įrankio efektyvumą. Įmonių vadovų baudimas iš esmės tapo ideologinių vajų nulemtu konjunktūriniu sprendimu, privalomuoju veiklos demonstravimu Maskvai. Kuri konkreči įmonė įgyvendinant partinį nutarimą bus pasirinkta politiniu taikiniu, nemažai priklausė nuo jų vadovų santykių su partokratais, kitaip tariant, nuo patrono ir klientų santykių. Sovietinė valdymo sistema paliko daug erdvės asmeniniams funkcionierių santykiams su gamyklų ar fabrikų vadovais, skatino glaudžius partokratų ir technokratų ryšius bei „blato“ terpę.

Partinės baudmės buvo skiriamos ne vien už blogus įmonės ūkinius rezultatus, bet ir už silpną ideologinę veiklą, „visuomeniškumo“, „kuklumo“ stoką ar net nesantuokinius intymius ryšius su pavaldiniais. Pavyzdžiui, „Neries“ žemės ūkio mašinų gamybinio susivienijimo direktorių Naujosios Vilnios partinė valdžia nubaudė „griežtu papeikimu įrašant į įskaitos kortelę“ dėl intymių santykių su įmonės Finansų ir realizacijos skyriaus viršininke²¹.

Komunistinio „asketizmo“ nesilaikymas – taip pat nereta partinės baudmės skyrimo priežastis. Pavyzdžiui, išnagrinėjus anoniminių skundą SSKP CK dėl 1974 m. spalio mėn. organizuoto „nekuklaus“ įmonės 30-mečio šventimo, buvo nubaustas Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos direktorius Oktiabris Burdenka²². Neįsigilinus į respublikos valdžios ir minėtos karinio pramoninio komplekso įmonės santykius, šis faktas būtų mažai iškalbingas. Tačiau esama liudijimų, kad respublikos valdžios ir šios įmonės vadovų santykiai nebuvo itin geri. Tuometiniai valdžios atstovai pasakojo apie šios įmonės nenorą skaitytis su „respublika“. Buvęs Plano komiteto pirmininko pavaduotojas, o vėliau – LKP CK sekretorius ekonomikai B. Zaikauskas interviu pripažino, kad po Kosyginio reformos sąjunginės įmonės nelabai norėjo atsižvelgti į respublikos valdžios nurodymus. Pačios nepaklusniausios esą buvusios karinio pramoninio komplekso įmonės, iš kurių išsiskyrė O. Burdenkos vadovaujama gamykla²³. B. Zaikauskas teigė: „Iš pradžių direktoriai bandė sakyti, kad jie savarankiški, bet labai greitai jie buvo patvarkyti.“ Anot jo, aliuzija į teritorinį partinį valdymą (neva, „kur tavo partija?“) lėmė, kad net O. Burdenka pakluso LKP valdžiai ir sutiko savo vadovaujamoje įmonėje gaminti plataus vartojimo prekes respublikos rinkai²⁴. Buvęs LSSR Ministrų Tarybos Pramonės skyriaus vedėjas P. Kuokštis, paprašytas nurodyti respublikos valdžiai nenoriai paklususius direktorius, pirmiausia paminėjo O. Burdenką, apibūdindamas jį taip: „Šitas buvo honoravas [pernelyg išdidus, pasipūtęs. – S. G.]. Su juo buvo ne taip paprasta.“²⁵ Neatmestina ir mintis, kad partinės baudmės O. Burdenkai forma įmonės vadovybei buvo „pasiųstas signalas“, jog respublikos valdžios nurodymų privalu klausyti. Manytina, kad esant geriems respublikos valdžios ir įmonės vadovų santykiams partinę baudmę skyręs

LKP CK Biuras galėjo apsiriboti įspėjimu, o ne tokia griežta nuobaudos forma kaip papeikimas²⁶.

Sovietinėje sistemoje pramonės įmonė buvo ne tik ekonominis, bet ir politinis socialinis institutas. Šis dvilypumas lėmė ideologinį įmonės vadovų pažeidžiamumą. Tai, kad įmonė vykdo valstybinius planus, dar neužtikrino jos administracijos saugumo. Darbininkų streikai, ideologiškai „kenksmingi“ pasisakymai, biografiniai asmens ar jo šeimos narių duomenys, skundai, dažniausiai anoniminiai, tapdavo dingstimi „partine linija“ įvertinti įmonės vadovybės veiklą. Sovietinio laikotarpio partiniame diskurse galima išvelgti tam tikrą administravimo ir „visuomeninio“ vadovavimo priešpriešą. Direktorius savo veikloje turėjo derinti propagandinį darbą ir gamyklos administravimą. I. Makmako žodžiais, visus nuopelnus reikėjo įvilkti į partinę formą. Anot jo, buvo būtina oficialiuose susirinkimuose pabrėžti, kad „vadovaujant komunistų partijai, mūsų gamykla įvykdė planą“²⁷. Gamybinis laimėjimas turėjo tapti neatsiejamu partijos politikos sėkmės liudijimu.

Kasdieniui rutinai buvo įprasti ne tik laimėjimai, bet ir gamybos sunkumai. Operatyviai spręsti pramonės problemas ir kartu vykdyti partines akcijas buvo sudėtinga. Neretai įmonių vadovai nesugebėdavo (ar net negalėdavo) suderinti „visuomeninės veiklos“ ir įmonės valdymo. Nepaisydami rizikos būti apkaltinti „administravimu“, jie priimdavo sprendimus „nepasitarę“ su įmonės „kolektyvu“ ar partine organizacija.

Kaltinimas „administravimu“ buvo vienas didžiausių priekaištų vadovui. Pavyzdžiui, 1972 m. Vilniaus miesto partinė komisija tikrino anoniminio laiško „Pravdai“ faktus. Jame kaip vienas pagrindinių kaltinimų direktoriui buvo nurodoma: „Jo devizas – žiauriausias administravimas. Planą vykdome per

kraują ir ašaras, dirbame beveik visas išėigines dienas.“²⁸

Visuomeniškumas apėmė tiek būtiną dalyvavimą įvairiuose renginiuose po darbo, kai techniniai darbuotojai buvo priversti organizuoti ideologinius seminarus, skaityti savo pavaldiniams paskaitas, vesti būrelius, tiek ir „lenininio kolektyvizmo“ valdymo pradą. Direkcija svarbiausius sprendimus privalėjo priimti tik pasitelkusi įmonės partinę organizaciją ar kitas „visuomenines“ organizacijas. Pavyzdžiui, 1967 m. atleddžiant iš pareigų Vilkaviškio siuvimo fabriko direktorių, rajono funkcionieriai beveik pažodžiui citavo L. Brežnevo aplinkos frazes, skirtas nuverstajam Nikitai Chruščiovui. Vilkaviškio partijos komiteto pažymoje LKP CK rašoma: „Drg. Puišės vadovavimo metoduose pasitaikė daug subjektyvizmo, voliuntarizmo, nesiskaitymo su lenininio kolektyvinio vadovavimo principų reikalavimais.“²⁹ 1966 m. Vilniaus grąžtų gamyklos partijos komiteto sudaryta komisija tikrino direktoriaus įsakymus ir padarė išvadą, kad jie rengiami silpnai, įsakymų rengėjai iš anksto projektų nederina su įsakymų vykdytojais³⁰. Paties direktoriaus statusas šioje situacijoje lieka neaiškus.

„Vidinė partinė demokratija“ nebuvo įprasta įmonių direktorių darbui. LKP CK ir kitų partinės valdžios grandžių veikloje gausu nutarimų, kuriuose kalbama apie būtinybę didinti partinės organizacijos vaidmenį įmonių valdyme³¹. Tvirtas ir operatyvus valdymas buvo veiksmingas, bet ideologiškai pavojingas. Nevykdydami ideologiškai „privalomos programos“ įmonių vadovai rizikuodavo sulaukti kritikos ir ideologinių bausmių. Antra vertus, „lenininio kolektyvizmo“ persmelktas valdymas mažino sprendimų priėmimo operatyvumą. Įmonių vadovai privalėjo laviruoti tarp šių dviejų kraštutinumų, stengdamiesi vykdyti gamybos programas ir neatkreipti „nereikalingo“ partinės valdžios dėmesio.

Įmonei neįvykdžius gamybos planų, partijos funkcionieriai prisimindavo „silpną darbą su visuomeninėmis organizacijomis“, „partinės grandies įmonėje silpnumą“ ar „lenininio kolektyvizmo“ valdyme nepaisymą. Partijos funkcionieriai turėjo surasti ekonominės problemos ideologinės interpretacijos formą. Tuometiniame partiniame diskurse ištobulinti ideologinių frazių šablonai lengvino „kaltinamojo nuosprendžio“ argumentaciją, darė ją ideologiškai įtikimesnę. Lenininio kolektyvinio valdymo principas dažnai tapdavo šios kalbos leitmotyvu. Įdomiausia, kad sovietinėje sistemoje kolektyviškumas turėjo ne trukdyti, o padėti spręsti gamybos problemas. Genetiškai šis naivus pramonės valdymo įrankis sietinas su marksizmo klasikų teiginiais apie visuotinį proletariato solidarumą. Teorinis marksizmo samprotavimas apie savanoriškai didelius gamybos įsipareigojimus prisiimančių „aukštos klasinės savimonės“ darbininką neatitiko realybės. Darbininkas kaip koks „klasinis priešas“ vengė išdirbio normų didinimo. Įmonės administracijai „klasinė savimonė“ buvo menkas būdas telkti darbininkus planams didinti ir vykdyti.

Nors įmonių vadovai gana skeptiškai vertino „visuomeninių organizacijų“ vaidmenį įmonės valdyme, o „kolektyvinis valdymas“ tebuvo partinė frazeologija, vis dėlto ideologinių aplinkybių verčiama bei siekdama įmonėje išlaikyti ir valdžiai demonstruoti gamyklos kolektyvo darną, administracija privalėjo skaitytis su partine, komjaunimo ir profsąjungos organizacijomis. Vengti priešpriešos su jomis vertė ne tik konkreti asmeninė konfliktų ir jų padarinių patirtis, bet ir informacija apie incidentus kitur. „Kaimyninių“ įmonių vadovai kartu su partijos komitetų instruktoriais ir sekretoriais dažnai būdavo konfliktų priežastis įmonėje svarstančių komisijų nariai. Pavyzdžiui, nagrinėjant anoniminį skundą Vilniaus plastmasinių

dirbinių gamykloje, partinės komisijos narys buvo „Vilmos“ susivienijimo direktoriaus pavaduotojas Mykolas Aleliūnas. Iš jo žodžių galima spręsti, kad panašių komisijų veikloje jis dalyvavo ne kartą³². 1972 m. Vilniaus statybos apdailos mašinų gamykloje kilusiam konfliktui išnarplioti buvo sudaryta panaši komisija, kurios nariai buvo Vilniaus miesto liaudies kontrolės pirmininkas G. Saržickas, LKP Naujosios Vilnios rajono komiteto pirmasis sekretorius A. Masiukas, „Lietuvos buitinės chemijos“ gamybinio susivienijimo direktorius V. Kriščiūnas, staklių gamyklos „Komunaras“ vyriausiasis inžinierius G. Nagingkas³³. I. Makmakas ir A. Linartas savo interviu teigė, kad jiems taip pat yra tekę dalyvauti panašių komisijų darbe³⁴.

Partinės baudmės buvo skiriamos ne vien už lenininio kolektyvizmo ar visuomeniškumo prado valdyme nepaisymą. Vadovai dėl savo biografijos faktų, ypač nuslėptų, nedeklaruotų asmeninėse partinėse anketose, sulaukdavo negailestingų bausmių. Tarp „susikompromitavusiųjų“ buvo ne vien cechų ar skyrių viršininkai, bet ir patys direktoriai ar jų pavaduotojai. Net didžiausių Vilniaus pramonės įmonių generaliniai direktoriai buvo bausti partinėmis baudmėmis už biografijos faktų nuslėpimą. 1954 m. „griežtas papeikimas su įrašymu į asmens kortelę“ už savo „socialinės kilmės nuslėpimą“ skirtas tada dar Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos vyriausiajam energetikui, o vėliau „Sigmos“ generaliniu direktoriumi tapusiam Algirdui Čuplinskui. Partinė valdžia išsiaiškino, kad stodamas į partiją jis nuslėpė savo tėvą dalyvavus 1919–1920 m. Nepriklausomybės kovose, priklausius patriotinei Šaulių sąjungai³⁵.

Daug skaudžiau nuslėptų biografijos faktų atskleidimas atsiliepė Algirdo Didžiulio karjerai. Nuo 1966 m. jis turėjo tenkintis Vilniaus kuro aparatūros generalinio direktoriaus postu, nors 1956–1959 m. ėjo LKP CK Pramonės ir transporto skyriaus vedėjo,

o 1959–1963 m. – aukštas LŪT pirmojo pavaduotojo pareigas. 1963 m. partinis aparatas nustatė, kad stodamas į partiją jis nuslėpė kilęs iš dvarininkų. Jo tėvui priklausė 300 ha Marijampolio dvaras netoli Panevėžio, kuris po žemės reformos sumažėjo iki 173 ha, o 1935 m. buvo parduotas. Nors būsimas direktorius savo socialinės kilmės „kalbę mėgino išpirkti“ 1944–1950 m. tarnaudamas sovietinėje kariuomenėje, kur pelnė nemažai apdovanojimų, staigi A. Didžiulio karjera neišvengiamai baigėsi. Pašalintas iš LŪT pirmininko pavaduotojo pareigų ir LKP CK narių, 1963 m. jis buvo paskirtas Vilniaus elektrinio suvirinimo įrengimų gamyklos vyriausiuoju inžinieriumi³⁶.

Vargu ar aukšto funkcionieriaus A. Didžiulio biografijos faktai atskleisti apsieinant be intrigų ar politinio užsakymo. Buvusio Vilniaus elektrinio suvirinimo įrengimų gamyklos direktoriaus I. Makmako nuomone, faktų „pakapstymą“ lėmė A. Didžiulio konfliktai su LSSR MT pirmininku Motiejumi Šumausku³⁷. Tačiau įtikimesnę versiją pateikė daug atviriau kalbėjęs buvęs LSSR plano komiteto skyriaus vedėjas Albinas Jovarauskas. Anot jo, A. Didžiuliui reikalaujant iš darbo buvo atleistas kitas LŪT pirmininko pavaduotojas Elijas Bilevičius. Pastarasis, pasak A. Jovarausko, buvo silpnas vadovas, tačiau turėjo „pogrindininko“ aureolę³⁸ ir, suprantama, senus gerus ryšius tarp partijos funkcionierių bei saugumiečių. 1963 m. į SSKP CK kreipėsi „SSKP narys“ Aleksandras Slavinas, informuodamas apie A. Didžiulio nuslėptus biografijos faktus³⁹.

Trečios didelės Vilniaus pramonės įmonės – „Elfos“ gamybinio susivienijimo – generaliniam direktoriui V. Blinkevičiui partinių bausmių pavyko išvengti, nors jo istorija kompromituojančios medžiagos gausa lenkė kolegas iš kitų minėtų gamyklų. V. Blinkevičius teigė, kad jis kilęs „iš buožių šeimos“. Jo tėvai esą buvę išstremti į Sibirą, o brolis,

kaip partizanų ryšininkas, sovietų valdžios kalintas⁴⁰. Be abejo, tokia kompromituojančios medžiagos gausi biografija buvo labiau nei pakankama atleisti ar partine bausme nubausti V. Blinkevičių. Pavyzdžiui, 1975 m. saugumiečiams išsiaiškinus, jog Panevėžio stiklo gamyklos direktoriaus Aleksandro Kuodžio brolis Antanas buvo tarnavęs vokiečių kariniuose daliniuose, o vėliau dalyvavęs antisovietiniame ginkluotame pasipriešinime, apie tai buvo „asmeniškai informuotas drg. Ferensas“ ir A. Kuodis nedelsiant atleistas iš įmonės direktoriaus pareigų⁴¹. Atrodo, kad V. Blinkevičių gelbėjo tiek diplomatija, gebėjimas išvengti aštrių konfliktų ar nesutarimų, kuriuos sprendžiant galėjo išaiškėti jo biografijos faktai, tiek ir puikūs santykiai su aukštais partijos funkcionieriais. Paties V. Blinkevičiaus teigimu, partijos vadovams jo biografija nebuvo paslaptis. LKP CK Pramonės ir transporto skyriaus vedėjas Ivanas Černikovas esą jam atvirai buvo pareiškęs: „Mes apie tave žinome geriau nei tu pats apie save.“⁴²

Interviu metu V. Blinkevičius ne sykį minėjo I. Černikovą, su kuriuo mokėsi viename kurse. Matyt, V. Blinkevičiui nemažai pagalbėjo ir gera pažintis su LKP CK Administracinių organų skyriaus vedėju (1969–1974) Aleksandru Česnavičiumi. Dėl biografijos faktų negavęs leidimo vykti į Angliją, direktorius pats ėmėsi iniciatyvos išsiaiškinti priežastis. V. Blinkevičius pasakojo: „Skambinu į Centro Komitetą Česnavičiui. Jis – buvęs mūsų Tarybų rajono sekretorius [1957–1958 m. – LKP Vilniaus miesto Tarybų rajono komiteto antrasis sekretorius. – S. G.], jis mane gerai pažinojo. Aš iš Maskvos skambinu ir sakau: „Jeigu nepasitikite, pasakykite. Aš gi tiek metų pradirbęs.“ [Jis] sako: „Dirbk normaliai, nieko nebus.“ Tikrai, po to mane išleido į Paryžių, vadinasi, viskas ten tvarkoje, pasibaigė. [...] Ir tik nuo 1986 m. man ta, aš

turėjau tą ligą [baimę dėl valdžios vykdomo persekiojimo. – S. G.], pasibaigė.“⁴³

Apie faktus, kompromituojančius įmonių vadovus, savo atsiminimuose užsimena ir Algirdas Brazauskas. Jis rašo: „Dažnai buvo reikalaujama, kad vienas ar kitas sekretorius atleistų kurį nors vadovaujantį darbuotoją, nes arba jo giminės, arba tėvai buvo išvežti – tai išaiškindavo ar saugumas, ar kaip nors kitaip paaiškėdavo. Tuos žmones, išmanančius specialistus, mes gindavome, ir aš neprisimenu nė vieno atvejo, bent iš mano sferos, kad panašiu atveju žmogus būtų atleistas. Tarp mūsų buvo natūralūs, žmogiški santykiai.“⁴⁴

„Žmogiški santykiai“ yra svarbūs patrono ir kliento tipo ryšiams. Šiems santykiams būdinga asmeninė priklausomybė ir solidarumas, susijęs su išipareigojimais ir suinteresuotumu. Respublikos valdžia, savo arsenale turėdama visas partinio vadovavimo priemones, siekė kurti glaudžius partijos funkcionieriaus (patrono) ir įmonės vadovų (klientų) santykius. Prie to ypač prisidėjo partinės baudmės ar, tiksliau, jų baimė, įmonių vadovų siekis jų išvengti. Kokios bebūtų partinių bausmių priežastys – silpnas ūkinis vadovavimas, visuomeninio, kolektyvinio valdymo principų nepaisymas ar biografijos faktai, – visos jos skatino klientelinius ryšius. Buvo ne tiek svarbu, už ką skiriama partinė baudmė, kiek pati menkai apibrėžta baudimo teisė. Ji lyg atspindi partijos vaidmenį visuomenėje, kai partija už viską atsako, bet niekam neatsakinga. Neapibrėžtumas baugino įmonių vadovus, skatino neformalius patrono ir kliento tipo santykius, kenkė valdymo sistemos racionalumui ir aiškumui.

Oficialiuose šaltiniuose, suprantama, nedaug galima aptikti neformalių santykių liudijimų. Tačiau net LKP CK dokumentuose (o ką jau kalbėti apie miestų ar rajonų komitetų dokumentus) randami pavieniai atvejai liudija egzistavus glaudžius ryšius.

Koks svarbus buvo partijos kadrų ryšys, iliustruoja „Vilmos“ gamybinio susivienijimo situacija. SSRS aviacijos pramonės ministerija 1980 m. stipriai kritikavo šio susivienijimo vadovybę. Jau vien tai, kad raštas buvo adresuotas ne šiaip LKP CK, o kadrus kuruojančiam LKP CK antrajam sekretoriui Nikolajui Dybenkai, rodė sąjunginės ministerijos norą respublikos partinės vadovybės rankomis nubausti susivienijimo direkciją. Rašte pabrėžiama: „Naudodamiesi nebaudžiamumu, susivienijimo vadovai, partijos ir profsąjungos komitetas susitaikė su sistemingu planų žlugdymu ir nerodo reikiamų pastangų kovoti, kad susivienijimo įmonėse būtų įvesta tvarka.“⁴⁵ Nepaisydamas šio kategoriško rašto, LKP CK konstatavo, kad kaltės priežastys nėra vien subjektyvios. Ministerija esą neužtikrinanti savalaikio reikiamų medžiagų tiekimo⁴⁶. Manytina, kad gana liberalų vertinimą lėmė ir įmonės vadovų ryšiai su partijos vadovybe. „Vilmos“ generalinio direktoriaus pavaduotojas kadrums ir režimui M. Aleliūnas, kuris dažnai buvo laikomas faktiniu susivienijimo vadovu, praityje buvo aktyvus komjaunimo veikėjas, o vėliau dažnai dalyvaudavo partijos komitetų inicijuotose komisijose.

Glaudžiais asmeniniais ryšiais su partiniais vadovais, siekdami išvengti partinių bausmių, naudojosi ir kiti įmonių direktoriai. Pavyzdžiui, Vilniaus statybos apdailos mašinų gamyklos direktorius V. Zinovjevas daug vilčių dėjo į gerus santykius su LKP CK Pramonės ir transporto skyriaus vedėju pavaduotoju I. Černikovu⁴⁷. Prieš patekdamas į šį įtakingą postą, I. Černikovas 1963–1967 m. dirbo partijos Vilniaus miesto Naujosios Vilnios rajono komiteto sekretoriumi, kuriam priklausė minėta gamykla. Manytina, kad tuo metu ir užsimezgė V. Zinovjevo pažintis su I. Černikovu. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje, kilus konfliktui tarp jo ir gamyklos vyriausiojo inžinieriaus

A. Maliukevičiaus bei kitų įmonės vadovų, V. Zinovjevas raštuose partinei valdžiai apeliavo į I. Černikovą, priminė šios problemos aptarimą Naujosios Vilnios partijos komitete ir LKP CK. Esą 1969 m. susitikime LKP CK I. Černikovas A. Maliukevičiui pagrasinęs, kad jei jis nesutars su direktoriumi, bus atleistas iš pareigų⁴⁸. Nepaisant plačių pažinčių su partijos funkcionieriais, išplieskusio konflikto mastas nepaliko V. Zinovjevui galimybių išlikti direktoriaus kėdėje.

KGB KOMPROMITUOJANTI MEDŽIAGA PRAMONĖS VALDYME

Įmonių vadovus kompromituojančios medžiagos, tinkamos „personalinei bylai“, partijos funkcionieriai gaudavo įvairiais kanalais. Nepatenkintų darbuotojų skundai, liaudies kontrolės, LSSR vidaus reikalų ministerijos, žemesniųjų partinių grandžių pateikta informacija galėjo tapti pagrindu svarstyti asmens elgesį LKP CK ar komitetuose. Vis dėlto dažniausiai partinėms bausmėms buvo panaudojama „partijos skydo“ KGB parengta ir atsiųsta informacija. Sovietinio saugumo medžiagoje yra išlikę įdomių partijos vadovų paklausimų, kuriuose net neslepama tikslo sukompromituoti netinkamą asmenį. Štai 1982 m. iš pareigų atleistam buvusiam „Žalgirio“ gamyklos direktoriui M. Bychovskiui reiškiant nepasitenkinimą ir rašant „nepagrįstus“ skundus, LKP Vilniaus miesto komitetas kreipėsi į LSSR KGB, prašydamas pateikti jį kompromituojančių duomenų⁴⁹.

LSSR pramonės įmones kuravo KGB 2-osios valdybos 3-iasis skyrius, suformuotas 1960 m. kovo 20 d. iš buvusio KGB Geležinkelių transporto skyriaus ir anksčiau 2-ajam skyriui priklausiusių pramonės poskyrio bei jo sudėtyje buvusios Valstybinių paslapčių apsaugos grupės. Naujajam skyriui buvo pavesta organizuoti kontržvalgybinį darbą

geležinkelių, vandens transporto sistemose ir svarbiausiuose pramonės objektuose bei užtikrinti slaptųjų duomenų apsaugą⁵⁰. 1983 m. šis skyrius reorganizuotas į 6-ąjį skyrių. KGB agentūros tinklo surinkta kompromituojanti medžiaga buvo svarbi priemonė paspausti įmonių vadovams. Kyla klausimas, kaip išsamiai KGB buvo informuotas apie padėtį įmonėse?

Archyviniai šaltiniai liudija, kad KGB gerai pažinojo įmonių vadovus, jų nuotaikas. Patikimą informaciją garantavo palyginti didelis administracijos darbuotojų procentas agentūros struktūroje. Pavyzdžiui, 3-iojo skyriaus 1-asis poskyris, kuris tiesiogiai kuravo pramonę, 1977 m. turėjo 124 agentus. Iš jų 42 dirbo įmonių vadovybėje, buvo cechų ir skyrių viršininkai. Vidurinės grandies darbuotojų tarp agentų buvo 76, o darbininkų – tik 5⁵¹. Inžinieriai vyravo ne tik pramonę kuravusio 3-iojo skyriaus, bet ir bendroje visų KGB skyrių agentūroje. Istoriko Arvydo Anušausko teigimu, 1969 m. vasarą Kaune buvo 406 KGB agentai, iš jų daugiausia – 116 – būta inžinierių ir techninių darbuotojų⁵².

Tokia agentūros sudėtis leido operatyviniams surinkti daug kompromituojančios, net pikantiškos informacijos apie įmonių vadovus. Antai vieną „Sigmos“ gamybiniam susivienijimui priklausiusią gamyklą aptarnavusio operatyvinio darbuotojo užrašuose nurodoma, kad įmonės Techninės kontrolės skyriaus viršininkas draugauja su buvusiu direktoriaus meiluže, o apie direktoriaus pavaduotoją komercijai gamykloje neva kalbama, kad „išneša viską, ką tik randa“; Darbo ir darbo užmokesčio skyriaus viršininkas apibūdintas kaip įmonėje nepopuliarus nacionalistas, kuris „veržėsi į direktoriaus pavaduotojo ekonomikai postą“⁵³.

Bene labiausiai šokiravo KGB, tiksliau, jam pranešusį Alytaus milicijos skyrių, informacija apie Alytaus mėsos kombinato direktorių Puišį. Jaunystėje jis neva ne tik buvęs gerai

pažįstamas su kaimynystėje gyvenusiais Mykolu Petrausku (vėliau – Lietuvos partizanų Dzūkų rinktinės štabo viršininkas) ir Jonu Vilčinsku (vėliau – Kęstučio apygardos vadas), bet ir kartu su jais 1941 m. mušęs komjaunuolius, o vieną jų netgi nužudęs⁵⁴.

Svarbios informacijos KGB teikė ne tik agentai, bet ir administracijos veikla nepatenkinti įmonių darbuotojai. Pavyzdžiui, Utenos laboratorinių elektros krosnių gamyklos Kadrų skyriaus viršininkas 1969 m. KGB informavo, kad gamyklos direktoriaus žmona – tremtinė, pats jis proteguoja buvusius partizanus, o į vadovaujamus postus skiria „nepatikimus“ asmenis⁵⁵.

Daugiausia kompromituojančios medžiagos KGB turėjo apie vadinamųjų „pašto dėžučių“ vadovų veiklą. Didelis režimui keliančių įtarimą žmonių skaičius tokiose įmonėse gali atrodyti paradoksalus. Karinės produkcijos gamybos saugotojai turėjo lyg ir užtikrinti, kad šiose įmonėse, ypač jų vadovybėje, dirbtų patikimi, „geros politinės reputacijos“ asmenys. Išeivijos „Dirvos“ laikraščio straipsnyje apie Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklą aprašoma griežta darbuotojų atranka ir politinė kontrolė. Šioje įmonėje, pasak straipsnio autoriaus, „filtruojama“ viskas⁵⁶. Būtent šis KGB agentūros tinklo atliekamas „filtravimas“ leido saugumiečiams surinkti gana daug kompromituojančios medžiagos apie vadovaujančiuosius įmonės darbuotojus. 1967 m. įmonę kuravusio operatyvininko sudarytame asmenų, apie kuriuos turima kompromituojančios medžiagos, sąrašė – per tris dešimtis žmonių. Tarp jų buvo aukštų šios gamyklos ir jai priklausiusio instituto vadovų. Pavyzdžiui, instituto vyriausiasis inžinierius Anatolijus Černas apibūdinamas kaip „ne pagal pajamas gyvenantis stileiva“, o apie gamyklos vyriausiąjį inžinierių Vladimirą Novopolskį rašoma, kad jo motina sovietų valdžios buvo suimta 1941 m.⁵⁷ Įmonės slaptumas ir užda-

ras statusas suteikė KGB pretekstą domėtis jos vadovų veikla. Kaip matyti iš įmonėje šniukštinėjusių agentų sąrašo, vien nuo 1952 m., kai KGB pradėta tuo metu SSRS aviacijos pramonės ministerijai priklausios įmonės Nr. 555 vardinė byla, iki 1967 m. čia veikė net 56 agentai⁵⁸.

Galbūt ne taip uoliai kaip Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos, bet taip pat įdėmiai buvo stebima ir kitų įmonių vadovų veikla. Galima teigti, kad KGB turėjo informacijos, kompromituojančios daugelio, jei ne visų, „operatyviai aptarnaujamų“ įmonių vadovus. KGB 3-iasis skyrius aptarnavo didžiąją dalį respublikos įmonių, tarp jų – visas sąjunginio pavaldumo gamyklas. LSSR KGB archyvinėje medžiagoje nepavyko aptikti nė vienos įmonės, apie kurios vadovus neturėta tokio pobūdžio informacijos.

Kyla klausimas, ar visą informaciją iš KGB gaudavo partinė valdžia? Dvejopas – sąjunginis ir respublikinis – LSSR KGB pavaldumas galėjo lemti tam tikrą partinės valdžios ir saugumiečių tarpusavio nepasitikėjimą. Principas „šiukšlių iš namų neišnešti“ buvo aktualus visuose valdymo lygmenyse – tiek gamyklose, tiek ir LKP CK. Respublikos partinė vadovybė galėjo baimintis, kad informaciją apie įmonėse pasireiškiantį darbuotojų nepasitenkinimą ar neramumus, gamyklose susidariusias pavojingas situacijas ar technologijos pažeidimus gaus ne tik ji, bet ir Maskvos institucijos. Apie savotišką partinės valdžios ir KGB konkurenciją pasakojo buvęs LKP CK Pramonės ir transporto skyriaus vedėjas L. Maksimovas. Anot jo, „KGB pirma duoda ten [į Maskvą. – S. G.] informaciją, o iš ten ateina skambutis čia [...]. Porą sykių užpykau, susitikau su įmonių („Azoto“, Mažeikių, kurios pavojingos dėl sprogimo) vadovais ir sakau: „Vyrų, pasitikim vienas kitu, skambinkit, sakykit, kas atsitiko.“⁵⁹

Ne vien noras operatyviai reaguoti į „ypatingą padėtį“ įmonėse skatino L. Maksimovą

kreiptis į direktorius. Jo prisiminimu, KGB buvo linkęs situaciją dramatinai – „išpūsti burbulą“⁶⁰. Partijos funkcionieriams pirmiesiems sužinojus apie „ypatinguosius įvykius“ konkrečioje gamykloje ir laimėjus tam tikrą „informacinį karą“ prieš KGB, iš pastarojo buvo atimama galimybė rašyti į Lubianką pagyrūnišką raportą apie „atliktą darbą“. Vis dėlto L. Maksimovas prisimena, kad, nepaisant savotiškos konkurencijos, susiklostė geri santykiai su „jaunais“ KGB 3-iojo skyriaus vadovais Marijonu Misiukiniu ir V. Miškiniu⁶¹.

Ypač glaudūs partijos komitetų ir KGB santykiai buvo devintojo dešimtmečio pradžioje. Po struktūrinės reformos KGB buvo sukurti rajonų skyriai. KGB ryšiai su miestų ir rajonų partijos komitetais tapo dar glaudesni. Pavyzdžiui, Vilniaus miesto KGB grupė 1983–1984 m. partinėms instancijoms išsiuntė 49 pranešimus apie konfliktines situacijas, techninių procesų pažeidimus gamyklose. Įdomu, kad šioje ataskaitoje dar minimos 173 žodinės informacijos partijos komitetams⁶².

Glaudūs tiesioginiai KGB miestų ir rajonų skyrių santykiai su vietos partine valdžia kiek bauginio respublikos KGB vadovybę. 1983 m. LSSR KGB pirmininko Juozo Petkevičiaus rašte teritorinių skyrių pirmininkams teigiama, kad ne visa miestų ir rajonų skyrių į komitetą ir partiniams organams siunčiama medžiaga yra objektyvi. J. Petkevičiaus žodžiais, neobjektyvūs pranešimai verčia abejoti „organų“ informacija ir kenkia KGB autoritetui⁶³.

Pažymėtina, kad KGB ir partinės valdžios bendradarbiavimas buvo abipusis. Ne tik partijos funkcionieriams praversdavo KGB informacija, bet ir saugumiečiams reikėjo partinių institucijų paramos. Itin daug rūpesčių KGB kėlė leidimų dirbti slaptuosius darbus sistema. Jos priežiūrai būdingas platus kontrolės mastas. Iš LSSR KGB doku-

mentų matyti „organų“ nepasitenkinimas vis didėjančiu asmenų, kuriems buvo išduotas leidimas slaptajam darbui ar dar reikėjo išduoti tokį leidimą, skaičiumi. Net kariniam pramoniniam kompleksui nepriklausančios įmonės, palaikiusios ekonominius ryšius su vadinamosiomis „pašto dėžutėmis“, stengėsi parūpinti savo darbuotojams KGB leidimą – be jo tiekėjai ar kiti specialistai nebuvo įleidžiami į uždarysias gamyklas.

Įmonių darbuotojų, kuriems leista dirbti su slaptaisiais dokumentais, nomenklatūra plėtėsi ir dėl valstybinių paslapčių apsaugos instrukcijos trūkumų. 1965 m. SSRS vyriausybės patvirtinta instrukcija Nr. 0015–1965 1972 m. buvo pakeista instrukcija Nr. 00166–72. Pastarojoje taip pat nebuvo aiškiai apibrėžta, kada moksliniai tyrimai ar dokumentai privalo būti „ypatingos svarbos“ („особой важности“), „visiškai slapti“ („совершенно секретно“), „slapti“ („секретно“) ar „tarnybinio naudojimo“ („для служебного пользования“). SSRS Ministrų Tarybos nutarimu buvo tvirtinamas „Svarbiausių valstybinių paslapčių duomenų sąrašas“ („Перечень главнейших сведений, составляющих государственную тайну“)⁶⁴, bet kartu gyvavo žinybiniai sąrašai, lyg ir papildantys pirmiau minėtąjį. Žinybiniais sąrašo darbams ir dokumentams taip pat galėjo būti suteikiamas ne tik „slaptai“ ar „visiškai slaptai“, bet ir „ypatingos svarbos“ grifas, nors tarnybinės ir gamybinio turinio paslaptys paprastai buvo priskiriamos prie „slaptai“ kategorijos. Žinybiniai paslapčių sąrašai, suderinti su KGB, buvo tvirtinami ministrų⁶⁵.

Slaptųjų darbų sąrašai vis ilgėjo dėl naujų išradimų, tuo pat metu paliekant juose ir morališkai pasenusius darbus. Tai ne tik trukdė perduoti civilinės pramonės šakoms technikos naujoves, bet ir lėmė darbuotojų, kuriems būtinas KGB leidimas, skaičiaus didėjimą. Plečiantis slaptųjų darbų ir dokumentų nomenklatūrai, ilgėjo ir sąrašas pa-

reigų, kurias galėjo eiti tik atitinkamą leidimą gavę asmenys. Grifu „slaptai“ pažymėtiems darbams buvo būtina trečioji, „visiškai slaptai“ – antroji, o „ypatingos svarbos“ – pirmoji leidimo forma.

Pareigybių, kurioms būtinas atitinkamas leidimas, sąrašus sudarinėjo atitinkamos įmonės ar įstaigos slaptasis (dažniausiai pirmasis) skyrius, o tvirtino KGB. Dėl leidimo slaptasis skyrius kreipdavosi į saugumą, kurio operatyvinis darbuotojas tikrino asmens tinkamumą: rinko ne tik pretendento, bet ir, padedamas KGB teritorinių skyrių, KGB ir respublikos centrinio archyvo, šeimos narių biografijos faktus. Pateiktos pažymos buvo saugomos specialioje personalinėje „leidimo byloje“. Joje sukauptos agentūrinės informacijos pagrindu operatyvinis darbuotojas parengdavo išvadą, kurioje respublikos KGB vadovams siūlydavo patvirtinti arba atmesti įmonės prašymą suteikti slaptumo formą.

Svarbi kliūtis, su kuria susidurdavo KGB, buvo ribotos galimybės nubausti instrukciją pažeidusius asmenis ar įmones. Už slaptųjų duomenų paviešinimą (išskyrus karines paslaptis) instrukcijos Nr. 00166–72 37 punktas numatė griežtą administracinę bausmę iki nušalinimo nuo darbo su slaptaisiais dokumentais⁶⁶. Visgi daugiausia nepasitenkinimo saugumui kėlė ne tiek paslapčių atskleidimas, kas retai pasitaikydavo, kiek instrukcijos 66 paragrafo pažeidimai skiriant į postus tam tikro leidimo neturinčius asmenis.

Įgyvendindami paslapčių apsaugą, kagėbistai turėjo tiesioginį ryšį su gamyklų 1-ųjų (slaptųjų) skyrių viršininkais, direktorių pavaduotojais kadrams ir režimui. Šiuos vadovus būtų galima priskirti prie tų pačių vadovų, kurių netenkino išorinės valdžios, įskaitant ir KGB, kišimasis į įmonės valdymą. Kaip kad valdžios ekonominės iniciatyvos nepasiekdavo gamintojų, taip ir įmonės nenoriai įgyvendindavo ideologines direktyvas bei saugumo reikalavimus. Jos

įstengdavo nepaklusti saugumo struktūrų reikalavimams. Pasak A. Linarto ir I. Makmako, atleisti žmogų buvo delsiama⁶⁷, ieškoma kompromiso su įmonę aptarnaujančiu operatyviniu darbuotoju. Kaip prisiminė buvęs „Elfos“ generalinis direktorius V. Blinkevičius, įmonę kuruojantis operatyvininkas už akių dažnai buvo ironiškai pavadinamas „angelu sargu“. Įmonės vadovas minėjo ne vieną KGB operatyvininkų reikalavimą pašalinti iš pareigų režimui nepatikimus asmenis. „Elfos“ vyriausiojo inžinieriaus pavaduotojas Zubas buvo vienas iš tokių nepatikimų asmenų, kurį KGB prašė atleisti. V. Blinkevičius teigė: „Jo sesuo buvo teista pagal 58 straipsnį už ryšius su partizanais. Ir jį reikėjo „nuimti“. Tai prižadėdavau [KGB operatyviniam darbuotojui, kuravusiam įmonę. – S. G.] „nuimti“. Ir visus dvidešimt metų aš vis žadėjau. Jie kai pasikeičia, užmiršta kažkaip. [...] Ir taip išlaikiau iki pat galo [t. y. sovietmečio pabaigos. – S. G.]“⁶⁸

Delsimas atleisti režimui nepatikimą darbuotoją buvo grindžiamas geru darbu, specialistų trūkumu. Į KGB raginimus V. Blinkevičius esą atsakydavęs: „Aš gi turiu parinkti žmogų [t. y. kitą darbuotoją] į tas pareigas. – S. G.), aš juk negaliu iš karto taip. Jis dirba gerai.“⁶⁹

Panašių argumentų esama ir Akmenės cemento gamyklos cecho viršininko pavaduotojo A. Ivanausko atsiminimuose. Jis rašo: „Negalėdami sugrįžti į tėviškę arba rasti darbo gimtosiose vietose, į Naujosios Akmenės statybas atėjo nemažai sovietinei valdžiai nepatikimų žmonių. Vėliau dalis jų perėjo į gamyklą. Vėliau ar anksčiau iš paskos ateidavo „kompromituojantys“ dokumentai. Tačiau visuomet stengėmės žmones saugoti ir branginti, sakydavome, kad be to žmogaus žlugs gamyklą, jo nėra kuo pakeisti.“⁷⁰ KGB archyviniai dokumentai rodo, kad šios gamyklos vadovai tikrai turėjo nemažai rūpesčių dėl darbuotojus kompromituojančios medžiagos.

1972 m. pradžioje Mažeikių rajono KGB skyrius informavo Akmenės partinę valdžią ir KGB 3-įjį skyrių apie „politiškai nebrandžių asmenų“ skyrimą į vadovaujamas pareigas gamykloje. Anot laiško autorių, vyriausiojo inžinieriaus pavaduotoju dirbančio Konstantino Anisimovo tėvas buvo nuteistas mirties bausme kaip vokiečių valdžios rėmėjas. Gamyklos laboratorijos viršininko pavaduotojas Algimantas Mituzas KGB dėmesio sulaukė taip pat dėl savo tėvo Juliaus Mituzo bendradarbiavimo su vokiečių valdžia. Nacių okupacijos metais J. Mituzas esą buvęs lietuvių policijos karininkas. Daugiau nei šimtui darbininkų vadovavęs meistras Bronius Antanėlis rašte apibūdinamas kaip legalizavęsis antisovietinės „gaujos“ narys. Gamyklos Plano skyriaus viršininko Stasio Drublionio vienas brolis minimas kaip vokiečių valdžios rėmėjas, kitas – buvęs partizanas, nuteistas sovietų valdžios. Rajono KGB piktinosi netgi tuo, kad buvęs tremtinys Domas Ramanauskas paskirtas paprasčiausiu šiferio cecho mechaniku⁷¹.

Įmonių vadovų pastangas apsaugoti savo pavaldinius, neatleisti jų iš darbo galima vertinti ne tik kaip žmogišką padorumą, bet ir kaip administracinį žingsnį. Įmonėms nuolat trūko darbo jėgos, todėl atleisti darbuotojus buvo nenaudinga⁷². Politiškai nepatikimi asmenys dažniausiai buvo geri darbuotojai. Nors trūksta išsamesnių antropologinių ir sociologinių tyrimų, galima būtų išvelgti šių žmonių norą profesinėje veikloje pasijusti saugiau, įgyvendinti karjeros ir pripažinimo poreikius. Štai 1968 m. Panevėžio miesto KGB skyriaus ataskaitoje 5-ajam (ideologinės kontržvalgybos) skyriui teigiama, kad daugelis grįžusiųjų užsirekomendavo teigiamai, dirba „itin sąžiningai“⁷³.

Galima manyti, kad ekstensyvus sovietinės ekonomikos pobūdis, papildomos darbo jėgos, be kurios augimo buvo sunkiai vykdomi įmonių planai, poreikis lėmė tam

tikrą sovietų režimo liberalumą. Iš tremties ir politinio kalinimo vietų grįžę asmenys tapo vienu iš socialinių įmonių plėtros pagrindų. Vienoje minėto 3-iojo skyriaus pažymoje rašoma: „Kai kurie įmonių vadovai, prisidengdami darbininkų ir net inžinierių bei techninių darbuotojų poreikiu, priima į darbą anksčiau susikompromitavusius asmenis. Pavyzdžiui, Vilniaus skaičiavimo gamyklos Techninio skyriaus viršininkas Nakvosas ir SKB skyriaus viršininkas Tamošiūnas priima į skyrius asmenis, iš anksto žinodami, kad apie šiuos asmenis turima rimtos kompromituojančios medžiagos. Katkevičius, Žvirblys, Povilauskas ir kiti buvo su tėvais išstremti.“⁷⁴

Greta Vilniaus skaičiavimo mašinų gamyklos būtų galima paminėti daug įmonių, kuriose būta panašių „pažeidimų“. Tikrindami, kaip įmonės laikosi slaptumo režimo, KGB darbuotojai dažnai būdavo priversti konstatuoti, kad instrukcijos nesilaikoma ir prie paslapčių prileidžiami „netinkami“ asmenys. Tokiais 1972 m. instrukcijos Nr. 00166 pažeidimais 1981 m. buvo kaltinama „Vilmos“ gamybinio susivienijimo vadovybė, 1982 m. – Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos administracija⁷⁵. 1985 m. Kauno radijo gamyklą tikrinę saugumiečiai konstatavo, kad per 20 vadovujančiųjų ir svarbiausių konstruktorių bei inžinierių neturi darbui privalomų leidimų⁷⁶.

Įmonių vadovų siekis riboti valdžios kišimąsi į gamyklos ar fabriko valdymą turėjo ne vien tiesioginių gamybinių padarinių. Savaime būtų galima paaiškinti ir tam tikras KGB nesėkmes ribojant režimui nepatikimų žmonių mobilumą. Nepaisant vykdomos politiškai nepatikimų asmenų izoliacijos, režimas neįstengė visiškai sužlugdyti jų socialinio mobilumo.

Pramonės įmonių vadovams perdėta sovietinio saugumo globa kelė nemažai rūpesčių. Kitaip nei įprasta demokratinėse sistemose, SSRS paties darbuotojo informavimas apie

KGB atsisakymą jam išduoti slaptiesiems darbams reikiamą leidimą buvo laikomas dideliu nusizengimu. Pavyzdžiui, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje KGB kaip kompromituojančią medžiagą įvertino Elektrografijos mokslinio tyrimo instituto direktoriaus Leonardo Korolkovo poelgį pasakant darbuotojams, jog KGB atsisakė išduoti jiems leidimus⁷⁷.

Perdėti slaptumo reikalavimai kenkė pramonės įmonių valdymui. Pirma, negalėdamas tiesiai nurodyti pašalinimo iš atitinkamų pareigų ar neskyrimo į jas priežasčių, įmonės direktorius privalėjo jas tiesiog išgalvoti ar „surasti“. I. Makmako žodžiais, atleidžiant KGB leidimo negavusį darbuotą, „apeliuoti į [Valstybės saugumo. – S. G.] komitetą nebuvo galima. Būtina buvo surasti kitus trūkumus ar asmeninio elgesio, ar gamybos organizavimo veikloje“⁷⁸.

Vadinasi, įmonės valdymo buvo neįmanoma visiškai racionalizuoti. Darbuotojų pareiginės funkcijos, kurių neįvykdžius grėsė bausmė ir net atleidimas iš darbo, negalėjo būti tiksliai apibrėžtos. Jose privalėjo būti dirbtinai palikta spragų, suteikiančių įmonės vadovams progą bet kada, KGB ar jo informacijos pagrindu, partinei valdžiai pareikalavus, atleisti darbuotoją iš pareigų.

Antra, slaptumo aureolė, nevisiškai aiškūs atleidimo argumentai sukeldavo atleistam darbuotojui bei jo artimiems bendradarbiams tam tikrą nežinią ir nepasitikėjimą. Vargu ar jie neįtarė, kad „organai kažką surado“. Nors, kaip minėta, patys asmenys apie KGB sprendimą nebūdavo informuojami, įtarimai ir nepasitikėjimas kėlė nepasitenkinimą. Antai viename KGB agentūriniame pranešime rašoma, kad iš Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos inžinieriaus Fišteino atėmus trečiosios formos leidimą, žmogus labai pasikeitė ir išgyveno⁷⁹.

Siekdamas užtikrinti jam patikėtą slapto režimo funkciją, LSSR KGB glaudžiai bendradarbiavo su partijos funkcionieriais. Nubausti įmonių vadovus, nesilaikančius slaptumo instrukcijų, KGB iš esmės galėjo tik padedamas partijos funkcionierių. Štai 1962 m., „suderinęs su partiniais organais“, KGB uždraudė Kauno pramonės statybos projektavimo instituto skyriaus viršininkui Vytautui Katkevičiui skaityti slaptuosius dokumentus⁸⁰.

Saugumo archyvinėje medžiagoje esama liudijimų apie gana didelius įmonių vadovų ir KGB konfliktus. Pavyzdžiui, 1976 m. dėl saugumo veiklos nuo pareigų buvo nušalinti Fizikinių techninių energetikos problemų mokslinio tyrimo instituto direktorius Valerijonas Dauknys bei didelių „Pergalės“ ir „Centrolito“ gamyklų vyriausieji inžinieriai Povilas Velaniškis ir Jasinskas⁸¹. Šią kampaniją patys saugumiečiai įvertino kaip reikšmingą savo akciją. Net praėjus dvejiems metams KGB darbuotojas V. Truchačiovas saugumiečių auditorijai skirtame pranešime ją minėjo kaip sudėtingos ir aktyvios veiklos pavyzdį. Jame saugumietis teigė: „Vykdant šį darbą [t. y. išduodant leidimus slaptiesiems darbams. – S. G.] susiduriama su dideliais sunkumais, nes pradėjo įsigalioti darbo kodeksai, o neretai kai kurie tokie asmenys susiranda solidžių „užtarėjų“. Taip neseniai įvyko „Centrolito“ vyriausiojo inžinieriaus Jasinsko atveju, kai jo ginti ėmėsi atsakingi SSRS staklių ir įrankių pramonės darbuotojai. Jasinsko atleidimui iš šių pareigų prirėkė SSRS KGB įsikišimo.“⁸²

Kokia buvo partijos funkcionierių pozicija šiame konflikte? Nei LKP CK, nei Kauno miesto partijos komiteto medžiagoje nepavyko aptikti duomenų apie šį incidentą. Reikėtų pažymėti, kad tuo metu respublikos partinės valdžios santykiai su SSRS staklių pramonės ministerija dėl pastarosios nenoro steigti respublikos teritorinę staklių susivienijimą buvo gana šalti.

Antra vertus, esama nemažai teigiamų partinių organų poveikio KGB „leidimams“ pavyzdžių, kai partijos funkcionieriaus prašymu buvo suteikiama slaptumo forma. Partijos funkcionieriai ne kartą padėjo „nepatikimos“ biografijos asmenims įgyti reikiamą KGB leidimą. Buvęs LSSR baldų ir medžio apdirbimo pramonės ministro pavaduotojas Vincentas Gusarovas atsiminimuose teigia, kad dėl dviejų Vilniaus baldų kombinato skyrių viršininkų (Gamybos skyriaus viršininko Rolando Gurčino ir vyriausiojo technologo Kazimiero Jakimavičiaus) jam ir direktoriui V. Čepui teko kreiptis į LKP Vilniaus miesto Spalio rajono komiteto sekretorių ir prašyti, kad leistų šiems buvusiems tremtiniams toliau eiti savo pareigas⁸³. Archyvuose esama ir daugiau panašios partijos funkcionierių paternalistinės veiklos liudijimų. KGB leidimo slaptiesiems darbams „Neries“ gamybinio susivienijimo skyriaus viršininko Zenono Kučinsko byloje iš pradžių randame KGB atsakymą išduoti jam leidimą. Tačiau vėlesnėje pažymoje rašoma, kad LKP CK darbuotojo nurodymu klausimas papildomai apsvarstytas ir leidimas duotas⁸⁴.

PATRONO IR KLIENTO RYŠIAI

Sovietinėje valdymo sistemoje buvo akivaizdus prieštaravimas tarp noro skatinti iniciatyvą ir atsakomybę ir bausmių bei nesaugumo jausmo už neigiamus sprendimų padarinius. Įvairios biurokratinės komisijos ir pasitarimai su jiems deleguojamomis formaliomis funkcijomis tebuvo būdas apsidrausti kilus nesėkmei, išvengti bausmės.

Formalių komisijų, tarybų ar pasitarimų ir kitaip pasireiškiančią institucinę negalią iš dalies švelnino neformalus ryšiai, patrono ir kliento santykiai. Tyrinėjant tuometinių institucijų dokumentus, pastebima daugybė neformalių implikacijų, nustelbiančių for-

malią „mokslinio planavimo“, demokratinio centralizmo butaforiją.

Sprendimai telefonu ir žodiniai susitarimai buvo savotiška išeitis iš užtrukusių svarstymų. Šis „žodinės teisės“ klestėjimas liudija nomenklatūrinių darbuotojų tarpusavio pasitikėjimo svarbą. Nors formaliai buvo būtina laikytis partijos ir vyriausybės nutarimų, ne mažiau svarbus buvo asmeninis vadovo pasitikėjimas pavaldiniu. Ilgalaikių santykių ir bendradarbiavimo metu nusistovėję ryšiai buvo svarbus socialinis partijos funkcionieriaus kapitalas, apibrėžiantis jo respektabilumą. Nomenklatūrinių darbuotojų ryšiai buvo ne tik jų socialinį statusą palaikanti bei pasipelnymo priemonė, bet ir administracinė būtinybė. Ilgas kadruų ugdyimas, partinis stebėjimas ir „dėmesys jiems“ turėjo savą logiką – įdirbis siekiant karjeros buvo darbuotojo lojalumo išbandymas, garantuojantis, kad „patikrinto kadro“ elgsena atitiks patrono lūkesčius.

Vadovo reputacija buvo viena svarbiausių sovietinio valdymo atramų. Tarp valdžios ir ekonominių veikėjų turėjo užsimegzi asmeninio pasitikėjimo ryšys, patronui garantuojantis pavaldinio klusnumą mainais į saugumo jausmą. Paulio Gregory'io nuomone, viena iš ilgo sovietinės sistemos gyvavimo priežasčių buvo gana didelė įmonių vadovų ir inžinierių veikimo laisvė⁸⁵. Manytume, kad šią technokratų laisvę sovietinėje sistemoje reikėtų traktuoti plačiau, kaip tam tikrą „neapibrėžtumą“. Laisvė buvo ne tiek sistemos suteikta galimybė iniciatyviai veikti, kiek tai, kad patronas „nepastebėdavo“ pavaldinio nusizengimų formalioms taisyklėms, pastarajam ieškant išeičių ir sprendimų kebliose situacijose.

Sovietinės sistemos suponuota klientelinių santykių būtinybė ir poveikis akivaizdžiai matyti iš tuometinių paradoksalių situacijų, kai „prasižengęs“ asmuo oficialiai buvo baudžiamas, o vėliau sulaukdavo paskatinimo. Neretai iš pavaldinio buvo tikimasi, kad jis,

pildydamas patrono lūkesčius, sulaužys formalias taisykles. Pavaldinys, atvirksčiai, vildavosi, kad nereikšmingoms nuobaudoms patronas bus atlaidus. Šių neformalių santykių svarba puikiai justi iš interviu su buvusiu LKP CK skyriaus vedėju L. Maksimovu. Kalbėdamas apie įmonių direktorių veiklai trukdžiusias formalias taisykles ir nusižengimą joms, jis teigė: „Revizorius, kai daro reviziją [įmonėje. – S. G.], [...] mato A, B, C, D, ir [įmonės. – S. G.] direktorius negali paimti iš B ir perkelti į C ir ką nors padaryti. O reikia padaryti. Paima ir padaro. Tai būdavo labai dozuojama [t. y. neskubama kaltinti ir bausti direktoriaus. – S. G.]. Jeigu tu asmeniškai neapsivogei, nepiktnaudžiavai, padarei nusižengimą, bet reikalo labui, tai, jei reikėdavo, pabardavome, bet toleruodavome tokius žmones.“⁸⁶

IŠVADOS

1. Svarbus respublikos nomenklatūros interesų įgyvendinimo ir įmonių veiklos priežiūros

svertas buvo partinė kadru kontrolė – nomenklatūrinė vadovaujančiųjų darbuotojų skyrimo ir atleidimo sistema bei teisė skirti jiems partines baudmes.

2. Partinės baudmės pramonės įmonių vadovams buvo skiriamos ne vien už gamybinius, bet ir už ideologinius prasižengimus, biografijos faktų nuslėpimą ir „kolektyvinio valdymo“ įmonėje stoką. Platus, ideologizuotas partinių bausmių skyrimas menkino jų administracinį veiksmingumą, trukdė racionalizuoti ūkio valdymą.

3. KGB veiklos pramonės įmonėse metu kaupiama ir partinei valdžiai teikiama techninius darbuotojus kompromituojanti informacija buvo svarbus partinės valdžios svertas, leidžiantis išlaikyti pramonės įmonių vadovus lojaliaus respublikos partinei valdžiai.

4. Partinių bausmių skyrimo neapibrėžtumas, jo nulemtas netikrumas didino respublikos valdžios ir įmonių vadovų tarpusavio trintį, kurią tik iš dalies galėjo sušvelninti neformalus patrono (partijos funkcionieriaus) ir kliento (įmonės vadovo) santykiai.

Nuorodos

¹ P. J. Boettke, *Calculation and Coordination*, Routledge, 2001, p. 141.

² Ibid.

³ R. Wintrobe, *The Political Economy of Dictatorship*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p. 209.

⁴ P. J. Boettke, „The Political Economy of Dictatorship by Ronald Wintrobe“, *Journal of Economic Literature*, vol. XXX III, December 2000, p. 947.

⁵ R. Wintrobe, op. cit., p. 220.

⁶ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 248, b. 4, l. 34.

⁷ Žr. LKP CK XVII plenumo medžiagą, ibid., ap. 250, b. 5, l. 17.

⁸ G. Temkin, „Information and Motivation: Reflections on the Failure of the Socialist Economic

System“, *Communist and Post-Communist Studies*, 1996, vol. 29, No. 1, p. 26.

⁹ М. Афанасьев, „Клиентелизм: Историко-социологический очерк“, *Восток*, № 4(16), 2004, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. spalio 2 d.], http://www.situation.ru/app/j_art_383.htm.

¹⁰ LYA, f. 1771.

¹¹ LKP Vilniaus miesto komiteto fondas (LYA, f. 3109), LKP Vilniaus miesto Naujosios Vilnios rajono komiteto fondas (ibid., f. 15003).

¹² *Tarybų Sąjungos komunistų partijos įstatai*, Vilnius, 1961, p. 7.

¹³ Žr., pvz., kadru įskaitos pažymos formą, LYA, f. 1771, ap. 254, b. 35, l. 28.

¹⁴ Žr. Vilniaus radijo komponentų gamyklos partijos komiteto 1972 m. vasario 25 d. protokolą, ibid., f. 15008, ap. 1, b. 91, l. 135.

¹⁵ 2003 m. spalio 15 d. interviu su V. Blinkėvičiumi, d. 1, Lietuvos istorijos instituto Rankraščių skyrius (toliau – LIIR), f. 61, b. 3, min. 17.

¹⁶ 2004 m. spalio 7 d. interviu su I. Makmaku, d. 2, *ibid.*, b. 15, min. 18.

¹⁷ V. Zinovjevo 1972 m. birželio 16 d. raštas A. Sniečkui, LYA, f. 3109, ap. 59, b. 6, l. 139.

¹⁸ *Ibid.*, f. 1771, ap. 252, b. 16–18, 20.

¹⁹ A. Barausko raštas A. Ferensui, *ibid.*, ap. 241, b. 4, l. 24–25.

²⁰ LKP CK Pramonės ir transporto skyriaus vedėjo pavaduotojo I. Černikovo 1967 m. gegužės 10 d. pažyma, *ibid.*, ap. 237, b. 46, l. 102.

²¹ LKP Vilniaus miesto Naujosios Vilnios rajono komiteto biuro 1967 m. vasario 28 d. posėdžio protokolas Nr. 30, *ibid.*, f. 15003, ap. 20, b. 3, l. 93.

²² LKP CK Biuro 1975 m. vasario 10 d. nutarimas „Dėl Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos ir Vilniaus radijo matavimo prietaisų mokslinių tyrimų instituto vadovų partinės ir valstybinės drausmės pažeidimų“, *ibid.*, f. 1771, ap. 250, b. 34, l. 91.

²³ 2003 m. spalio 30 d. interviu su B. Zaikausku, LIIR, f. 61, b. 5, min. 18.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ 2004 m. sausio 7 d. interviu su P. Kuokščiu, *ibid.*, b. 13, min. 58.

²⁶ LKP CK Biuro 1975 m. vasario 10 d. nutarimas „Dėl Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos ir Vilniaus radijo matavimo prietaisų mokslinių tyrimų instituto vadovų partinės ir valstybinės drausmės pažeidimų“, LYA, f. 1771, ap. 250, b. 34, l. 92.

²⁷ 2004 m. spalio 7 d. interviu su I. Makmaku, d. 2, LIIR, f. 61, b. 15, min. 35.

²⁸ Gamyklos partijos komiteto 1972 m. sausio 24 d. protokolas, LYA, f. 16976, ap. 1, b. 27, l. 45–46.

²⁹ LKP Vilkaviškio rajono komiteto Pramonės ir transporto skyriaus pažyma apie Vilkaviškio siuvimo fabriko darbą, *ibid.*, f. 1771, ap. 237, b. 79, l. 46.

³⁰ Vilniaus grąžtų gamyklos partinio susirinkimo 1966 m. sausio 12 d. protokolas, *ibid.*, f. 15007, ap. 1, b. 10, l. 2.

³¹ Žr., pvz., 1972 m. lapkričio 22 d. LKP CK plenumo, kuriame buvo svarstomas klausimas „Dėl tolesnių darbo gerinimo vadovaujant pirminėms partinėms organizacijoms priemonių ir jų vaidmens didinimo įgyvendinant SSKP XXIV suvažiavimo sprendimus“, medžiagą, *ibid.*, f. 1771, ap. 248, b. 13.

³² Vilniaus plastmasinių dirbinių gamyklos 1972 m. sausio 24 d. partinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, f. 16976, ap. 1, b. 27, l. 41.

³³ LKP CK sudarytos komisijos 1972 m. (šaltinis be datos) pažyma, *ibid.*, f. 3109, ap. 59, b. 6, l. 148.

³⁴ 2004 m. spalio 7 d. interviu su I. Makmaku, d. 2, LIIR, f. 61, b. 15, min. 31; 2006 m. balandžio 12 d. interviu su A. Linartu, d. 2, *ibid.*, b. 29, min. 55.

³⁵ LKP Vilniaus miesto komiteto biuro 1954 m. sausio 8 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 3109, ap. 12, b. 11, l. 29.

³⁶ LKP CK Prezidiumo 1963 m. vasario 18 d. nutarimas, *ibid.*, f. 1771, ap. 228, b. 323, l. 16–17.

³⁷ 2004 m. spalio 7 d. interviu su I. Makmaku, d. 1, LIIR, f. 61, b. 14, min. 4–5.

³⁸ 2006 m. sausio 9 d. interviu su A. Jovarausku, d. 1, *ibid.*, b. 24, min. 51.

³⁹ Pažyma apie SSKP nario A. Slavino pareikšime nurodytų faktų patikrinimą, LYA, f. 1771, ap. 228, b. 323, l. 52. Yra pagrindo manyti, kad minimas A. Slavinas – buvęs aukštas LSSR KGB darbuotojas.

⁴⁰ 2003 m. spalio 15 d. interviu su V. Blinkėvičiumi, d. 1, LIIR, f. 61, b. 3, min. 2. Deja, LYA nepavyko aptikti KGB šaltinių, rodančių, kokios V. Blinkėvičių kompromituojančios medžiagos turėjo sovietinis saugumas. KGB pradėtoje „Elfos“ byloje (LYA, f. K-1, ap. 46, b. 2104) iš esmės saugomi vien dokumentų naikavimo aktai. Vis dėlto iš sunaikintų dokumentų sąrašo galima spręsti, kad saugumiečiai buvo atkreipę dėmesį į V. Blinkėvičiaus biografiją. Iš 1966 m. balandžio 18 d. dokumentų naikinimo akto matyti, kad 1957 m. KGB tyrė V. Blinkėvičių: siuntė paklausimus Kapsuko ir Simno rajonų saugumo struktūroms ir gavo iš jų atsakymus, būta agento Petkūno 1957 m. lapkričio 1 d. pranešimo apie V. Blinkėvičių. Žr. *ibid.*, l. 42.

⁴¹ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1975 m. vasario 21 d. raštas LKP CK. Dokumento apačioje yra LSSR KGB pirmininko pavaduotojo P. Vorosilovo ranka vasario 17 d. užrašyta trumpa pažyma apie A. Ferensą supažindinimą su šia kompromituojančia informacija, *ibid.*, ap. 3, b. 721, l. 20. „Lietuviškosios tarybinės enciklopedijos“ 3 tome (Vilnius, 1987, p. 295) pateiktoje informacijoje apie šią gamyklą rašoma, kad A. Kuodis jai vadovavo 1965–1975 m. Taigi dar tais pačiais metais jis buvo atleistas.

⁴² 2003 m. spalio 15 d. interviu su V. Blinkėvičiumi, d. 1, LIIR, f. 61, b. 3, min. 4.

⁴³ *Ibid.*, min. 7–8. L. Maksimovas užsiminė, kad partinei valdžiai buvo žinoma daug direktorius

„kompromituojančios“ informacijos. Interviu metu prakalbus apie V. Blinkėvičių, jo baimę būti „demaskuotam“, buvęs CK skyriaus vedėjas teigė, kad „Elfos“ vadovas nėra vienintelis, kurio biografijoje būta kompromituojančios medžiagos.

⁴⁴ A. Brazauskas, *Lietuviškos skyrybos*, Vilnius, 1992, p. 116–117.

⁴⁵ SSRS aviacijos pramonės ministerijos 1980 m. spalio 14 d. raštas N. Dybenkai, LYA, f. 1771, ap. 257, b. 194, l. 9.

⁴⁶ *Ibid.*, l. 10.

⁴⁷ V. Zinovjevo 1972 m. kovo 6 d. raštas LKP Vilniaus miesto komiteto komisijai, *ibid.*, f. 3109, ap. 59, b. 6, l. 180.

⁴⁸ V. Zinovjevo 1972 m. kovo 20 d. raštas LKP Vilniaus miesto komiteto komisijai, *ibid.*, l. 180–181.

⁴⁹ LKP Vilniaus miesto komiteto sekretoriaus V. Sakalauskio 1983 m. vasario mėn. raštas J. Petkevičiui, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2110, l. 13.

⁵⁰ Pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 3-įjį skyrių, *ibid.*, ap. 3, b. 618, l. 56.

⁵¹ Pažyma apie LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus 1-ojo poskyrio veiklą, *ibid.*, b. 742, l. 65.

⁵² A. Anušauskas, „KGB reakcija į 1972 m. įvykius“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 1(13), p. 80.

⁵³ KGB darbuotojo užrašai apie operatyvinę padėtį gamykloje, LYA, f. K-1, ap. 48, b. 47, l. 43.

⁵⁴ VRM Alytaus rajono skyriaus viršininko V. Skačkovo 1973 m. raštas Alytaus miesto KGB skyriaus viršininkui Gurbinskui, *ibid.*, ap. 47, b. 7, l. 11.

⁵⁵ LSSR KGB 3-iojo skyriaus viršininko 1969 m. laiškas KGB Utenos rajono skyriui, *ibid.*, ap. 3, b. 668, l. 55.

⁵⁶ „Dirvos“ žurnale 1962 m. liepos 11 d. numeryje išspausdinto straipsnio „Kas gaminama Vilniaus gamykloje Nr. 555“ KGB vertimas, *ibid.*, ap. 46, b. 2082, l. 17–18.

⁵⁷ Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamyklos ir instituto darbuotojų, prieš kuriuos KGB turėjo kompromituojančios medžiagos, sąrašas, *ibid.*, l. 3–9.

⁵⁸ *Ibid.*, l. 12–13.

⁵⁹ 2003 m. gruodžio 2 d. interviu su L. Maksimovu, LIIR, f. 61, b. 12, min. 50.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ *Ibid.*

⁶² LYA, f. K-1, ap. 14, b. 21, l. 66.

⁶³ J. Petkevičiaus 1983 m. birželio 22 d. raštas LSSR KGB skyrių viršininkams, *ibid.*, ap. 3, b. 776, l. 19.

⁶⁴ SSRS Ministrų Tarybos 1980 m. gruodžio 3 d. nutarimu patvirtinti „Slaptumo kategorijos nustatymo nuostatai“, *ibid.*, ap. 46, b. 2159, l. 4.

⁶⁵ SSRS Ministrų Tarybos 1972 m. liepos 11 d. nutarimo išrašas „Valstybinių paslapčių ir slaptumo režimo užtikrinimo instrukcija“ („Инструкция по обеспечению гос. тайны и режима секретности“), *ibid.*, b. 2155, l. 1–7.

⁶⁶ *Ibid.*, l. 10.

⁶⁷ S. Grybkauskas, A. Linartas, *Vilniaus Vingis istorijos vingiuose*, Vilnius, 2004, p. 261; 2004 m. spalio 7 d. interviu su I. Makmaku, d. 2, LIIR, f. 61, b. 15, min. 41–42.

⁶⁸ 2003 m. spalio 15 d. interviu su V. Blinkėvičiumi, d. 1, *ibid.*, b. 3, min. 34.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ A. Ivanauskas, „Dešimtmečiai krosnių dundėjime“, *Akmenės cementas...*, p. 52–53.

⁷¹ KGB Mažeikių rajono skyriaus 1972 m. sausio 11 d. raštas LKP Akmenės rajono sekretoriui V. Vengaliui ir LSSR KGB 3-iojo skyriaus viršininkui Morkūnui. Ant rašto yra LSSR KGB 3-iojo skyriaus darbuotojo ranka užrašyta trumpa pažyma: „Su šiuo laišku 1972 02 02 supažindintas drg. Ferensas ir LKP CK sk. ved. pav. [neįskaitoma pavardė. – S. G.]. Drg. Ferensas davė nurodymą statybinių medžiagų ministrui drg. Jasiūnui pašalinti atskirus trūkumus kadru komplektacijoje“, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 696, l. 52–54.

⁷² Pramonės įmonių vadovų nepasitenkinimas KGB leidimų slaptiesiems darbams sistema nebuvo būdingas vien sovietinei Lietuvai. LSSR KGB pirminio pavaduotojo P. Vorošilovo 1975 m. rugpjūčio 20 d. rašte skyrių viršininkams minimas SSRS KGB 1975 m. rugpjūčio 8 d. nurodymas Nr. 146, kuriame užsimenama apie sąjunginių ministerijų ir žinybų skundus dėl ilgai saugumo vilkinamo leidimų slaptiesiems darbams išdavimo bei dėl nepagrįstų KGB atsisakymų duoti reikiamą leidimą. Žr. *ibid.*, b. 722, l. 138.

⁷³ KGB Panevėžio miesto skyriaus 1968 m. ataskaita, *ibid.*, ap. 14, b. 603, l. 1–4.

⁷⁴ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus 1968 m. pažyma, *ibid.*, ap. 3, b. 664, l. 189. Dokumente ši pastraipa pabraukta pieštuku ir pažymėta klaustuku.

⁷⁵ 1982 m. rugpjūčio 6 d. KGB atlikto valstybinių paslapčių apsaugos būklės patikrinimo Vilniaus radijo matavimo prietaisų gamykloje aktas, *ibid.*, ap. 46, b. 2119, l. 35.

⁷⁶ LSSR KGB pažyma apie 1985 m. vasario 13–15 d. atlikto valstybinių paslapčių apsaugos būklės

patikrinimo Kauno radijo gamykloje rezultatus, *ibid.*, l. 292.

⁷⁷ KGB operatyvinio karininko Jurevičiaus 1979 m. sausio 15 d. pažyma apie L. Korolkovą, *ibid.*, b. 2165, l. 214.

⁷⁸ 2004 m. spalio 7 d. interviu su I. Makmaku, d. 2, LIIR, f. 61, b. 15, min. 43.

⁷⁹ Kandidato verbuoti MNP 1985 m. liepos 29 d. agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 2083, l. 33.

⁸⁰ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus 1967 m. pažyma, *ibid.*, ap. 3, b. 654, l. 109.

⁸¹ Pažyma apie KGB Kauno miesto skyriaus veiklą 1976 m., *ibid.*, f. 1771, ap. 14, b. 170, l. 10.

⁸² KGB Kauno miesto skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko majoro V. Truchačiovo 1978 m. vasario

27 d. pranešimo tezės, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b.748, l. 34.

⁸³ V. Gusarovas, „Gyvenimas, paskirtas baldų ir medienos pramonei“, *Lietuvos medienos pramonė: nuo ištakų iki 2000 metų*, Vilnius, 2001, p. 147–148.

⁸⁴ LSSR KGB Z. Kučinsko spec. patikrinimo byla, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 2248, l. 58.

⁸⁵ P. R. Gregory, *The Political Economy of Stalinism*, Cambridge, 2004, p. 6.

⁸⁶ 2003 m. gruodžio 2 d. interviu su L. Maksimovu, LIIR, f. 61, b. 12, min. 88–89.

Gauta 2008 01 23

Lietuvos istorijos institutas,

Kražių g. 5, Vilnius

Saulius Grybkauskas

THE MANAGEMENT OF THE INDUSTRY IN SOVIET LITHUANIA BY THE PARTY LEADERS: PUNISHMENT OF PARTY MEMBERS, THE USE OF COMPROMISING INFORMATION GATHERED BY THE KGB AND INFORMAL TIES

Summary

The article deals with two important spheres of the Soviet rule which have been little investigated in historiography. Their existence, besides central planning and centralised decision-making define well the Soviet system. The coercive nature of the system and its inner logic implicated the use of such control levers as the punishment of members of the Communist Party and the importance of using compromising information gathered by the KGB in the “work with the cadres”. The article is also concerned with the origins of corruption and informal ties during Soviet times, which is being widely discussed by the general public. Although informal ties and social connections formed by the functionaries are also characteristic of other political-economic systems, the vague system of inflicting punishment which existed in Soviet time made the heads in the economic sector look for possibilities of establishing close ties with party functionaries. The informal relations between the patron (a party functionary) and the client (heads of enterprises) made partly up for the indefinite situation of the latter, giving them certain ideological security. The inflicting of

punishment by the party on its members, the KGB activities and the practice of informal ties in industrial enterprises between 1965 and 1985 are analysed.

Party punishment was imposed on the heads of enterprises not only for economic but also for ideological offences, as well as for hiding some facts of their biography and the lack of “collective management” of the enterprise. Punishment of its members by the party which was used as an ideological tool reduced their effectiveness and interfered with rational management of the economy. It increased the friction between the government and the heads of the enterprises, which was only partly reduced by the informal ties between the party functionary and the director of the enterprise.

The compromising information gathered by the KGB at industrial enterprises about its workers which was then given over to the party bosses was an important instrument. It allowed the republican authorities who were party members to keep industrial management loyal to them.

Lietuvių policijos 3(11)-iasis batalionas

Remiantis archyvų dokumentais ir istorine literatūra straipsnyje siekiama atkurti lietuvių policijos 3(11)-iojo bataliono istoriją, svarbiausius jo veiklos etapus ir įvykius, atskleisti specifinius bataliono veiklos bruožus ir patirtus nuostolius.

ĮVADAS

Straipsnio autorius rėmėsi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) dokumentais. Lyginant su kitų lietuvių policijos batalionų fondais (ypač su 1(13)-ojo ir 2(12)-ojo), archyvinių dokumentų apie Kauno 3(11)-iąją policijos batalioną ir jo karius išliko mažiau. Tarp LCVA dokumentų ypač svarbus yra Kauno karo komendantūros fondas (R-1444), kuriame išliko dauguma 1941 m. antrojo pusmečio įsakymų 3-iajam batalionui (pirmas įsakymas batalionui buvo išleistas 1941 m. rugpjūčio 15 d., paskutinis išlikęs įsakymas (Nr. 98) – tų pat metų gruodžio 16 d.). Šie įsakymai yra labai svarbus bataliono istorijos šaltinis. Jie suteikia tyrinėtojams galimybę gana detalai atkurti bataliono formavimo eigą, jo struktūrą ir asmeninę sudėtį, karininkų ir kareivių paskyrimus, perkėlimus bei atleidimus, bataliono atliekamas užduotis ir kitus klausimus.

Kitas vertingas bataliono istorijos šaltinis yra LYA saugomos buvusių 3(11)-iojo bataliono karių baudžiamosios bylos. Straipsnio autoriui pavyko surasti keliolika šio bataliono karių bylų. Verta paminėti buvusio

bataliono vado Jono Jackūno, jaun. ltn. Napoleono Černiaus, viršilos Kazio Dėdelės, jaun. psk. Vlado Jakimavičiaus, eilinių Juozo Mažeikos, Eduardo Žukausko, Juozo Cirtauto, Anatolijaus Mataro baudžiamąsias bylas. Informacijos apie 3(11)-iojo bataliono tarnybą ir kovas su sovietiniais partizanais galima rasti ir savaitraščio „Karys“ 1942–1943 m. numeriuose. Pažymėtina, jog šie straipsniai buvo griežtai cenzūruojami, todėl juose dažnai pateikiama užšifruota ir nekonkreči informacija – nenurodomi nei vietovardžiai, nei karių pavardės ar įvykių datos.

Specialių mokslinių darbų apie 3(11)-iojo bataliono veiklą nebuvo skelbta nei sovietinėje, nei lietuvių išėivijos, nei šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje. Bataliono istorijai svarbių faktų galima rasti istorikų Rimanto Zizo ir Stasio Knezio straipsniuose¹. Geriau suprasti bataliono veiklos Ukrainoje ir Baltarusijoje istorines aplinkybes padeda Vokietijos istoriko Christiano Gerlacho ir britų istoriko Martino Deano darbai².

BATALIONO SUFORMAVIMAS IR VEIKLA KAUNE

Bataliono užuomazgos sietinos su pirmuoju Kaune suformuotu Tautos darbo apsaugos (toliau – TDA) batalionu. 1941 m. liepos 17 d. buvo pradėta formuoti TDA bataliono 7-oji kuopa. Jos vadu paskirtas buvęs Lietuvos kariuomenės 3-iojo dragūnų pulko 2-ojo eskadrono vadas kpt. Antanas Švilpa, jo padėjėju – ltn. Antanas Gudelis. Rugpjūčio

1 d. TDA bataliono 7-ojoje kuopoje tarnavo 5 karininkai, 2 viršilos, 11 puskarininkių bei 10 grandinių ir eilinių (iš viso 28 kariškiai)³. Rugsėjo pradžioje vadovavimą lietuvių policijos daliniams perėmė vokiečių 11-ojo rezervinės policijos bataliono vadas mjr. Franzas Lechthaleris. Rugsėjo 7 d. jis nusiuntė įsakymą Kauno karo komendantui kpt. Stasiui Kviecinskiui dėl TDA bataliono reorganizavimo į du atskirus batalionus ir savanorių verbavimo į būsimą 3-įjį batalioną⁴. 3-iasis batalionas oficialiai pradėtas formuoti rugsėjo 15 d. Tą dieną naujai formuojamo pagalbinės policijos bataliono vadu Kauno karo komendantas įsakymu buvo paskirtas kpt. A. Švilpa, jo pavaduotoju – kpt. Pranas Šopaga, adjutantu – jaun. ltn. Eduardas Čižinauskas (nuo 1941 m. spalio 7 d. bataliono vado adjutantu buvo paskirtas iš 1-ojo bataliono atkeltas ltn. Aleksandras Kemeklis), 1-osios kuopos vadu – kpt. Andrius Juškevičius (1941 m. lapkričio 26 d. šias pareigas perdavė ltn. Gustavui Narušiiui ir pasitraukė iš tarnybos). 1-osios kuopos 1-ojo būrio vadu tapo jaun. ltn. Jonas Kalnietis, 2-ojo būrio vadu – jaun. ltn. Alfonsas Putna, 3-iojo būrio vadu – jaun. ltn. Jonas Petrutis, 4-ojo būrio vadu – Antanas Račinskas. 2-osios kuopos vadu paskirtas ltn. Justinas Pakalniškis, o šios kuopos būrių vadais – jaunesnieji leitenantai Mikas Abraitis, Klemensas Baltokas, Benys Garlauskas ir Justinas Puskunigis⁵.

3-iasis batalionas daugiausia buvo formuojamas iš naujai priimamų į tarnybą karininkų, puskarininkių ir eilinių. Į batalioną stjo savanoriai iš įvairių Lietuvos apskričių (Marijampolės, Alytaus, Šakių, Raseinių ir kt.). Taip buvo suformuotas bataliono štabas ir dvi kuopos. 3-iąją kuopa tapo rugsėjo 1 d. atkelta iš pagalbinės policijos tarnybos (toliau – PPT) 1-ojo bataliono 7-oji kuopa (142 puskarininkiai ir eiliniai), jos vadu tą pačią dieną buvo paskirtas ltn.

A. Gudelis. Šios kuopos būrių vadais tapo jaunesnieji leitenantai Jonas Stelmokas, Jonas Rūkas ir Napoleonas Černius. Iki 1941 m. rugsėjo pradžios 3-iasis batalionas iš esmės buvo suformuotas. Rugsėjo 30 d. žiniomis, bataliono 1-ojoje kuopoje tarnavo 149 puskarininkiai ir kareiviai, 2-ojoje kuopoje – 150 puskarininkių ir kareivių, ūkio komandoje – 39 puskarininkiai ir kareiviai, bataliono štabo komandoje – 7, sanitarijos skyriuje – 5 kareiviai. Batalioną sudarė trys kuopos⁶. Rugsėjo pabaigoje 3-iajame batalione buvo suformuota ugniagesių komanda (jos viršininku 1941 m. gruodžio 5 d. paskirtas ltn. Bronius Bielkevičius). Į ugniagesių komandą buvo perkelti 34 puskarininkiai ir eiliniai iš trijų bataliono kuopų⁷.

Stojantieji tarnauti į batalioną rašydavo pasižadėjimus. Archyve yra išlikęs kpt. P. Šopagos 1941 m. spalio 1 d. pasirašytas pasižadėjimas: „Aš, žemiau pasirašęs kapitonas Šopaga Pranas [...], nuo 1941 m. rugsėjo mėn. 12 d. stoju savanoriu į Pagelbinį Policijos Batalioną vieniems (1) metams ir Didžiojo Vokiečių Reicho Vado Adolfo Hitlerio vadovybėje kuriant naują Europą pasižadu man uždėdamas tarnybos pareigas atlikti sąžiningai, pasiduoti karinei drausmei, už tarnybinius nusikaltimus ir nusižengimus atsakyti prieš Karo teismus, šventai laikyti kariuomenės paslaptis ir nepriklausyti prie kariuomenei draudžiamųjų organizacijų; priešams jokių žinių neteikti ir visa, ką tik apie juos sužinosiu, tuojau pranešti savo viršininkams.“⁸

Bataliono dienotvarkė tarnybos Kaune metu buvo tokia: 6–6.40 val. – kėlimasis ir ruošia, 6.40–7 val. – rytinis patikrinimas, 7–8 val. – pusryčiai ir pasirengimas užsiėmimams, 8–11 val. – užsiėmimai, 11–13 val. – pietūs, 13–15 val. – poilsis, 15–17 val. – užsiėmimai, 17–18 val. – vakarienė, 18–21 val. – laisvalaikis ir pasirengimas vakariniam patikrinimui, 21 val. – vakarinis patikrinimas,

22 val. – gulimas. Bataliono štabas dirbo nuo 8 iki 16 val.⁹

1941 m. spalio 8 d. lietuvių PPT batalionai vokiečių policijos įsakymu pavadinti apsaugos batalionais. 3-iasis batalionas taip pat ėmė vadintis apsaugos batalionu¹⁰. Batalionas Kaune iš pradžių dislokavosi Žaliaikalnyje, vėliau Šančių kareivinėse; kareiviai dėvėjo Lietuvos kariuomenės uniformas¹¹.

Batalionas buvo kariškai mokomas, saugojo karinius sandėlius, svarbesnius pastatus mieste ir Kauno žydų getą. Išlikusiame slaptame įsakyme Nr. 1 batalionui nurodyta, jog batalionas saugo amunicijos sandėlį VIII forte (Vilijampolėje) ir getą (32 sargybiniai). Įsakyme nurodyta geto sargybos paskirtis: „Neišleisti nė vieno žydo iš užtvorto kvartalo.“¹² Sargybiniai geto apsaugai dažniausiai buvo skiriami iš 3-iojo bataliono 3-iosios kuopos. Yra žinoma, jog šios kuopos kariai (vadas jaun. ltn. A. Gudelis) getą saugojo 1941 m. rugsėjo 7, 8, 17, 21, 23–30 d.¹³ Rugsėjo 26 d. iš Vilijampolės geto į Kauno IV fortą buvo išvežta sušaudyti 1608 žydai¹⁴. Tą dieną getą saugojo 3-iojo bataliono 3-iosios kuopos kareiviai. Tačiau nėra patikimų žinių apie šio bataliono kareivių dalyvavimą žydų žudynėse IV forte ir kitur. Paprastai masines žydų žudynes Kauno fortuose ir Kauno apskrityje tuomet vykdė Kauno 1-ojo policijos bataliono 3-ioji kuopa kartu su vokiečių gestapininkais. Pagal liudytojų parodymus, getą saugojo jaunesniųjų puskarininkių Kazio Narbuto ir Benedikto Laurušonio vadovaujami 3-iosios kuopos 1-ojo būrio skyriai (abiejuose po 16 kareivių)¹⁵. Bataliono 3-iosios kuopos eilinis Pranas Korsakas už geto sargybos taisyklių pažeidimą buvo nubaustas penkioms paroms paprasto arešto. Bataliono vado įsakyme rašoma: „3 Kp eil. Korsakas Pranas š. m. rugsėjo mėn. 24 d. būdamas sargybiniu Vilijampolėje prie Ghetto vaikštinėjo su pašaliniais asmenimis susikabinęs už rankų, stumdėsi, o tuo tarpu kitiems

leido laisvai per tvoras prekiauti su žydais. [...] Įpareigoju sargybų vadus ir sargybinius pastebėtus Ghetto patvoriais slankiojančius ar prekiaujančius su žydais asmenis sulaikyti ir pristatyti Komendantūron.

Įspėju visus Bataliono karius, kad Ghetto sargybą eitų prideramai, nes už panašius nusikaltimus [...] atiduosiu kariniam teismui.“¹⁶ Pagal 1941 m. lapkričio 29 d. įsakymą batalionui jo kariai Kaune saugojo šiuos objektus: 1) kuro sandėlius Napoleono g. 5 (1 postas, 4 žmonės), 2) radiofoną Daukanto g. 13 (1 postas, 3 žmonės), 3) muitinę Girstupio ir Šiaulių gatvių kampe (3 žmonės), 4) pašarus 3-iojo bataliono dislokacijos rajone (3 žmonės), 5) karo belaisvius, imamus darbams iš stovyklos Maironio g. 2 (15 žmonių), 6) prie geležinkelio tilto dirbančius karo belaisvius (10 žmonių), 7) žydus, dirbančius Vytauto prospekte, „Gamybos“ artelėje (4 žmonės)¹⁷. Buvęs 3-iojo bataliono eilinis Matas Lekavičius tardymo metu paliudijo, kad bataliono kareiviai saugojo getą ir prižiūrėjo mieste dirbančius žydus. Pats M. Lekavičius su kitais kareiviais kasdien iš geto paimdavo apie 40–45 žydus ir juos konvojuodavo į darbą Kauno pašte. Po darbo žydai su apsauga buvo gražinami į getą¹⁸.

1941 m. gruodžio 16 d. pirmųjų Lietuvos apsaugos dalių vadas pasiūlė mjr. F. Lechthaleriui paaukštinti laipsnius šiems 3-iojo bataliono karininkams: kpt. A. Švilpai suteikti majoro laipsnį, leitenantams A. Gudeliui, J. Pakalniškiui ir A. Lastui – kapitono laipsnį, jaunesniesiems leitenantams Alfonsui Šernui, J. Stelmokui ir J. Kalniečiui – leitenanto laipsnį¹⁹.

1942 m. kovo 15 d. Kauno komendanto įsakymu 3-iasis batalionas buvo pavadintas 11-uoju batalionu. Batalionui tuomet vadovavo mjr. Juozas Gruodis²⁰. Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. balandžio 1 d. įsakymu batalionui buvo priskirtas vokiečių ryšių karininkas policijos sekretorius Fischeris²¹.

BATALIONO TARNYBA UKRAINOJE IR BALTARUSIJOJE

Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. kovo 23 d. įsakyme rašoma, jog rengiamasi išsiųsti keturis lietuvių policijos batalionus (4-ąjį, 7-ąjį, 8-ąjį ir 11-ąjį) į Ukrainą. Tačiau konkreti 11-ojo bataliono kelionės kryptis ir tikslai šiame įsakyme dar nenurodyti²². Tų pat metų balandžio 28 d. 11-asis batalionas – 15 karininkų, 99 puskarininkiai ir 326 kareiviai – buvo išsiųstas į Ukrainą. Prieš išvykstant batalionas buvo išrikiuotas aikštėje prie kareivinių ir ryšių karininkas W. Draubas pasakė kalbą apie bataliono išvykimo tikslus bei uždavinius; jis ypač pabrėžė kovos su sovietiniais partizanais svarbą²³.

Iš pradžių batalionas traukiniu per Varšuvą atvyko į Žitomirą, o vėliau (gegužės mėn.) persikėlė į Korostenį (Žitomiros sritis). Žitomiros srityje batalionas buvo suskirstytas į grupes po keliasdešimt kareivių ir gavo užduotį saugoti nuo partizanų puolimų geležinkelius bei kitus karinės reikšmės objektus. Bataliono 1-oji kuopa buvo išsiųsta į Olevską, 2-oji – į Ovručą, 3-ioji – į Jelsko (Baltarusijoje) miestą. (Dalis baltarusiškų rajonų tuomet buvo priskirti Ukrainos reicho komisariato Žitomiros generaliniam komisariatui.) Bataliono štabas ir dalis kareivių (4-oji kuopa) liko Korostenio mieste ir gyveno karinio miestelio kareivinėse. 1943 m. pradžioje į šias kareivines buvo atkeltas vokiečių dalinys, o 11-asis batalionas perkeltas į tris gyvenamuosius namus I. Franko gatvėje. Bataliono štabas Korostenyje liko maždaug iki 1943 m. liepos pabaigos.

Apie 1942 m. liepos mėn. batalionas buvo perkeltas į Pripetės rajoną ir čia išbuvo maždaug iki 1943 m. gegužės mėn. 1943 m. liepos pabaigoje 11-asis batalionas išvyko į Krivoj Rogą, dar po kelių mėnesių – į Novomoskovsko miestą netoli Dnepropetrovsko²⁴. Pagal kai kurių bataliono kariškių paro-

dymus, 1943 m. vasarą 11-asis batalionas Dnepropetrovsko srityje saugojo autostradą Dnepropetrovskas–Pavlogradas, karo belaisvių stovyklą bei kelio darbus dirbančius civilius ir karo belaisvius, vėliau Kovelyje (Volynės sritis) saugojo karinius sandėlius²⁵. Bataliono kareiviai buvo ginkluoti vokiškais šautuvais ir granatomis, karininkai ir puskarininkiai – pistoletais. Kiekvienas būrys turėjo po 1 sunkųjį ir 2 lengvuosius kulkosvaidžius bei po 1–2 minosvaidžius. Vėliau dar buvo sudaryta sunkiųjų ginklų kuopa, kuriai priklausė 2 sunkiųjų minosvaidžių ir 2 sunkiųjų kulkosvaidžių būriai bei 2 lengvųjų minosvaidžių skyriai. Be to, batalionas turėjo vieną 70 mm patranką, 1 lengvąjį automobilį vokiečių karininkams, 30 arklių, 10 porinių vežimų ir 21 radijo imtuvą²⁶.

1942 m. liepos–spalio mėn. 11-asis batalionas aktyviai kovėsi su partizanais Gluškevičių, Ozeranų, Narovlios bei kitose Ukrainos ir Baltarusijos pasienio vietovėse. Ten vyko smarkios kautynės su partizanais, kartais trukdavusios po kelias dienas. Bataliono kareivio Eduardo Žukausko liudijimu, tuose rajonuose batalionas sudegino apie 20 kaimų ir sušaudė daug civilių gyventojų. Pasak jo, užėmus ir sudeginus Ozeranų kaimą, bataliono vado įsakymu buvo suimta ir sušaudyta apie 20 vyrų ir moterų. Narovlios kaime bataliono kareiviai neva tai sušaudė 30 vietos gyventojų, tarp kurių buvo ir keli vaikai, Gluškevičių kaime – taip pat apie 30 civilių gyventojų. Panašių atvejų buvo ir daugiau. Iš viso minėtu laikotarpiu 11-ojo bataliono kareiviai esą sušaudė daugiau kaip 100 civilių vietos gyventojų. Į nelaisvę paimti partizanai buvo siunčiami į koncentracijos stovyklą, o sužeistieji čia pat nušaujami²⁷. Vis dėlto E. Žukausko parodymai sovietiniam saugumui apie masinį kaimų deginimą ir civilių gyventojų žudynes kelia didelių abejonių. Jo pateikti faktai nėra patvirtinami kitų nuteistų bataliono kareivių ir karininkų parodymuose

bei kituose archyvuose dokumentuose. Galimas daktas, jog palūžęs per tardymą E. Žukauskas gerokai sutirštino spalvas ir prikalbėjo nebūtų dalykų.

1942 m. rugpjūčio 22–rugsėjo 21 d. beveik visoje Baltarusijos teritorijoje buvo vykdoma didelė antipartizaninė operacija „Pelkių karštinė“ (vok. *Sumpffieber*). Joje dalyvavo SS 1-oji pėstininkų brigada, du vokiečių policijos batalionai, vokiečių saugumo policija bei septyni kitų tautų policijos batalionai (iš viso apie 6500 ginkluotų policininkų). Įsakymą pradėti operaciją davė pats Heinrichas Himmleris. Operacijoje dalyvaujantiems SS ir policijos daliniams buvo iškelta užduotis per kelias savaites sutriuškinti partizaninį judėjimą Baltarusijoje²⁸. Galima spėti, jog šioje operacijoje dalyvavo ir tuo metu Baltarusijoje dislokuoti lietuvių policijos batalionai. Tačiau vokiečiams ir jų talkininkams nepavyko apsupti ir sunaikinti didesnių partizanų pajėgų. Partizaninis judėjimas Baltarusijoje vis labiau stiprėjo. „Pelkių karštinės“ metu buvo masiškai naikinami partizanus remiantys kaimai, iškeldinami ir žudomi civiliai gyventojai, likviduojami operacijų zonoje esantys žydų getai. Tačiau patikimų žinių, kad 11-asis batalionas dalyvavo civilių gyventojų žudynėse, neturime.

Maždaug 1942 m. birželio–liepos mėn. 11-ojo bataliono 3-ioji kuopa vykdė operaciją Korostenio rajono miškuose. Tai galėjo būti baigiamoji operacijos „Bamberg“ dalis. Šios operacijos pagrindinės pajėgos buvo vermachto 707-oji pėstininkų divizija, 102-asis slovakų pėstininkų pulkas ir vokiečių 315-asis policijos batalionas. 1942 m. liepos 18 d. vokiečių žandarmerijos būriai Jelsko rajone sunaikino 5 kaimus ir nužudė apie 1000 civilių gyventojų. Pasigailėta tik vokiečių kilmės asmenų ir vietinių policininkų šeimų²⁹. Viename kaime netoli Baltarusijos sienos 3-ioji kuopa susidūrė su sovietiniais partizanais. Kautynių metu žuvo 2 bataliono kariai ir 7 buvo sužeisti. Lietuviams į pagalbą atskubėjęs

slovakų batalionas iš minosvaidžių apšaudė namą su jame buvusiais partizanais. Namas buvo sudegintas. Žuvusių partizanų skaičius nežinomas. Po to bataliono kareiviai sunkvežimiais sugrįžo į Korostenį³⁰.

Kituose šaltiniuose rašoma, jog 1942 m. birželio 13 d. mūšyje prie Vystopovičių vienkiemio (Jelsko rajone) žuvo 11-ojo bataliono jaun. psk. Adolfas Krištaponis ir eilinis Jurgis Tutinas, be to, 5 kariai (psk. Zenonas Bakaitis, grandinis Petras Lavinskas, eiliniai Pranas Beniušis, Vladas Balkevičius ir Juozas Mažeika) buvo sužeisti³¹. Ši mūšį nežinomas autorius aprašė savaitraštyje „Karys“: „[...] Vos tik mūsų priartėjo prie namo ir rengėsi į jį paleisti granatas, kaip staiga iš vidaus prapliumpa automatinių pistoletų ugnis ir išmestų iš vidaus granatų sproginėjimas. Nors mūsų suspėjo sumesti į vidų granatas, tačiau į vidų įsiveržti nepavyko. Nuo pirmųjų priešų granatų sužeidžiamas vienas vyrų. Ugnis iš vidaus kaskart vis stiprėja, ypač kada pradėjo šaudyti pro stogo angas ir mūsų vyrus priplakė prie žemės. [...] Atvykus į kautynių vietą reikalautai pagalbai, nuspręsta namą padegti ir tuo būdu visus sunaikinti: arba karštoji ugnies liepsna privers juos apleisti namą, arba bus priversti sudegti. Neužilgo pastatyti į ugniavietę minosvaidžiai pradeda savo darbą. [...] Iš namo vis dar šaudoma. Visi laukiam, kada iš jo pasirodys, nepakęsdami liepsnų, kas nors iš ten buvusiųjų. Tačiau iš jo niekas neišeina, visi žūva liepsnoje. [...] Kova baigta, purvini vyrai kyla iš savo vietų ir skuba į nurodytą susirinkimo vietą. Tačiau du kovos draugai nesikelia. Jų jau nebežadina nei komandų garsai, nei draugų šauksmai. Pasigirsta komanda: „Žuvusius ginklu gerbk!“ [...] Sekančią dieną ligi pusiau stiebo nuleista trispalvė skelbė, kad šiandieną laidojami žuvusieji kovos draugai. Atlaikomos gedulingos pamaldos, kuriose, be bataliono karių, dalyvavo slovakų dalinio vadas ir karininkai. [...]“³²

1942 m. vasaros pabaigoje bataliono 4-osios kuopos kareiviai buvo suskirstyti nedidelėmis grupelėmis ir išsiųsti į Korostenio rajono kaimus paimti iš valstiečių maisto produktų ir gyvulių vokiečių armijai. Viršilos Stasio Marcinkaus vadovaujamas skyrius buvo pasiųstas į Lenino kolūkį. Čia jie paėmė 8–10 t grūdų, 5–6 t bulvių, 2 karves, kiaulę ir 4–5 avis bei keliolika vištų. Kolūkyje paimtas turtas buvo išvežtas į geležinkelio stotį netoli Korostenio³³.

1942 m. rudenį apie 30 km į vakarus nuo Korostenio bataliono ryšių karininko W. Draubo nurodymu už ryšius su partizanais buvo sudegintas vienas kaimas, jo gyventojai sulaikyti ir perduoti policijai. Šioje baudžiamojame akcijoje dalyvavo ir 11-ojo bataliono kareiviai³⁴. Korostenio rajone bataliono kareiviai ne tik kovojo su partizanais, bet ir saugojo nuo užpuolimų kolūkių turtą bei kolūkiečius derliaus nuėmimo metu³⁵. Ovručo rajone bataliono kareiviai gavo užduotį surinkti kolūkio gyvulius ir juos nuvaryti į geležinkelio stotį. Kartu su gyvuliais iš kolūkiečių buvo paimta ir grūdų. Kolūkiečių turtas išvežtas nežinoma kryptimi (galbūt į Vokietiją)³⁶.

1942 m. rudenį 11-asis batalionas atvyko į Mozyrių ir netrukus buvo nuvežtas į Narovlią (Baltarusija) prie Pripetės upės. Čia įvyko dar vienas susidūrimas su partizanais. Gausios sovietinių partizanų pajėgos apsupo apie 100 lietuvių, vokiečių žandarų bei vietinių policininkų būrį ir prispaudė prie upės. Apsuptieji tris dienas atmušinėjo partizanų atakas. Besiginantiesiems į pagalbą atskrido vokiečių aviacija ir bombardavo partizanų pozicijas. Lietuviams ir vokiečiams tuomet pavyko prasiveržti iš apsupties. Mūšio metu žuvo apie 20 lietuvių karių ir vokiečių žandarų. Partizanų nuostoliai nežinomi. Po šių kautynių bataliono 3-iajai kuopai buvo suteiktas dviejų savaičių poilsis³⁷.

1943 m. sausio mėn. gauta žinių apie slap-
tą partizanų aerodromą. 11-asis batalionas

kartu su vokiečių ir slovakų daliniais išvyko į operaciją prieš partizanus (tikriausiai Žitomiro srityje). Viename kaime kareivius apšaudė partizanai. Kaimas buvo apsuptas ir iškrėstas, tačiau partizanai kartu su kaimiečiais spėjo pasitraukti. Tuomet vokiečių įsakymu du be gyventojų likę kaimai buvo sudeginti. Netoli šių kaimų buvo surastas tuščias partizanų aerodromas³⁸.

Savaitraštis „Karys“ aprašė bataliono karių kautynes su partizanais 1942 m. gruodžio pabaigoje. Batalionui buvo priskirta latvių kuopa ir pagalbiniai daliniai. Žygio metu lietuviai susidūrė su dideliais partizanų būriais, kurie turėjo net patrankelių ir minosvaidžių. Iš pradžių kariams teko atremti partizanų naktinį puolimą miške. Partizanai mėgino užimti kuopos karių stovyklą. Šias kautynes aprašė lt. G. Narušis: „[...] Miške tamsu, nors į akį durk. Kulkosvaidžiai trata nepaliaujamai, be galo ilgom serijom. Pagaliau suprantu – puolamas 3-ios kuopos ir latvių užimtas baras, iš šiaurės. [...] Priešas nesitikėjo mus čia sutikti, nes užėjo tiesiai ant mūsų pozicijų. Gavęs staigų ugnies smūgį, palikęs nukautuosius, vežimus ir ginklus, spruko atgal. [...] Kitos dienos rytą visi greitai susitvarko, nes šiandien bus vykdomas kaimo puolimas.

Vos raketai iškilus, iš visų pusių pasipila į mūsų stovyklą šūviai; tuo pat metu į juos atsako ir mūsų ginklai. [...] Didžiausias priešo spaudimas į dešinią 2-os kuopos ir kairią 1-os kuopos sparną, kur tankūs krūmai įsiskverbia į pačias pozicijas. [...] Kritiškas momentas: bolševikai per krūmus priartėjo iki 10–30 m nuo mūsų priekinių linijų, nuo šūvių nebepataisomai sugedo lengv. kulkosvaidis ir keli šautuvai, taip pat sugedo 1-os kuopos kairiajame sparne šaudęs sunkusis kulkosvaidis. Vyrai jau kaunasi rankinėmis granatomis. Taip pat kritiška padėtis ir 2-os kuopos bare. Mestas ton vieton rezervas šiek tiek padėtį pataiso, be to, padeda mažiau

spaudžiami kaimyniniai skyriai. Sunkusis kulkosvaidis vėl sutaisytas ir savo retu nepaliaunamu kalenimu lemiamai įsikiša į kautynes. Toje vietoje prieš puolimas atremtas, bet kitur kautynės tebeverda. Kautynėms aptilus, papildom šaudmenis, prikėmšam kulkosvaidžių juostas ir sutaisom ginklus. Pas mus jau yra sužeistų ir du nukauti, jų tarpe ir ltn. K., bet šie nuostoliai dar labiau paskatina mūsų užsispyrimą ir norą atkeršyti už artimųjų žmonių mirtį. [...]“³⁹ Po kelias valandas trukusių kautynių batalionui kartu su vokiečių kuopa pavyko užimti partizanų ginamą degantį kaimą. Iš kautynių aprašymo galima spręsti, jog būtent šiame mūšyje žuvo ltn. A. Kemeklis (1942 m. gruodžio 23 d.); jis buvo palaidotas savo paties suprojektuotose Korostenio karių kapinėse⁴⁰.

1943 m. pavasarį 11-asis batalionas su lietuvių policijos 12-uoju batalionu dalyvavo didelėje antipartizaninėje operacijoje Pinsko pelkių rajone⁴¹. Šios operacijos epizodą savitiraštelyje „Karys“ aprašė ltn. Klemensas Baltokas: „Artėjant Velykoms, batalionas gavo gana sunkų uždavinį – išvalyti nuo bolševikų miškus ir kaimus, kurie randasi tarp nepereinamų pelkių ir miškų. Tos gaujos, gyvendamos lyg atskirame pasaulyje, ten visiškai savarankiškai tvarkėsi. Jos ne tik tų kaimų gyventojus teroro būdu sumobilizavo, bet ir trukdė geležinkelio susisiekimui, kuris ypač svarbus šiame ruože. Kad jų stovyklos nebūtų išaiškintos ir sunaikintos, jie sudegino tiltus, užvertė ir užminavo kelius. Šį darbą jie atliko dideliu kruopštumu ir, matyt, jautėsi saugiai galėsią ilgą laiką čia šeimininkauti. Pagal surinktas žinias, jų ten slėpėsi apie 5000. [...] Aušo balandžio 28 d. rytas, mūsų bataliono Rytuose metinių diena. Ketvirtą valandą (lygiai prieš metus net tą pačią valandą pajudėjome iš Tėvynės) staiga praplumpo kulkosvaidžiai ir verčia nutraukti miegą. Bolševikai puola kaip tik mūsų lauktina kryptimi ir prieiga. Žvilgteliu

pro langą ir matau degančią daržinę, kurioje ilsėjosi mūsų kulkosvaidininkai. Bolševikai šaudo padegamaisiais šoviniais ir nori mus išrūkinti. Šviesos pėdai, kuriuos siunčia mums bolševikų kulkosvaidžiai, padega dar keletą namų. [...] Mes dūmų ir ugnies sūkurėje tildome bolševikų ginklus. Keleto sunkiųjų minų ir kulkosvaidžių ugnis iš kapinaičių bei kitų postų pamažu nutildo prieš ugnį mūsų bare. Bet tuo pačiu metu prasideda smarkus šaudymas kitame kaimo gale. Kita prieš grupė iš ten nori pasiekti ir užimti aukštumas. Bet aukštumose irgi mūsų sunkieji ginklai! Bolševikai gaivališkai slenka artyn. Jiems nepavyks, nes jau juos pasigavome lygioje pievoje. Kulkosvaidžių serijos ir taikli minosvaidžių ugnis verčia juos blaškytis ir trauktis atgal. Aiškiai matyti, kad jų vadovavimas pakrinka, nes minos kranta tiesiog į taikinį. Jiems pievoje nebėra vietos, o mums tik įdomumas stebėti krintančius ir besiblaškančius.

Iš prieš pusės ugnis silpnėja. Aukštumoje vadovaujas ltn. L. P. lengvai sužeistas į koją. Bolševikai, patyrę didelių nuostolių nukautais ir sužeistais, pasitraukė. Jų mėginimas nuėjo niekais. [...]“⁴²

1943 m. balandžio mėn. 11-asis batalionas su dviem vokiečių batalionais ir vienu latvių batalionu dalyvavo operacijoje prieš Ukrainos sukilėlių armijos (UPA) partizanus Rovno–Kostopolio apylinkėse. Prie Bialy (Belaja?) miestelio jungtinės vokiečių, lietuvių ir latvių policijos pajėgos sumušė ukrainiečių partizanų brigadą. Kautynių metu lietuviai nukovė apie 25 partizanus ir paėmė į nelaisvę maždaug 120 partizanų. Apie 30 sužeistų belaisvių buvo nušauti, likusieji 90 išsiųsti į belaisvių stovyklas⁴³. 1943 m. pirmojoje pusėje 11-asis batalionas kovojo su partizanais Baltarusijoje – Mozyrius, Pinsko ir Janova Dolinos rajonuose. Pasak sovietinių šaltinių, šių operacijų metu buvo sunaikinta 30 kaimų ir nužudyta apie 500 žmonių⁴⁴. Nuo

1943 m. birželio pabaigos iki 1943 m. liepos pabaigos Mozyriaus ir Ovručo rajonuose buvo vykdoma antipartizaninė operacija „Seydlitz“. Operacijų teritorija buvo padalyta į dvi zonas. Pirmojoje zonoje numatyta sunaikinti tik tuos kaimus, kuriuos tiesiogiai kliudys kovos veiksmai. Šių kaimų gyventojai turėjo būti iškeldinami. Antrojoje zonoje numatyta sunaikinti visus kaimus ir ūkius. Visi gyventojai ir gyvuliai iš šios zonos turėjo būti evakuoti. Tokiais veiksmais okupacinė valdžia siekė pakirsti partizanams teikiamą paramą antrojoje zonoje ir visiškai likviduoti jų pragyvenimo šaltinius. Antroji zona apėmė Mozyriaus ir Jelsko apylinkes, teritoriją į vakarus nuo Korostenio–Mozyriaus geležinkelio linijos ir į šiaurę nuo Pinsko–Gomelio geležinkelio linijos. Svarbiausia jėga šioje operacijoje turėjo būti SS kavalerijos divizija⁴⁵. 3(11)-iasis batalionas galėjo dalyvauti nebent pradiniam operacijos etape, nes 1943 m. liepos antrojoje pusėje buvo perkeltas į Krivoj Rogą. Buvęs bataliono 1-osios kuopos 2-ojo būrio vadas K. Dėdelė liudijo, kad 1943 m. jo būrys dalyvavo kautynėse su partizanais Janova Dolinos miestelio apylinkėse. Susišaudymas truko apie dvi valandas ir abi pusės patyrė nuostolių⁴⁶. Maždaug 1943 m. spalio ir lapkričio mėn. sandūroje bataliono 1-oji kuopa vėl susidūrė su partizanais Belajos stoties rajone. Abiejų pusių nuostoliai šiame mūšyje nežinomi.

1944 m. sausio mėn. batalionas rengė pasalas partizanams Krivoj Rogo apylinkėse, tačiau su partizanais nesusidūrė⁴⁷. 1944 m. pavasarį bataliono 1-oji kuopa buvo nusiųsta saugoti Znamenkos geležinkelio stoties ir aplinkinių geležinkelių. Priartėjus frontui, kuopa pasitraukė į Dnepropetrovską, o iš ten traukiniu per Rumuniją ir Lenkiją sugrįžo į Kauną⁴⁸.

Žydų žudynėse 1942–1944 m. Ukrainoje ir Baltarusijoje 11-asis batalionas nedalyvavo.

BATALIONO REORGANIZAVIMAS IR IŠFORMAVIMAS

Kada ir kaip buvo išformuotas 11-asis batalionas, neaišku. Trūkstant autentiškų dokumentų neįmanoma detaliai ir tiksliai atskleisti šio bataliono istorijos nuo 1943 m. rudens iki 1944 m. rudens. Daugumos šaltinių teigimu, 11-asis batalionas buvo išformuotas jau 1943 m. vasarą arba rudenį, o jo kareiviai perkelti į kitus lietuvių policijos batalionus (4-ąjį ir 8-ąjį). Viršila Vladas Leipus tardymo metu teigė, kad 1943 m. rugsėjo mėn. Krivoj Roge batalionas buvo išformuotas ir prijungtas prie lietuvių policijos 4-ojo bataliono, vėliau išsiųstas į Kovelį⁴⁹. Tą patį paliudijo buvęs bataliono būrio vadas lttn. N. Černius. Pasak jo, batalionas buvo išformuotas 1943 m. rugsėjo mėn. Išformavus batalioną, N. Černius iki 1944 m. vasario mėn. tarnavo vokiečių 13-osios armijos 37-ajame žandarmerijos pulke lietuvių kuopoje būrio vadu. Jam buvo suteiktas vermachto leitenanto laipsnis. Už tarnybą šiame dalinyje N. Černius per mėnesį gaudavo 70 reichsmarkių, o jo šeima – dar 130 reichsmarkių. 1944 m. vasario 4 d. Rovno srityje N. Černius su savo būriu (23 kariai) pateko į sovietų nelaisvę⁵⁰.

Buvęs bataliono (2-osios kuopos) kariškis Jonas Paškauskas teigė, kad 1943 m. vasaros pabaigoje ar rudens pradžioje buvo gautas bataliono vado įsakymas visiems padaliniais susirinkti Pavlograde. Vokiečiai batalioną išskirstė nedidelėmis grupėmis (po 20 ir mažiau karių) ir išsiuntinėjo į įvairias vietas. J. Paškausko būrys buvo pasiųstas į Brodų miestą (Lvovo sritis). Važiuojant į Brodus dezertyravo daugiau kaip pusė būrio narių ir J. Paškauskas į paskyrimo vietą atvyko tik su 8 kariais. Iš čia jie buvo nusiųsti į lietuvių kuopą netoli Dubno miesto, dar po kelių dienų – į Kremenecą. Lietuvių kuopai buvo priskirti 2 vokiečių karininkai, kurie faktiškai perėmė vadovavimą į savo rankas.

Kuopa buvo pasiūsta į frontą, čia ją smarkiai apšaudė Raudonosios armijos daliniai ir kuopa patyrė nemenkų nuostolių – žuvo vadas ir nemažai kareivių. Tik dėl vokiečių dalinio kontrpuolimo lietuvių kuopai iš apšaudymo zonos pavyko pasitraukti į Kremencą. Vėliau kuopa traukėsi į Brodus, o iš ten traukiniu buvo nuvežta į Lvovą. Vokiečiai leido kuopos likučiams, atidavus ginklus, grįžti į Kauną.

Likę kuopos kariai į Kauną sugrįžo 1944 m. pavasarį ir buvo apgyvendinti Žaliakalnio kareivinėse. Po dviejų savaičių J. Paškauską ltn. E. Jarašius iškvietė į kuopos raštinę ir čia jam buvo įteiktas geležinis kryžius. Sovietų kariuomenei priartėjus prie Kauno, vieni bataliono kareiviai dezertyravo, kiti pasitraukė į Vokietiją⁵¹. Buvęs 11-ojo bataliono skyrininkas Antanas Žvinakis teigė, kad batalionas buvo išformuotas gruodžio pradžioje ir dalis kareivių išvežta į Vokietiją. Pasak jo, buvo palikta tik viena sunkiųjų ginklų kuopa, vadovaujama ltn. K. Baltoko. Šioje kuopoje pats A. Žvinakis tarnavo iki 1944 m. vasario mėn., o paskui dezertyravo⁵².

Tačiau kai kurių kitų bataliono kariškių teigimu, 11-asis batalionas veikęs ir 1944 m. pirmojoje pusėje. Antai buvęs bataliono 1-osios kuopos būrio vadas viršila K. Dėdelė, kalbėdamas apie bataliono atsitraukimą iš Ukrainos 1944 m. pavasarį, ir toliau savo dalinį vadino 11-uoju batalionu. 1944 m. pavasarį 11-asis batalionas iš Ukrainos sugrįžo į Kauną. Čia bataliono 1-oji kuopa ir kiti būriai buvo apgyvendinti Žaliakalnio kareivinėse (K. Petrausko gatvėje). Kareiviams buvo duotos dviejų savaičių atostogos ir įteikti apdovanojimai. 1-osios kuopos būrio vadas K. Dėdelė su grupe kitų lietuvių karių buvo apdovanotas II klasės karo nuopelnų kryžiumi su kardais. Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1944 m. balandžio 19 d. įsakyme nurodyta, kad šie kariai priklauso lietuvių policijos 4-ajam

ir 8-ajam batalionams. Taigi galima daryti išvadą, jog tuo metu 11-asis batalionas jau nebeegzistavo, o jo kariai buvo išskirstyti į kitus batalionus. Pats K. Dėdelė teigė, kad 1944 m. 11-asis batalionas buvo reorganizuotas į lietuvių policijos 258-ąjį batalioną. K. Dėdelės pavardė 258-ojo lietuvių policijos bataliono įsakymuose minima nuo 1944 m. balandžio 2 d.⁵³

1944 m. vasaros pabaigoje batalionas buvo išsiųstas į Kazlų Rūdos apylinkes saugoti geležinkelio ir geležinkelio tilto. Priartėjus sovietų kariuomenei, batalionas pasitraukė į Tilžę. Čia bataliono likučiai buvo perkelti į Zinksto miestą netoli Belgijos sienos statyti gynybinių įtvirtinimų. Po trijų savaičių lietuvių kariai išsiųsti prie Šveicarijos sienos tiesti naujų elektros linijų. Čia buvęs bataliono kareiviai 1945 m. gegužės pradžioje pateko į amerikiečių nelaisvę⁵⁴.

BATALIONO VADOVYBĖS POKYČIAI 1942–1943 M.

1942 m. gegužės 21 d. 11-ojo bataliono vadu buvo paskirtas kpt. Jonas Jackūnas⁵⁵. Batalionui jis vadovavo iki 1943 m. pavasario. Vokiečių ryšių karininkas 11-ajame batalione tuomet buvo W. Draubas. J. Jackūno teigimu, jis iš bataliono vado pareigų buvo atleistas dėl nesutarimų su W. Draubu. Pasak kai kurių šaltinių, J. Jackūną, ėjusį bataliono vado pareigas, pakeitė vyr. ltn. Albinas Lastas-Lastauskas (bataliono vadu buvo iki 1943 m. vasaros). Yra žinoma, jog vėliau batalionui vadovavo kpt. Juozas Butėnas (iki 1943 m. spalio mėn.)⁵⁶. Vėlesni 11-ojo bataliono vadai nėra žinomi. 1942–1943 m. bataliono kuopų vadai buvo ltn. G. Narušis (1-osios kuopos, šios kuopos būrių vadai esą buvo N. Černius, jaun. ltn. Antanas Gelažėla, jaun. ltn. E. Jarašius, M. Abraitis), ltn. Antanas Tallat-Kelpša (2-osios kuopos

vadas), ltn. A. Gudelis (3-iosios kuopos vadas), ltn. A. Lastas (4-osios kuopos vadas)⁵⁷. 1942 m. rugsėjo 1 d. į 11-ąją batalioną iš 255-ojo lietuvių policijos bataliono buvo atkeltas ir paskirtas būrio vadu ltn. Jonas Verbyla⁵⁸. 1942 m. gruodžio 1 d. į tarnybą 11-ajame batalione būrių vadais buvo priimti tarnauti ltn. Balys Lukošius ir jaun. ltn. Balys Norvaiša⁵⁹. Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. lapkričio 30 d. įsakymu 11-ojo bataliono ltn. Petras Dumčius ir ltn. Kazys Puodžiūnas buvo perkelti tarnauti į lietuvių policijos 251-ąją batalioną, o ltn. A. Gudelis – į 9-ąją batalioną⁶⁰.

Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. kovo 19 d. rašte dėl naujų laipsnių suteikimo policijos batalionų karininkams išvardyti šie 11-ojo bataliono karininkai: kapitonai J. Jackūnas ir Balys Matulevičius, vyresnieji leitenantai M. Abraitis, K. Baltokas, A. Kemeklis, A. Lastas, G. Narušis, A. Tallat-Kelpša, J. Verbyla, leitenantai N. Černius ir J. Stelmokas⁶¹.

BATALIONO NUOSTOLIAI

Pirmuosius nuostolius 11-asis batalionas patyrė 1942 m. birželio 13 d. kaudamasis su partizanais; tada 2 bataliono kareiviai žuvo (A. Krištaponis ir J. Tutinas) ir 5 buvo sužeisti⁶². 1942 m. lapkričio 18 d. kovoje su partizanais žuvo bataliono 3-iosios kuopos eilinis Juozas Radzevičius⁶³. Tų pat metų gruodžio 23 d. kovoje su partizanais Korostenio apylinkėse žuvo ltn. A. Kemeklis. Jis su dar 4 skirtingu laiku žuvusiais bataliono kariais – eiliniu Kaziu Anukščiu (žuvo 1943 m. lapkričio 16 d.), būrio vadu Rapolu Markevičiumi (žuvo 1942 m. lapkričio 20 d.), seržantu Petru Krištaponiu (žuvo 1943 m. birželio 16 (18?) d.), eiliniu Zigmū Šidlausku (žuvo 1943 m. lapkričio 9 d.) – buvo palaidotas Korostenio kapinėse⁶⁴.

1943 m. birželio mėn. „Karyje“ buvo išspausdintas viršilos A. Ivanausko straipsnis, skirtas 11-ojo bataliono veiklos Rytuose metinėms paminėti. Straipsnyje rašoma, jog batalionui tarnaujant Ukrainoje ir Baltarusijoje žuvo ir mirė apie 10 karių, nors „pikti gandai Lietuvoje buvo paskelbę, kad žuvęs beveik visas mūsų batalionas“⁶⁵.

1943 m. sausio 6 d. Žitomiro srityje žuvo 11-ojo bataliono šaulys Bronius Stanišauskas⁶⁶. Galima spėti, jog iki 1943 m. rudens žuvo arba mirė apie 10 bataliono karių. Traukiantis iš Ukrainos į Lietuvą žuvo nežinomas skaičius bataliono karių. Sužeistųjų skaičius taip pat nėra žinomas, tačiau jis kažin ar galėjo būti didesnis nei kelios dešimtys žmonių.

KARIŲ DEZERTYRAVIMAS

Pirmas pasišalinimo iš bataliono atvejis užfiksuotas 1941 m. rugsėjo 15 d. Tą dieną iš bataliono dezertyravo 1-osios kuopos grandinis Antanas Samuilis⁶⁷. Už laikiną pasišalinimą iš bataliono 3-iosios kuopos jaun. psk. Vincas Adomaitis ir eilinis Ignas Šileikis bataliono vado įsakymu 1941 m. spalio 16 d. buvo uždaryti į daboklę⁶⁸. 1943 m. balandžio pradžioje iš bataliono pasišalino grandinis J. Cirtautas. Namu jis sugrįžo su uniforma ir ginklu⁶⁹. 1943 m. gegužės mėn. viršila S. Marcinkus gavo atostogų ir į batalioną nebegrįžo⁷⁰.

1943 m. spalio mėn. Krivoj Roge iš tarnybos pasišalino pats bataliono vadas kpt. J. Butėnas su 12 kareivių grupe. Su padirbtais dokumentais jie per Vinicą, Lvovą ir Varšuvą atvyko į Kauną. Tokiam žingsniui juos paskatino lietuvių antinacinės rezistencijos spauda, agitavusi lietuvių karius dezertyruoti iš batalionų ir grįžti į Lietuvą. Bataliono kareivio E. Žukausko liudijimu, bataliono vadas J. Butėnas pats skaitydavo

slaptą antivokišką spaudą (laikraščius „Į laisvę“, „Lietuva“, „Apžvalga“ ir kt.) ir ją duodavo skaityti savo pavaldiniams, informuodavo kareivius apie padėtį Lietuvoje ir frontuose. Pasak E. Žukausko, iš 11-ojo bataliono dezertyravo apie 120 karių (maždaug trečdalis bataliono sudėties)⁷¹. A. Žvinakio liudijimu, iš 11-ojo bataliono dezertyravo apie 80–90 karių, tarp jų buvo ir karininkų. Per 1943 m. Kalėdas kuopos vadas lttn. K. Baltokas atostogų paleido 60 kareivių, iš kurių į kuopą tesugrįžo vienas. Dauguma dezertyrų nebuvo surasti ir nubausti⁷².

IŠVADOS

3(11)-iojo bataliono istoriją galima suskirstyti į du pagrindinius etapus: 1) bataliono suformavimas ir veikla Kaune – 1941 m. rugpjūtis–1942 m. balandis; 2) bataliono veikla Ukrainoje, Baltarusijoje ir bataliono išformavimas – 1942 m. gegužė–1943 m. ruduo. Batalionas buvo suformuotas Kaune 1941 m. rugsėjo pradžioje. Čia jis saugojo įvairius karinės reikšmės objektus, dirban-

čius karo belaisvius ir Vilijampolės žydų getą. Tiesiogiai žydų žudynėse bataliono kariai nedalyvavo. Vėliau batalionas buvo dislokuotas Ukrainoje ir Baltarusijoje, ten saugojo karinės reikšmės objektus ir dalyvavo kovose su sovietiniais partizanais. Ypač aktyviai bataliono kariai dalyvavo antipartizaninėse ir baudžiamosiose operacijose Žitomiro srityje ir Pripetės pelkių rajone 1942 m. antroje pusėje ir 1943 m. pradžioje. Šių operacijų metu batalionas galėjo sunaikinti keletą kaimų ir nužudyti kelias dešimtis partizanus rėmusių civilių vietos gyventojų. Žydų žudynėse Ukrainoje ir Baltarusijoje bataliono kariai nedalyvavo. Kovose su partizanais ir sovietų kariuomenės daliniais batalionas patyrė nuostolių – keliolika karių žuvo, nežinomas skaičius buvo sužeista ir apie 100 iš bataliono dezertyravo. Kaip savarankiškas kovinis vienetas batalionas nustojo veikti 1943 m. rudenį. Dalis bataliono karių buvo įtraukti į įvairius vokiečių dalinius, kiti pasitraukė į Lietuvą arba dezertyravo. Nemažai buvusių 11-ojo bataliono karių 1944 m. pavasarį buvo įtraukti į 258-ąją lietuvių policijos batalioną ir jame tarnavo iki 1944 m. rudens.

Nuorodos

¹ R. Zizas, „Lietuvių savisaugos (apsaugos) batalionų karių nuostoliai Vokietijos–SSRS karo metu (1941–1945)“, *Karo archyvas*, Vilnius, 2004, t. 19, p. 179–343; S. Knezys, „Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 122–168.

² Ch. Gerlach, *Kalkuliert Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944*, Hamburg, 1999, 1231 S.; M. Dean, *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944*, New York, 2000, 241 p.

³ S. Knezys, op. cit., p. 132, 137.

⁴ Ibid., p. 138.

⁵ 1941 m. rugpjūčio 25 d. įsakymas Nr. 2 III PPT batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 30.

⁶ S. Knezys, op. cit., p. 139; 1941 m. rugsėjo 1 d. įsakymas Nr. 4 III PPT batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 34; 1941 m. rugpjūčio 30 d. įsakymas Nr. 3 III batalionui, ibid., l. 31–38 a. p.

⁷ 1941 m. rugsėjo 24 d. įsakymas Nr. 17 batalionui, ibid., b. 3, l. 47.

⁸ Kpt. P. Šopagos 1941 m. spalio 1 d. pasižadėjimas, ibid., f. R-660, ap. 2, b. 165, l. 4.

⁹ 1941 m. rugsėjo 1 d. įsakymas Nr. 4 III batalionui, ibid., f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 34.

¹⁰ S. Knezys, op. cit., p. 140.

¹¹ M. Lekavičiaus 1949 m. birželio 7 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19612, l. 34.

¹² 1941 m. rugsėjo 1 d. įsakymas Nr. 1 sl. III PPT batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 1, l. 3.

¹³ Ibid., b. 3, l. 36, 41, 45–51.

¹⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje: Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius, 1965, p. 135.

¹⁵ M. Lekavičiaus 1949 m. gegužės 14 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19612, l. 25, 26.

¹⁶ 1941 m. rugsėjo 26 d. įsakymas Nr. 19 batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 49.

¹⁷ 1941 m. lapkričio 29 d. įsakymas Nr. 5 III apsaugos batalionui, *ibid.*, b. 1, l. 38.

¹⁸ M. Lekavičiaus 1949 m. gegužės 9 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-19612, l. 18, 19.

¹⁹ 1-ųjų Lietuvos apsaugos dalių vado 1941 m. gruodžio 16 d. raportas mjr. F. Lechthaleriui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 2, l. 57.

²⁰ LSSR KGB 1975 m. gruodžio 18 d. pažyma apie 11-ąją lietuvių policijos batalioną, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 295, l. 148.

²¹ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. balandžio 1 d. įsakymas Nr. 2, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 5, l. 255.

²² Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. kovo 23 d. išankstinis įsakymas (Vorbefehl), *ibid.*, b. 1, l. 131.

²³ V. Leipaus 1961 m. spalio 19 d. apklausos protokolo ištrauka, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 190, l. 70.

²⁴ K. Dėdelės 1951 m. sausio 31 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 25638/3, l. 18–20; I. Overčiuko 1952 m. kovo 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 24993/3, t. 1, l. 152; V. Leipaus 1947 m. sausio 5 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 8557/3, l. 10 a. p.

²⁵ V. Jakimavičiaus 1989 m. lapkričio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 36674/3, l. 215; K. Dėdelės 1947 m. rugpjūčio 27 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 25638/3, l. 144, 145.

²⁶ A. Žvinakio parodymai (be datos), *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 98, l. 212.

²⁷ E. Žukausko 1944 m. gruodžio 10 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, ap. 8, b. 193, l. 3, 4.

²⁸ Ch. Gerlach, *op. cit.*, S. 899, 930, 931.

²⁹ *Ibid.*, S. 942.

³⁰ J. Cirtauto 1951 m. kovo 21 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27343/3, l. 67.

³¹ 1942 m. liepos 24 d. įsakymas Nr. 46 Kauno apygardos apsaugos dalims, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 30, l. 80.

³² „Vienos gaujos sunaikinimas“, *Karys*, 1942, spalio 3, Nr. 41.

³³ S. Marcinkaus 1952 m. liepos 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 24993/3, t. 2, l. 9.

³⁴ J. Jackūno 1952 m. sausio 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 24993/3, t. 1, l. 28.

³⁵ A. Mataro 1945 m. lapkričio 27 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 27421/3, l. 4.

³⁶ J. Jackūno 1952 m. sausio 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 24993/3, t. 1, l. 27.

³⁷ J. Cirtauto 1951 m. balandžio 2 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 27343/3, l. 79–80, 81–82.

³⁸ *Ibid.*, l. 83.

³⁹ G. Narušis, „Dvigubos kautynės prie vieno kaimo“, *Karys*, 1943, kovo 13, Nr. 11.

⁴⁰ G. Narušis, „Atsisveikinimas“, *ibid.*, rugsėjo 4, Nr. 36.

⁴¹ LSSR KGB 1975 m. gruodžio 18 d. pažyma apie 11-ąją policijos batalioną, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 295, l. 148.

⁴² K. Baltokas, „Per sudegintus tiltus“, *Karys*, 1943, liepos 31, Nr. 31.

⁴³ E. Žukausko 1944 m. gruodžio 11 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4508/3, l. 37–38.

⁴⁴ E. Žukausko 1944 m. gruodžio 10 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 25.

⁴⁵ Ch. Gerlach, *op. cit.*, S. 990, 991.

⁴⁶ K. Dėdelės 1951 m. vasario 6 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 25638/3, l. 28.

⁴⁷ *Ibid.*, l. 28, 29.

⁴⁸ *Ibid.*, l. 29.

⁴⁹ V. Leipaus 1947 m. sausio 5 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 8557/3, l. 10 a. p.

⁵⁰ 1944 m. kovo 17 d. duomenys apie lietuvių savisaugos dalinius, *ibid.*, f. 3377, ap. 58, b. 265, l. 110; A. J. Munoz, *Hitlers Eastern Legions*. Vol. I, *The Baltic Schutzmannschaft*, N. Y., 1996, p. 31; N. Černiaus 1945 m. gegužės 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42354/3, l. 10, 12–14.

⁵¹ J. Paškausko 1961 m. liepos 14 d. apklausos protokolo ištrauka, *ibid.*, ap. 8, b. 190, l. 46–48.

⁵² A. Žvinakio parodymai (be datos), *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 98, l. 208–209.

⁵³ K. Dėdelės 1951 m. vasario 20 d. tardymo protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 25638/3, l. 43; Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1944 m. balandžio 19 d. įsakymas Nr. 4, LCVA, f. R-686, ap. 1, b. 7, l. 11 a. p.; 1944 m. balandžio 2 d. įsakymas Nr. 59 mokymo daliai, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1250, vokas 21, l. 12.

⁵⁴ K. Dėdelės 1951 m. vasario 6 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 25638/3, l. 30.

⁵⁵ 1942 m. liepos 24 d. įsakymas Nr. 46 Kauno apygardos savisaugos daliniams, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 30, l. 94.

⁵⁶ J. Jackūno 1952 m. sausio 19 d. ir vasario 20 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 24993/3, t. 1, l. 26, 52.

⁵⁷ K. Dėdelės 1951 m. vasario 20 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 25638/3, l. 39–42.

⁵⁸ 1942 m. rugsėjo 5 d. įsakymas Nr. 54 Kauno apygardos savisaugos dalims, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 20, l. 51.

⁵⁹ 1942 m. lapkričio 27 d. įsakymas Nr. 70 lietuvių savisaugos dalims, *ibid.*, b. 20, l. 6 a. p.

⁶⁰ Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1942 m. lapkričio 30 d. įsakymas, *ibid.*, l. 4.

⁶¹ Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. kovo 19 d. raštas dėl naujų laipsnių suteikimo policijos batalionų karininkams, *ibid.*, f. R-1018, ap. 1, b. 102, l. 10.

⁶² *Ibid.*, f. R-1444, ap. 1, b. 30, l. 80.

⁶³ R. Zizas, *op. cit.*, p. 317.

⁶⁴ Korostenio kapinių 1952 m. kovo 22 d. apžiūrėjimo aktas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 24993/3, t. 1, l. 274; R. Zizas, *op. cit.*, p. 234.

⁶⁵ A. Ivanauskas, „Paminėjome savo metines Rytuose“, *Karys*, 1943, birželio 26, Nr. 26.

⁶⁶ Žuvusių LSD karių kortelė, LCVA, f. R-1018, ap. 1, b. 147, l. 102.

⁶⁷ 1941 m. rugsėjo 23 d. įsakymas Nr. 16 batalionui, *ibid.*, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 46.

⁶⁸ 1941 m. spalio 23 d. įsakymas Nr. 44 batalionui, *ibid.*, l. 74.

⁶⁹ J. Cirtauto 1951 m. balandžio 2 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27343/3, l. 83.

⁷⁰ S. Marcinkaus 1952 m. liepos 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 24993/3, t. 2, l. 13.

⁷¹ E. Žukausko 1944 m. gruodžio 10 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, ap. 8, b. 193, l. 5, 6.

⁷² A. Žvinakio parodymai, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 98, l. 213, 214.

Gauta 2008 01 07

Lietuvos istorijos institutas,

Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

THE 3(11) BATTALION OF THE LITHUANIAN POLICE

Summary

The history of the 3(11) battalion can be divided into two periods: the formation and activities of the battalion in Kaunas between August 1941 and April 1942; and the battalion's activities in Ukraine, Belarus and the time it was disbanded between May 1942 and the autumn of 1943. The battalion was formed in Kaunas at the beginning of September 1941. It guarded various military buildings, PoWs at work and the Jews ghetto in Vilijampolė. The troops of the battalion did not directly take part in the killings of the Jews. Later it was deployed in Ukraine and Belarus, where it guarded military objects and fought against Soviet partisans. The battalion was especially active in fights against the partisans and punitive operations in the district of Zhitomir and the Pripet Marches in the second half of 1942 and the

beginning of 1943. During those operations the battalion might have destroyed several villages and killed scores of local residents who supported the partisans. They did not participate in the killing of Jews in Ukraine and Belarus. In the fights against the partisans and units of the Red Army the battalion suffered losses: several troops were killed, many injured and about 100 troops deserted the battalion. The battalion ceased to exist as a separate unit in the autumn of 1943. Part of the troops were included in various German units, some returned to Lithuania or deserted. A sizeable number of the troops of the 11th battalion joined the 258th Lithuanian police battalion in the spring of 1944 and served there until the autumn of 1944.

Lazdijų apskrities žydų likimas nacistinės okupacijos metais: nuo teisių apribojimo iki žūties

Šio straipsnio tikslas – išsamiai atkurti įvykius Lazdijų apskrityje 1941 m. vasarą ir rudenį, t. y. tais mėnesiais, kai Lietuva buvo ką tik okupuota nacistinės Vokietijos. Lietuvių pilietinės iniciatyvos dėka imtos atkurti vietinės valdžios institucijos, gyvausios Lietuvoje iki tarybinės okupacijos, kūrėsi policija. Tačiau ši iniciatyva turėjo įtakos ir žydų likimui. Jų likimas per trumpą laiką smarkiai evoliucionavo: prasidėjo teisių apribojimu, suėmimais, trumpalaikiu įkalinimu, o baigėsi geto įsteigimu ir masinėmis žudynėmis. Visas šis procesas ir yra išsamaus tyrimo objektas.

ĮVADAS

Lokaliolios holokausto studijos – dar palyginti nauja tyrimų sritis, jos gana fragmentiškos, todėl tyrėjų, viena vertus, nevaržo išankstiniais stereotipais, skatina naujas įžvalgas, kita vertus, verčia labai aiškiai sudėlioti prioritetus, t. y. pirmenybę teikti kruopščiai archyvinių dokumentų analizei.

Šią temą, rašydamas apie mažuosius Lietuvos žydų getus ir laikinąsias izoliavimo stovyklas, fragmentiškai aptarė Arūnas Bubnys¹. Jis, analizuodamas lietuvių saugumo policijos veiklą, trumpai aprašė ir Leipalingio valsčiaus, kuris tuo metu priklausė Lazdijų apskričiai, žydų likimą². Apie Leipalingio ir Lazdijų žydų lemtį savo kapitaliniame vei-

kale užsiminė ir Alfonsas Eidintas³. Kadangi šis autorius nekėlė sau tikslo išsamiai išanalizuoti įvykių kurioje nors vienoje apskrityje, kadangi lokalus tyrimas nebuvo jo darbo pagrindas, todėl buvo fiziškai neįmanoma išstudijuoti gausios archyvinės medžiagos ir dėl to tekste atsirado koreguotinių detalių.

Rašydamas šį straipsnį autorius pirmiausia rėmėsi keliomis dešimtėmis baudžiamųjų bylų, esančių Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). Šiek tiek medžiagos rasta ir Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA). Medžiagos gausa, prieštarangi atsiminimai, liudijimai, parodymai tardymų metu ir įvairuojantys praeities vertinimai sukėlė daugybę papildomų sunkumų, tačiau kritiškai vertinant rastą medžiagą, gretinant informaciją ir atrenkant esminius faktus stengtasi palikti kuo mažiau neaiškumų, dviprasmybių, atkurti kuo tikroviškesnį, nors kartais ir be vienareikšmio galutinio atsakymo, įvykių vaizdą.

LAIKINIEJI KOMITETAU IR JŲ VEIKLA

Jau antrą karo dieną Lazdijuose susirinko apie 30 žmonių – „miesto inteligentiškoji visuomenė“. Susirinkime buvo nutarta išrinkti laikinąjį Seinų apskrities⁴ komitetą, kuris „rūpintųsi visais kuriamojo darbo reikalais“⁵. Dėmesio sulaukė ir žydai. Susirinkimo protokole kons-

tatuota: „Šaunijai vokiečių armijai išvijus iš Lazdijų miesto ir visos Seinų apskrities barbariškuosius bolševikus, dar tebedegant miesto pastatams ir tebeaidint tolumoje patrankų šūviams, visa inteligentiškoji Lazdijų miesto visuomenė, išskiriant žydus ir komunistiniu raugu suterštos dvasios lietuvius, susirinko buv. švietimo skyriaus patalpose apsvarstyti skubiausių ir būtinausių išvaduotosios Lietuvos reikalų.“⁶ Tą pačią dieną komiteto nariai pasiskirstė pareigomis, pirmininku išrinkdami Antaną Aleliūną, ir nutarė kreiptis į Lazdijų miesto vokiečių karo komendantą, prašydami atitinkamų įgaliojimų⁷. Birželio 24 d. komiteto nariai, vokiečių karo komendantui leidus, nutarė suorganizuoti pagalbinę policiją⁸, o birželio 25 d. posėdyje svarstė „žydų klausimą“. Vokiečių karo komendantui pageidaujant, nutarta „pavojingesnius viešajai tvarkai žydus apgyvendinti barakuose, esančiuose Vytauto gatvėje“⁹. Birželio 27 d. komiteto nariai nusprendė apie atliktus darbus pranešti Laikinajai vyriausybei (toliau – LV) Kaune, taip pat prašyti iš jos formalių įgaliojimų ir tolesnių nurodymų¹⁰. LV birželio 30 d. nutarimu trims komiteto nariams pavedė „suorganizuoti Seinų apskrities (Lazdijuose) visą vietos civilinę administraciją (savivaldybes, piliečių apsaugą) ir laikinai paskirti administracijos pareigūnus“¹¹. Remiantis Ministrų kabineto įgaliojimu buvo nutarta laikinai paskirti įvairių įstaigų pareigūnus: apskrities viršininku Mykolą Radzevičių, saugumo policijos viršininku A. Aleliūną ir t. t. Tame pačiame komiteto posėdyje priimti ir kiti nutarimai:

„1. Nusavintus ūkius, namus ir kitokį turtą, atsiradus teisėtam savininkui, perduoti, t. y. gražinti jo žinion visą turtą eksploatuoti. Žydų šis nutarimas neliečia: jiems paliekama teisė tik gyventi savo ūkyje ar name.

[...]

6. Neleisti žydams verstis prekyba ir pramone.“¹²

Laikinieji komitetai įsikūrė ir keliuose apskrities valsčiuose.

Birželio 23 d. buvo įsteigtas Kapčiamiesčio laikinasis komitetas. Jo nariai iš karto pasiskirstė pareigomis. Komiteto, policijos ir šaulių pastangomis suremontuoti 3 tiltai, miestelyje išvalyti degėsiai, palaidoti žuvusieji, įkurtas komitetas padegėliams šelpti; vietos policija iki liepos 4 d. suėmė 5 „pavojingus komunistus, bačkininkus“¹³.

Leipalingi vokiečiai užėmė birželio 23 d. Iš karto buvo įsteigtas laikinasis komitetas, į kurį įėjo mažiausiai 5 vietos inteligentijos atstovai – karininkas, mokytojas, vaistininkas, studentas ir agronomas. Pasak vieno jo nario, pagrindinis komiteto uždavinys buvo padėti nukentėjusiesiems nuo karo. Vietos kunigas turėjęs per pamokslus raginti rinkti aukas šelpti nukentėjusiesiems. Valsčiuje esą pavyko surinkti 300 markių, duonos, kitų maisto produktų. Komitetas baigė darbą įsteigus vietos valdžios organus¹⁴.

Rudaminos valsčiaus komitetas liepos 3 d. posėdyje nutarė: „Žydų, išvežtų į TSRS, areštuotų rusų ir išvykusių į Vokietiją, jeigu nėra kas jį [ūkį. – V. B.] valdo, paskirti administratorius ir įpareigoti seniūnus tuos ūkius tikrinti, kad nebūtų tame ūkyje daromi nuostoliai.“¹⁵

Esama užuominų, kad panašus komitetas buvo įkurtas ir Vėisiejuose. Pirmomis karo dienomis komitetas turėjęs daug galios, nes esą „be jo žinios niekas nebuvo daroma“¹⁶.

PARTIZANŲ (SUKILĖLIŲ) BŪRIŲ STEIGIMAS, POLICIJOS ATKŪRIMAS IR PIRMIEJI SUĖMIMAI

Valsčiuose kūrėsi ir partizanų būriai. Vėliau jų funkcijas perėmė atkurtoji policija. Ji atkurta labai greitai, nes prasidėjus karui buvo paskelbta, kad visi turi grįžti tarnauti į savo senąsias vietas¹⁷. Į ankstesnę tarnybą

grįžo ne tik policininkai, bet ir viršaičiai, seniūnai, kiti pareigūnai. Visus seniūnijos seniūnus skyrė policija pagal apskrities viršininko raštą iš buvusių iki tarybinės okupacijos, o „kurie buvo netinkami ar neturėjo žmonių pasitikėjimo, buvo pakeisti naujais – tinkamesniais“¹⁸. Buvę pasienio policininkai (Lazdijai buvo pasienio zonoje) tapo atkurtosios policijos tarnautojais, sudarė jos daugumą¹⁹.

Leipalingio sukilėlių būrys, kuriame buvo apie 30 vyrų, sudarytas pirmomis karo dienomis. Būrio nariai saugojo patalpas, patruliavo po miestelį. Praėjus frontui keli²⁰ buvę sukilėliai įstojo į atkurtą policiją²¹, o dauguma grįžo dirbti į savo ūkius²². Atkurtoji policija suėmė iki 10 buvusių tarybinių aktyvistų, dar apie 10 „paėmė į įskaitą“. Suimtuosius išsiuntė į Lazdijus²³, o „paimtieji į įskaitą“ kiekvieną savaitę turėjo ateiti į policijos nuovadą užsiregistruoti, tuo paliudydami, kad nėra išvykę. Buvęs tarybinis aktyvas daugiausia buvo suimamas įskundus kaimynams: tokių policijos informatorių, anot buvusio policijos viršininko Juozo Budrevičiaus, buvo keliolika²⁴.

Praėjus 2–3 dienoms nuo karo pradžios buvę šauliai ėmėsi veiklos Rudaminoje. Pirmiausia pradėta suiminėti rusus – buvusius tarybinius aktyvistus. Suiminėjama buvo Strumbagalvės, Kybartų ir dar keliuose kaimuose. Suimta ne mažiau kaip 25 žmonės. Lietuvių tarp jų buvo vos vienas²⁵. Suimtieji buvo nuvesti į Rudaminą, čia vienas sušaudytas, keli įkalinti, kiti paleisti²⁶.

LV paraginus buvusius pareigūnus grįžti į ankstesnį darbą, Sangrūdės valsčiaus policijos viršininku vėl tapo Antanas Slavickas (šias pareigas jis ėjo nuo 1938 m. iki tarybinės okupacijos 1940 m.)²⁷. Valsčiuje buvo įsteigtas ir apie 20 vyrų sukilėlių būrys²⁸ (jo nariais pirmiausia tapo buvę šauliai)²⁹, kuris pakluso atkurtai policijai. Būrio, vadovaujamo S. Taručio, vyrams buvo pavesta rinkti

likusius ginklus³⁰, saugoti valdišką turtą, telefono ryšį, tiltus, suiminėti ir saugoti buvusius tarybinius aktyvistus³¹. Iš viso birželio mėn. pabaigoje partizanai ir policija suėmė apie 20 buvusios valdžios rėmėjų³². Jie uždaryti mokyklos patalpose. Kai kurie buvo paleisti, bet liepos mėn. gavus įsakymą iš Lazdijų suimti vėl ir išsiųsti į apskrities centrą. Šį kartą suimtųjų tebuvo 3 ar 4³³.

Šventežerio policijos viršininku apskrities viršininkas M. Radzevičius paskyrė buvusį pasienio policijos tarnautoją (dirbti šioje tarnyboje jis pradėjo dar 1924 m.) Praną Valiukevičių³⁴. Gavus įsakymą pradėta buvusio tarybinio aktyvo apskaita. Suimti apie 10 tarybinių aktyvistų išvežti į Lazdijus: vėliau vieni paleisti, kiti išvežti į Marijampolės kalėjimą³⁵.

Gerokai daugiau buvusių tarybinių aktyvistų buvo suimta Veisiejuose – esą net apie 50, tarp jų 12–13 žydų³⁶. Nemaža dalis suimtųjų – 12 – buvo sušaudyti. Vardiniame aukų sąrašė 3 lietuviškos, 8 žydiškos ir, labiausiai tikėtina, 1 rusiška pavardė³⁷.

Suimtieji pirmomis karo dienomis Lazdijuose buvo kaltinami „komunistiniu veikimu bei šnipinėjimu“: 17 asmenų vardiniame sąrašė 1 rusiška, 4 žydiškos ir 12 lietuviškų pavardžių³⁸. Čia įrašyta ir lazdijiečio 8 klasės gimnazisto Berelio Levino pavardė. Pasirodo, jis, 1940 m. spalio mėn. iškvietas į NKVD, sutiko būti saugumo agentu, davė pasižadėjimą sekti „visus nusistačiusius prieš komunizmą mokyklos asmenis ir pranešinėti saugumui“³⁹. Pasirinkęs Kryžiaus slapyvardį, išdavė 4 bendramokslis. Apie vieną jų – Antaną Soraką – B. Levinas kalbėjo, kad šis „palaikė Smetonos režimą, buvo hitlerininkas, organizavo himną, buvo antisemitas, nes [...] sakydavo, kad žydams reikia Hitlerio, kad Hitleris yra genialus vadas ir tokio reikėtų Lietuvai. Apie Kuklą [Juožą. – V. B.] parodžiau, kad jis buvo aktyvus šaulys, skautas, mokyklos būrio vadas, labai religingas anti-

semitas, nacionalsocialistas, hitlerininkas⁴⁰. Panašiai apibūdinti ir dar du apkaltintieji. Anot B. Levino, „šnekėjau, kaip pridera geram sovietų tautos sūnui. Per visus metus vykusiuose gimnazijos mitinguose kalbėjau sovietams palankia prasme apie 7 kartus⁴¹. Lietuvą okupavus naciams, atsirado galimybė suvesti praeities sąskaitas ir B. Levinas atsidūrė tarp suimtųjų.

ŽYDŲ SUĖMIMAI VALSČIUOSE

Archyvinių duomenų apie Kapčiamiesčio žydų likimą nerasta. Tačiau pavyko rasti užuominų, kad iki karo miestelyje gyveno 30–40 žydų šeimų. Prasidėjus karui žydai buvo suvaryti į vieno žydo prekybininko namą, kurį laiką jame laikyti uždaryti, vėliau išvaryti į Lazdijus⁴².

Pirma užduotis, kurią liepos mėn. iš vietos policijos gavo Rudaminos valsčiaus viršaitis A. Kazlauskas, – sudaryti valsčiaus gyventojų sąrašus pagal tautybę: lietuvių, lenkų, žydų, rusų. Rudenį iš to paties viršaičio Rudaminos policija pareikalavo apie 10 vežimų, kuriais suimti žydai buvo išvežti į Lazdijus⁴³. Kartu su žydais suimta ir bent pora lietuvių šeimų, vadinamų „žydiškomis“ (turėta omeny, kad jos prijaučia komunistams). Jos taip pat buvo išvežtos į apskrities centrą, bet vėliau paleistos⁴⁴.

Sangrūdodos valsčiuje gyveno 3 ar 4 žydų šeimos. Su vaikais ir seneliais – apie 20 žmonių. Apskrities policijos vadui įsakius rugpjūčio mėn. viduryje jie buvo suimti, o vėliau vežimais išvežti į Lazdijus⁴⁵. Mažiausiai 5 žmonėms pavyko pasislėpti⁴⁶, tačiau neilgam: vietos policija juos suėmė ir pristatė į Katkiškėje įkurtą getą⁴⁷.

Esama žinių, kad Šventežerio valsčiuje buvo suimtos vos 2 žydės, kurios vėliau išsiųstos į Lazdijus⁴⁸.

Veisiejų žydų suėmimai prasidėjo rugpjūčio mėn. Pirmiausia suimti vyrai buvo laikomi uždaryti sinagogoje, kartkarčiais varomi į darbus⁴⁹. Moterys ir vaikai suimti vėliau – rugsėjo mėn. Visi suimtieji, t. y. apie 200 bendruomenės narių, su policijos palyda išvaryti į Katkiškę. Sveikieji ėjo pėsčiomis, ligoniai ir vaikai išvežti vežimais⁵⁰.

LEIPALINGIO VALSČIAUS ŽYDŲ LIKIMAS

Žydų likimas ėmė aiškėti vietos policijos viršininkui J. Budrevičiui gavus nurodymą iš aukščiau, anot jo paties – iš Alytaus saugumo policijos vado. Šį faktą patvirtina ir kruopštūs A. Bubnio tyrimai: J. Budrevičius „gavo Alytaus saugumo policijos viršininko (P. Zenkevičiaus) įsakymą suimti miestelio žydus ir uždaryti juos į tinkamą vietą⁵¹. Įsakyta pasirengti žydų suėmimams, parinkti jiems patalpas, išduoti būsimos akcijos dalyviams ginklus⁵². Iš pradžių buvo suimti valsčiaus kaimuose gyvenę žydai: iš aplinkinių vietovių jie buvo suvežti į Leipalingį ir apgyvendinti pas savo giminaičius ar pažįstamus. Tokių, t. y. žydų kaimiečių, nebuvo daug – vos 3 ar 4 šeimos, dauguma gyveno miestelyje. Žydams buvo uždrausta vaikščioti šaligatviais, ant nugaros ir krūtinės jie privalėjo prisisiūti geltonas šešiakampes žvaigždes⁵³. Vieną naktį⁵⁴ į vietos sinagogą buvo suvaryti ir visi miestelio žydai – 130–150 žmonių, tarp jų moterys, vaikai ir seneliai. Pastatyta sargyba jiems saugoti⁵⁵. Sinagogoje žydai, pasak įvykių dalyvių ar liudytojų, išlaikyti nuo 3 dienų⁵⁶ (tokią trukmę nurodo dauguma apklaustųjų) iki savaitės⁵⁷.

„Amžino poilsio vieta“ žydams parengta prieš pat žudynes. Duobės kasimui vadovavo Feliksas Vaikšnoras. Vietą – už miestelio katalikų kapinių – nurodė valsčiaus policijos

viršininkas. Anot daugumos liudytojų, duobei kasti, vietos policijai paliepus ir kaimų seniūnams atrinkus, mobilizuota apie 20 miestelio ir aplinkinių kaimų gyventojų⁵⁸. Prižiūrint policininkams kasama buvo kiaurą naktį, nes rytą turėjo prasidėti žudynės. Buvo iškasta apie 2 m pločio, 30 m ilgio ir 1,5 m gylio duobė. Tačiau dėl neaiškių priežasčių (greičiausiai neatvyko šaudymą turėjęs organizuoti dalinys) egzekucija keletui dienų atidėta⁵⁹.

Lemtinga žydams diena išaušo rugsėjo 11-ąją, ketvirtadienį. Pagrindinėje miestelio aikštėje vyko turgus, greta, jos pakraštyje, stovėjo sinagoga, kur jau keletą dienų buvo laikomi uždaryti žydai. Tą dieną į Leipalingį atvažiavo 15–20⁶⁰ policininkų, tarp jų ir vokiečių⁶¹. Iš kur jie atvyko, tiksliai nežinoma. Yra keletas skirtingų liudijimų: pasak buvusio Leipalingio policijos viršininko, atvykėliai buvo iš Alytaus, jiems vadovavo kpt. Sinkevičius ir lt. Krasnickis⁶². Pasak buvusio vieno eilinio Leipalingio policininko, žydus sušaudė savisaugos dalinys iš Merkinės⁶³, bet ši versija mažai tikėtina. Aišku viena – tai buvo specialiosios paskirties būrys⁶⁴, kurio vyrai Leipalingio policininkams atvirai kalbėjo, kad yra suburti šaudyti komunistams ir žydams⁶⁵. Šio „vizito“ prasmę greitai sužinojo visi miestelio gyventojai. Vietos policininkams buvo įsakyta išvaikyti turgininkus iš aikštės ir prižiūrėti tvarką. Tuo tarpu atvykėliai nuėję į sinagogą ėmė vesti žydus iškastos duobės link.

Šaudė žydus grupėmis, kurių buvo trys. Iš pradžių iš sinagogos atskira kolona išvaryti vyrai, po to moterys, galiausiai vežimais atvežti seneliai ir vaikai⁶⁶. Sušaudžius kiekvieną grupę, aukos buvo užberiamos plonu sluoksniu žemės⁶⁷. Tai atliko netoliese esantys kasikiai, kurie buvo saugomi vietos policininkų, kad neišsiskirstytų⁶⁸. Kai kasikai baigę darbą išsivaikščiojo, jau temo...

Atvykęs dalinys po sušaudymo papietavo, išgėrė degtinės, alaus ir išvažiavo⁶⁹. Puotaujama buvo pas miestelio gyventoją Juozą Eidukevičių, nes jis turėjo didesnes tokiai progai tinkamas patalpas. Maistą ir gėrimus „vakarienes“ dalyviai atsinešė patys. „Pobūvis“ truko apie 3 valandas⁷⁰. Po to atvykėliai išvažiavo, o vietiniai policininkai išsiskirstė namo⁷¹. Nebeliko nedidelės⁷², bet spalvingos žydų bendruomenės.

Likęs žydų turtas, kaip galima spėti iš pavienių liudijimų, pirmiausia atiteko „akcijos“ dalyviams, jį perėmė ir valstybinės įstaigos. Buvęs valsčiaus policininkas Bronius Vailionis po kurio laiko iš likusio žydų turto gavo ne tik drabužių, baldų (stalą, komodą, 3 ar 4 kėdes, sofą), bet dar ir apsigyveno vieno sušaudyto žydo name. Buvo laikinai gavęs ir vieno žydo karvę, kuri vėliau iš jo atimta⁷³. Vietos policijos nuovada įsikūrė nacionalizuotame žydų Pereco ir Šimelio Kravecų name⁷⁴.

Praėjus maždaug mėnesiui po žydų sušaudymo Mizarų kaimo gyventojas Vaclovas Subačius pranešė, kad pas jį slapstosi šeši žydai. Vietos policininkai greitai juos suėmė. Iš pradžių žydai buvo varomi į darbus, bet vėliau du jų vokiečiai kažkur išvežė, o keturi grąžinti vietos policijai. Greitai ir jie atgulė amžino poilsio atskiroje duobėje šalia tautiečių masinio sušaudymo vietos. Vedami prie duobės jie visi dar mėgino bėgti, bet nesėkmingai: vienas buvo nušautas, vienas sužeistas⁷⁵.

1957 m. KGB vyresnysis tardytojas vyr. lt. Vytautas Liniauskas nutarė atlikti sušaudytų prie Leipalingio žydų tautybės asmenų palaikų ekshumaciją. Buvo pakviesti teismo medicinos ekspertai iš Lietuvos TSR sveikatos apsaugos ministerijos, Kauno ir Alytaus miesto teismų. Nutarta išsiaiškinti, kiek palaidota vyrų, moterų ir vaikų, koks jų amžius, kokios mirties priežastys, ar yra ant lavonų kankinimo žymių ir kt.⁷⁶

Ekshumacija atlikta tų pačių metų balandžio 15–20 d. Palaikai rasti už lietuvių kapinių dviejose duobėse, kurių viena 29 m ilgio ir 3 m pločio, kita atitinkamai 3,5 ir 2 m. Didžiosios duobės centre kūnai kai kur gulėjo keturiomis eilėmis, tarp jų buvo sluoksnis smėlio. Lavonai gulėjo netvarkingai, dauguma veidu žemyn. Tarp vyrų kūnų aptikta moterų ir vaikų, vienas moters kūnas su priglaustu prie savęs 2–3 m. amžiaus vaiko kūneliu. Rasta viršutinių ir apatinių drabužių likučių, aulinių batų, pusbačių, moteriškų ir vaikiškų batelių. Iš viso rastos 143 kaukolės: 20 be pažeidimų, kitos su įvairiais defektais, daugiausia lūžiais. Vaiko kūnas, kuris rastas prispaustas prie moters krūtinės, buvo be sužalojimų, todėl padaryta prielaida, kad į duobę jis pateko gyvas. Kape taip pat rastos 2 papirosinės, 3 pieštukai, 1 parkeris, 8 moteriškos šukos, 41 vyriškas odinis diržas, 8 poros vaikiškų (16–32 dydžio) ir 20 porų moteriškų batelių, 12 porų vyriškų batų ir t. t. Brangenybių nerasta. Suskaičiavus kaukoles ir šlaunikaulius padaryta išvada, kad kape buvo užkasti 152 žmonių palaikai, iš jų 26 vaikų. Tarp suaugusiųjų – 53 vyrų ir 73 moterų. Iš vaikų mažiausiai 3 buvo mergaitės, nes rasti ilgi, supinti į kasytes plaukai, kaspinas⁷⁷.

Mažojoje duobėje buvo 4 skeletai. Greta – 4 vyriški diržai, 2 poros vyriškų odinių pusbačių ir 2 poros batų, žiebtuvėlis, pieštukas, 13 smulkių monetų, šešiakampė žvaigždė iš kartono, apsiūta medžiaga. Iš viso abiejose duobėse rasti 156 žmonių palaikai: 26 vaikų, 73 moterų ir 57 vyrų⁷⁸.

LAZDIJAI: GETO LINK

Laikinai einantis apskrities viršininko pareigas M. Radzevičius liepos 25 d. apskrities gyventojams paskelbė vokiečių karinės vadovybės įsakymus:

„1. Griežtai draudžiamas gyvulių skerdimas, taip vadinamas iš lėto kraujo nuleidimas, tikslu pasigaminti košernos mėsos.

2. Gyventojai nuo 10 val. vakaro iki 4 val. ryto privalo būti savo butuose. Žydai, lenkai ir rusai savo butuose privalo būti nuo 9 val. vakaro iki 5 val. ryto.“⁷⁹

Žydai neteko teisės prekiauti. Potvarkis, kuriuo iš žydų buvo atimti leidimai verstis prekyba, į Lazdijus atėjo iš Kauno ir buvo pasirašytas LV finansų ministro⁸⁰.

Rugpjūčio 9 d. Lazdijų apskrities administravimo reikalams aptarti buvo sušauktas suvažiavimas. Jame dalyvavo apskrities viršininkas M. Radzevičius, vokiečių karinis agronomas, apskrities valdybos nariai, nuovadų viršininkai, valsčių (išskyrus Veisiejų) viršaičiai, kiti pareigūnai. Buvo svarstyti pramonės, kuro, prekybos, žemės ūkio, švietimo reikalai, aptartas „žydų klausimas“. Pastaruoju nutarta: „Iki bus išspręstas žydų klausimas, kad nesumažėtų žydų valdomų ūkių vertė, prižiūrėti, kad žydai nenaikintų jiems priklausančio turto, ir sekti, kad nepardavinėtų (ir nemainikautų) inventorius, javų ir kitų daiktų.“⁸¹

Rugpjūčio 20 d. pas Lazdijuose gyvenančius žydus buvo atlikta vieša krata. Jos metu rasta ir atimta 9089 rubliai, 10 sidabrinų litų monetų, 10 popierinių litų, 10 sidabrinų 5 kapeikų nominalo rusiškų monetų. Sąrašė nurodyti ir „įvairūs nauji bei dėvėti daiktai“ – staltiesės, užuolaidos, užvalkalai, paltai, įvairios medžiagos ir kt.; buities apyvokos reikmenys – peiliai, samčiai, šaukštai, šakutės, siuvamoji mašina „Singer“. Atskirai suregistruoti „medicinos prietaisai ir medikamentai“. Žydų turtui paskirstyti buvo sudaryta komisija. Komisijos pirmininku apskrities viršininkas paskyrė apskrities policijos vadą Albiną Karalių, nariais – apskrities valdybos narį Praną Razminą, Lazdijų valsčiaus viršaitį Matą Gutauską ir saugumo policijos Lazdijų

rajono viršininką Praną Beinorą. Komisijos nariai nutarė „rastus grynus pinigus įnešti į Lazdijų apskrities valdybos kasą“⁸², „įvairius naujus bei dėvėtus daiktus ir medžiagas“ parduoti Lazdijų žemės ūkio kooperatyvui, o gautus pinigus pervesti į Lazdijų apskrities valdybos kasą. Medicinos įrankius ir medikamentus nutarta neatlygintinai atiduoti Lazdijų apskrities ligoninei⁸³.

Lazdijų apskrities viršininkas, vykdydamas Kauno apygardos komisaro rugpjūčio 21 d. įsakymą, to paties mėnesio 27 d. Lazdijuose, gimnazijos salėje, sušaukė valsčių viršaičių ir seniūnų suvažiavimą. Jame dalyvavo apygardos komisaras Arnoldas Lentzenas, jo adjutantas ir apygardos referentas žemės ūkio reikalams, Lazdijų ir Marijampolės apskričių viršininkai, apskričių ir vokiečių agronomai, valsčių viršaičiai, seniūnai, valsčių žemės ūkio komisijų atstovai. Svarbiausias suvažiavimo tikslas – išsiaiškinti generalinio komisaro įsakymą dėl derliaus nuėmimo ir sėjos vykdymo. A. Lentzenas esą („esą“, nes suvažiavimo stenogramos nėra, išlikęs tik protokolas) kalbėjęs: „Suvažiavimo dalyviai, be abejo, matėt, kaip ūkininkavo asmenys, apie tai neturį supratimo. Jų tarpe matėte ir žydą, kaip ūkininką. Pereitų metų laiką jums vadovavo svetimi vadai – bolševikų–žydų vadai.“⁸⁴ Marijampolės apskrities viršininkas Goštautas savo kalboje paminėjo, kad kandidatus į žydų ūkius turi parinkti valsčių viršaičiai, atsiklausę rajono ir apskrities agronomų, taip pat vokiečių pareigūnų (zonderfiurerių). Jis pabrėžė, kad būtina „žydų miestelėnų ūkiams numatyti valdytojus – kandidatus“, kad „mažus žydų žemių sklypus [reikia. – V. B.] išnuomoti ūkininkams, o visai mažus žemės plotus, iš kurių negalima sudaryti atskiro ūkio, numatoma išdalinti ūkininkams“, jog privalu „tikrinti žydų ūkius, kad nebūtų perleidžiamas, dalinamas ir pan. turtas, iki nebus perduotas kitam valdytojui“⁸⁵.

KATKIŠKĖS GETAS

Lazdijų žydų suėmimai prasidėjo rugpjūčio mėn. ir truko dvi dienas. Šį kartą suimti buvo ne visi, o suimtieji uždaryti į du ar tris barakus⁸⁶ miesto centre, netoli bažnyčios. Vokiečių karo komendantų įsakymu žydai privalėjo pasidaryti ir ant krūtinės bei nugaros prisisiūti šešiakampes geltonos spalvos žvaigždes. Suvarytieji į barakus dienos metu galėjo laisvai vaikščioti po miestą, o nakčiai buvo uždaromi ir saugomi vietos policijos. Žydams buvo uždrausta vaikščioti gatvėmis⁸⁷.

Rugsėjo 1 d., esą įsakius vokiečių karo komendantui, Katkiškės kaime, apie 2 km nuo miesto, buvo įkurtas žydų getas⁸⁸. Jis buvo įrengtas keliuose barakuose⁸⁹, kurie pastatyti dar 1940 m. Raudonosios armijos poreikiams kaip sandėliai⁹⁰. Čia buvo suvaryti visi Lazdijų miesto žydai. Sveikieji buvo varomi pėsti, o kurie negalėjo vaikščioti – atvežti vežimais. Praėjus maždaug dviem savaitėms į getą buvo atvaryti (negalintys eiti – atvežti) žydai ir iš apskrities valsčių – Rudaminos, Sangrūdės, Šventėžio, Veisiejų. Į Katkiškę juos pristatė valsčių policininkai. Iš viso gete „įkurdinta“ per 1500 kalinių⁹¹.

Geto teritorija buvo aptverta 1,5 m aukščio spygliuota vielos tvora, kiauřą parą ją saugojo ginkluoti Lazdijų miesto policininkai⁹². Sargybiniams, kurie pamainomis keitėsi kas kelios valandos, buvo nurodyta šaudyti, jei kas mėgintų pabėgti⁹³. Pagal vietos valdžios parengtą sargybos planą, getą turėjo saugoti 16 laisvai samdomų pagalbinių policininkų, planuota priimti dar 10. Lazdijų apskrities viršininko įstaigos išlaidų sąmatoje buvo numatytos konkrečios lėšos geto apsaugai⁹⁴.

Lazdijų apskrities valdyba geto reikalams „padarė išlaidų“: žydų maitinimui – 1869,79 reichsmarkės, barakams įrengti – 9,60 Rm. Buvo apskaičiuoti ir žydų uždirbti pinigai – 746,64 Rm. Todėl, iš bendrų išlaidų atėmus „uždirbtus pinigus“, geto išlaikymui apskrities

valdyba iš savo lėšų turėjo skirti 1132,75 Rm. Jų buvo prašoma iš apygardos⁹⁵.

Geto viršininkas buvo Bronius Kazlauskas, kuris, neturėdamas darbo, į Lazdijų policiją įstojo 1941 m. liepos mėn. viduryje. Miesto policijos viršininko vardu parašęs prašymą, į policiją buvo priimtas. Gavo šautuvą, 10–15 šovinių ir skiriamąjį pagalbinės policijos ženklą – baltą raištį ant rankovės su vokišku užrašu⁹⁶.

Įkalinti žydai buvo varomi į įvairius darbus, pavyzdžiui, po turgaus dienos valydavo Lazdijų turgų, įrenginėjo vokiečių kapines ir kt.⁹⁷ Tai truko nuo rugpjūčio 15 iki spalio 23 d.⁹⁸ Darbai baigti artėjant sušaudymui, kuris iš pradžių buvo numatytas spalio 26 d., bet vėliau savaitę nutolintas.

Vieną spalio mėn. sekmadienį, jau šaltą dieną, keli šimtai suaugusių žydų buvo atvaryti į miesto turgaus aikštę. Suimtiesiems buvo įsakyta gultis ant grindinio ir verstis nuo vieno šono ant kito. Kai visi buvo purvini, nuvaryti prie upelio praustis – su visais drabužiais. Po to grąžinti į getą. Tyčiojimasis truko apie 4 val.⁹⁹ Šią akciją stebėjo vienas vokiečių pareigūnas. Kaliniams gulant ant purvino grindinio jis pašaipiai replikavo, kad tai tėra gimnastikos pratimai¹⁰⁰.

Miesto civiliai gyventojai užjautė žydus, pagelbėjo jiems maistu (uždarytieji gaudavo tik duonos, daugiau nieko)¹⁰¹. Viena įvykių amžininkė pasakojo beveik kasdien nešdavusi suimtiesiems maisto, nors iš sargybinių sulaukdavusi užgauliojimų ir įsakmių liepimų nesiartinti prie geto¹⁰². Kraštotyros literatūroje randame tvirtinimą, tiesa, nepagrįstą archyviniais šaltiniais, kad „Lazdijų visuomenės atstovės šešios meterys, iš jų mokytoja Žvirblienė [Julija. – V. B.], Misevičienė ir Virbickienė, kreipėsi į apskrities viršininką, prašydamos perduoti lietuvių visuomenės prašymą vokiečių komisarui, kad nešaudytų žydų“¹⁰³. Prašymas komisarui esą buvęs įteiktas, bet atsakymo nesulaukta.

LAPKRIČIO 3-IOJI

Spalio mėn. pabaigoje Lazdijų policijos nuovados viršininkas Povilas Braška sukviestiems vietos policininkams pranešė, kad į miestą turi atvažiuoti vokiečiai ir „jeigu jiems bus reikalinga pagalba“, reikės padėti. Atvykimo tikslas ir pagalbos turinys tąsyk nebuvo atskleistas. Vokiečiams neatvykus, policininkai išsiskirstė¹⁰⁴.

Likus daugiau nei savaitei iki lapkričio 3 d. buvo iškasti ir du grioviai. Jie atsirado Jurgiui Kasparavičiui priklausiusioje žemėje¹⁰⁵. Duobės buvo daubose, apsuptose kalvų, nuo geto nutolusios iki 500 m¹⁰⁶. Jų kasti vietos policininkai atvarė apie 100 žmonių¹⁰⁷ iš Lazdijų miesto bei aplinkinių – Palazdijų ir Kuklių kaimų¹⁰⁸: per valsčiaus viršaitį seniūnams buvo duotas nurodymas sudaryti žmonių, turinčių kasti duobes, sąrašus; seniūnai tokius sąrašus sudarė ir pristatė viršaičiui. Lazdijų miesto vyrai turėjo rinktis turgaus aikštėje, o aplinkinių kaimų – Katkiškėje prie geto. Nenorintys eiti policininkų buvo varomi prievarta. Vyrų, nėjusių kasti griovių, sąrašus seniūnai perdavė policijai. Kasama buvo pusantros dienos, saugant vietos policininkams¹⁰⁹.

Lapkričio 3 d. rytą prie barakų pirmiausia atėjo P. Braška ir, liepęs sustiprinti sargybą, pranešė, kad atvažiuos dalinys, kuris šaudys žydus. Apie 9 val. atvažiavo autobusas ir lengvasis automobilis. Dauguma sutaria, kad autobuse buvo iki 30 kareivių, automobilyje – du vokiečių karininkai ir vienas lietuvis karininkas¹¹⁰.

Atvažiavusieji pasirodė esą 1-ojo policijos bataliono, įsikūrusio Kaune, kariškiai. Į Lazdijus jie atvyko žudynių išvakarėse. Vieni naktį praleido juos atvežusiam autobuse, kiti rado prieglobstį po stogu. Rytojaus dieną jie kartu su vietos policininkais susirinko Katkiškėje prie barakų, kuriuose buvo uždaryti žydai¹¹¹.

Čia buvo sukviesti ir kasikai. Policininkai jiems paaiškino, kad „reikės stovėti maždaug 50 metrų atstume ir jeigu kas iš pasmerktųjų bandys bėgti, mušti su kastuvais, o po sušaudymo reikės užkasti nužudytuosius“¹¹². Prie duobių iš Lazdijų kalėjimo buvo atvaryti ir suimtieji už vienokią ar kitokią aktyvią veiklą tarybinės okupacijos metais. Vietos policininkai jiems davė užduotį „tvarkingai dėti eilėmis lavonus“, bet vokiečiai juos nuo duobių pavarė į šoną¹¹³. Dar prieš šaudymą „prie rytinės duobės („viena skaitėsi rytinė, kita – vakarinė“)¹¹⁴ policininkai [...] atnešė dvi dėžes degtinės¹¹⁵ ir keletą dėžių šovinių. Kareiviai ir policininkai gėrė degtinę. Kasikams degtinės nedavė...“¹¹⁶

Iš pradžių prie duobių iš Lazdijų ligoninės buvo atvežti ligoniai ir 3 moterys su naujagimiais, iš viso 8–10 žmonių grupė¹¹⁷. Vežė vietos gyventojai, turintys arklius ir vežimus¹¹⁸. Atvežtieji buvo sustatyti ant duobės krašto ir sušaudyti. Viena senutė, gulėjusi patale ir negalėjusi išlipti iš vežimo, į duobę buvo įmesta su visais patalais¹¹⁹.

Po ligonių atėjo eilė žydams iš barakų. Pirmą žydų grupę prie duobių buvo atvaryta apie 10 val. Iki duobių likus kelioms dešimtims metrų¹²⁰, „buvo liepiama nusirengti iki apatinių; jie liko basi, nors jau buvo sniego. Dauguma pasmerktųjų lipdavo į duobę ir guldavo vienas ant kito“¹²¹. Sušaudžius pirmą grupę, kasikams buvo liepta užberti kūnus žemėmis. Kūnai gulėjo vandenyje, „vanduo buvo nuo kraujo kruvinas. Kai kurie iš jų judėjo... Mes lavonus užkasėme nedideliu sluoksniu žemių, kad nesimatytų“¹²². Antra grupė buvo nuvaryta prie vakarinės, trečia – vėl prie rytinės duobės¹²³. Sušaudžius paskutinę grupę, dviem pastotėmis prie griovių buvo atvežti likę žydai iš barakų. Daugiausia tai buvo ligoniai arba nėščios moterys: „Visi pasmerktieji buvo suguldyti jau ant beveik pilnos duobės ir sušaudyti.“¹²⁴ Ligonių ir mažų vaikų, anot vieno liudytojo, buvo apie 12¹²⁵.

Kai duobė buvo užkasama, „iš po matamų ant lavonų žemių duobėje pakilo maždaug 12 metų berniukas ir lietuviškai pradėjo prašyti palikti jį gyvą“, bet vienas policininkas jį nušovė¹²⁶.

Iš geto iki nurengimo vietos žydus varė vietos policininkai, o nurengtus į duobes – jau atvažiavę kariškiai¹²⁷. Jie ir šaudė, nors pagalbininkų atsirado ir iš vietinių. Aukos buvo statomos veidu į duobę. Tada pagal ltn. Broniaus Norkaus¹²⁸ komandą į žydus buvo atidengiama ugnis. Sužeistieji buvo pribaugiami šūviais iš arti. Šaudant kildavęs šauksmas, klyksmas, „vaizdas buvęs nežmoniškas“¹²⁹. Šaudymo pabaigoje buvo girdėti šūkavimai: „Kas gyvas, pakelkite rankas, paleisime!“ Po to vėl pasigirsdavo padriki šūviai...¹³⁰ Paskutine auka tapo žydas, kurį prieš sušaudydami dar buvo nuvežę į Rudaminą. Visi kalbėjo – „ieškoti paslėpto aukso“¹³¹.

Dauguma sutaria, kad šaudymas truko apie 5 val.¹³²

Kasikams užkasant duobę, prie jos „susėdo policininkai ir kareiviai ir dainavo kažkokią dainą...“¹³³ Ir tokių liudijimų ne vienas: baigusis šaudymui, kareiviai susirinko prie rytinės duobės ir „gėrė degtinę. Gerdami degtinę dainavo“¹³⁴. Vietos gyventojai kalbėjo, kad išgertuvės tėsėsi ir vakare, tik jau Lazdijuose, restorane Seinų gatvėje¹³⁵.

Žudynės baigėsi likusių žydų drabužių (dalis jų buvo nuvežta saugoti į miesto sinagogą) dalybomis. Vienas buvęs policininkas paliudijo, kad iš likusių daiktų pasiėmęs kelnes, švarką bei 3 poras apatinių ir viršutinių baltinių¹³⁶.

Esama liudijimų, kad visą procesą, pradedant žydų varymu ir baigiant drabužių dalybomis, vienas vokiečių karininkas ne tik fotografavo¹³⁷, bet ir filmavo¹³⁸.

Keliems pasmerktiesiems pavyko pabėgti, bet greitai jie buvo surasti. Du žydai slapstėsi

Padumblių kaime, bet vietos policininkų buvo suimti, nuvaryti nuo Juozo Palionio sodybos apie 100–150 m ir nušauti. Sodybos šeimininkui buvo įsakyta juos užkasti¹³⁹. J. Palionis apklausos metu prisiminė, kad, nuo žydų žudynių praėjus maždaug dviem savaitėms, pas jį atėjo du broliai žydai, vienas šešiolikos septyniolikos, kitas maždaug metais vyresnis. Pas J. Palionį jie ateidavę maisto, būdavo, kad ir nakvodavę¹⁴⁰. Pasirodo, tai buvo Irškė ir Meiškė Dvorckai. Tą jiems lemtingą dieną jaunuoliai užėjo į Palionių sodybą. Šeimininkė vaikus pamaitino ir, jiems paprašius, leido apsinakvoti (paprastai jiedu nakvodavo kaimyno Jurgio Černiausko daržinėje)¹⁴¹. Deja, abu buvo suimti ir nužudyti. J. Palionis su dar dviem kaimynais palaidojo jaunuolius jų tėvų žemėje, esančioje už kilometro dviejų nuo savo paties sodybos¹⁴².

Išsigelbėjusių ir karą išgyvenusių žydų buvo vienetai. Tarp tokių – Ofmanas Leizeris, iš geto pabėgęs spalio mėn. pabaigoje, t. y. prieš pat jį panaikinant¹⁴³. Dar keli išgyvenę žydai apie karo netektis ir žiaurumus liudijo jau po karo sudarytai Ypatingajai vyriausybinei komisijai¹⁴⁴. Keletas žmonių, tarp jų ir keturių asmenų Sauliaus Kuklianskio šeima, išgyveno padedama gerų kaimynų, ištvėrė ir laimingų atsitiktinumą¹⁴⁵.

Apskrities vadovybės¹⁴⁶ kaltę už žydų tragediją galėtų sumažinti nebent tai, kad ne ji buvo pagrindinė žudynių planuotoja ir organizatorė. Ji tebuvo vykdytoja. Tai liudytų labai paprasta, bet sykiu ir labai iškalbinga detalė: Lazdijų nuovados viršininkas 1941 m. spalio mėn. apskrities policijos vado prašė žibalo geto „sargybos būstui“ apšviesti. Ir prašė jo pagal nustatytas suvartojimo normas iki 1942 m. balandžio 1 d. Ant prašymo randame policijos vado A. Karaliaus ranka užrašytą vizą: „Prašau paskirti.“¹⁴⁷ Akivaizdu, kad net ir apskrities policijos vadas ne tik neplanavo, bet ir nesitikėjo tokios greitos žydų likimo atomazgos.

KATKIŠKĖS AUKŲ EKSHUMACIJA

Nutarimas atlikti sušaudytų apskrities žydų palaikų ekshumaciją buvo priimtas 1962 m. Prie formalių pretekstų tai atlikti prisidėjęs ir argumentas, esą vienas liudytojas apklausos metu prasitaręs, jog „masinio šaudymo metu vienas iš dalyvavusių šaudyme vokiečių kažką rašė popieriaus lape, o po to tą popieriaus lapą ikišęs į puslitrinę nuo degtinės bonką“ ir įmetęs ją į duobę¹⁴⁸. Į ekspertų komisiją pakviesti du Lietuvos TSR sveikatos apsaugos ministerijos Teismo medicinos ekspertizės biuro darbuotojai ir du tarprajoniniai teismo medicinos ekspertai gydytojai iš Alytaus ir Kapsuko miestų. Buvo iškeltas uždavinys išsiaiškinti tikslų nužudytųjų skaičių, lytį, amžių, mirties priežastis, rasti galimas kankinimo žymes ir kt.¹⁴⁹

Ekshumacija truko 18 dienų, t. y. nuo lapkričio 19 iki gruodžio 6 d. Buvo atkastos dvi duobės, viena nuo kitos nutolusios per 210 m: vienos ilgis – 65, kitos – 69 m; plotis ir gylis abiejų vienodas – po 3 m. Iki artimiausios – Jono Jančiuko – sodybos – apie 400 m¹⁵⁰.

Ištyrus palaikus padaryta išvada, kad vienoje duobėje palaidoti maždaug 808, kitoje – 695 lavonai, t. y. iš viso 1503 aukos¹⁵¹. Iš jų vyrų – 429, moterų – 505, vaikų (1–14 m. amžiaus) – 569. Palaidotųjų amžius įvairus – nuo naujagimių iki 70 m. senelių¹⁵².

Neabejotinai dauguma aukų buvo Lazdijų miesto ir valsčiaus žydai: rugsėjo mėn. jų čia gyveno 1258¹⁵³. Kituose valsčiuose būrėsi tik maždaug šeštadalis bendruomenės narių.

Nustatyti sužalojimų kilmę pavyko ne visais atvejais, bet pagrindinė žūties priežastis neabejotina – šautinė žaizda. Nors buvo „konstatuoti suaugusiųjų dantų išlaužimai, ausų lezgelį (auskarų laikymo vietoje) išplėšimai, perplėšimai lezgelį į dvi dalis“, bet padaryta išvada, kad „objektyvių požymių,

įrodančių kankinimą, darytą gyviem, aiškiai išreikštų, nekonstatuota¹⁵⁴.

Aukos palaidotos „be viršutinių rūbų, be avalynės, didžiuomoje be galvos apdangalų. Lavonai, kaip taisyklė, aprenkti apatiniais baltiniais, kojineimis. Vyrai aprenkti apatinėmis baltomis kelnėmis ir apatiniais marškiniais bei kojineimis, moterys ir mergaitės kojineimis, kelnaitėmis, marškinėliais, liemenėlėmis, rečiau aptikti apatiniai ploni sijonai; vaikai aprenkti trumpomis apatinėmis kelnaitėmis – triusikais, marškinėliais, liemenėlėmis, kojineimis¹⁵⁵.

Palaikai kapuose palaidoti 2–3, vietomis 4 sluoksniais. Viename kape lavonai rasti „susirietę, jų galūnės pritrauktos prie pilvo ar prie krūtinės apatinės [dalies. – V. B.], o viršutinės jų galūnės didžiuomoje ties veidu, akimis ar apgobia vaikų lavonus“. Kitoje duobėje dauguma aukų rastos „ištisinėje–išilginėje pozoje ar ant šonų; kniūbsčiomis, susirietusių, sulenktomis per kelius kojomis lavonų žymiai mažesnis skaičius“. Pažymėta, kad kartais „suaugusios moters ar vyro lavonai pridengia įvairaus amžiaus vaikų lavonus ir vaikų lavonuose sužalojimų tada dažnai nekonstatuota. Tam tikro lavonų skaičiaus yra sutrupintos ir deformuotos galvos, ypač vaikų¹⁵⁶.

Konstatuota, jog palaidotieji prieš mirtį buvę apiplėšti. Taip teigti leido aplinkybė, kad dauguma sušaudytųjų rasti „tik apatiniais baltiniais apsirengę, be batų, be viršutinių rūbų, nerasta nei vieno laikrodžio, nerasta geltono metalo dantų burnose (jų vietose išlaužtos dantų duobelės, sužalotos lūpos), auskarų kabojimo vietose lezgelių plyšiai. Nerasta nei vieno žiedo ant rankų pirštų, pinigų¹⁵⁷. Rastos „maldų knygos“ hebrajų kalba liudijo aukų priklausomybę žydų tautinei bendruomenei¹⁵⁸.

ŽYDŲ TURTO LIKIMAS

Vos įsteigus Katkiškės getą pasirodė Marijampolės vokiečių komendantūros įsakymas, kuris skelbė, kad „...žydų turtas yra vokiečių Reicho nuosavybė“. Baldus, padargus, brangenybes įsakyta sudėti atskirose patalpose ir inventorizuoti. Surinkus daiktus ir sudarius jų sąrašus, patalpų raktus su sąrašais įsakyta įteikti vietos komendantūrai. Įsakymas baigiamas pagrasinimu: „Skaitysiu plėšimu visus atsitikimus, kada daiktai bus kam nors atiduoti.“¹⁵⁹ Lazdijų valsčiaus nuovadų viršininkai gavo nurodymą vykdyti minėtą įsakymą, bet pažymėta, kad „dėl žydų turto tvarkymo“ reikėtų vadovautis apskrities viršininko nurodymais¹⁶⁰.

Praėjus kelioms dienoms po žydų sušaudymo, Lazdijų policija miesto gyventojams pranešė apie likusio žydų turto pardavimą. Pirkėjų, anot liudytojų, buvo daug¹⁶¹.

Pasitaikė ir likusio žydų turto grobstymo atvejų. Archyve rastas įdomus dokumentas, liudijantis, kad vietos policijos vadovybė kovojo su administraciškai nesankcionuotu žydų turto pasisavinimu. Vienas laisvai samdomas policininkas Lazdijų apskrities vado įsakymu buvo atleistas iš tarnybos „už savavališkai paėmimą iš buvusio „getto“ žydų įvairių daiktų...“¹⁶² Tiesa, atleistasis mėgino teisintis, esą iš tarnybos buvęs atleistas savo noru, dėl ginčų su policijos nuovados viršininku¹⁶³. Vargu ar įmanoma šiuo atveju rasti tiesą, bet vyraujančios intencijos pasisavinti svetimą turtą buvo akivaizdžios.

Valsčių viršaičiai iš apskrities viršininko gavo įsakymą suregistruoti likusius žydų ūkius, nurodant jų dydį, galvijų ir arklių skaičių, inventorizuojant esamus padargus ir pastatus. Šiam darbui atlikti sudarytos komisijos. Lazdijų valsčiaus komisijos pirmininkas buvo valsčiaus viršaitis M. Gutauskas, nariai – valsčiaus agronomas, du seniūnai ir sekretorius. Komisija peržiūrėjo

apie 200 prašymų skirti žydų ūkį, bet patenkinti galėjo tik apie 50, nes būtent tiek buvo likusių ūkių. Gavusieji ant akto pasirašydavo, kad gauna tokį ūkį su tokiu ir tokiu turtu¹⁶⁴. Vieną tokį ūkį, anksčiau priklausiusį Z. Berkei, parašęs prašymą gauti žemės sklypą, gavo policininkas Jurgis Nevulis. Gavęs jame ir apsigyveno. Ūkiui priklausė 90 ha žemės ir miško, pastatai – namas, tvartas, daržinė, taip pat 2 arkliai, 4 karvės, žemės ūkio inventorius. 1944 m. grįžusi tarybų valdžia ūkį iš šio „paveldėtojo“ atėmė, buvęs „naujakurys“ turėjo iš jo išsikelti¹⁶⁵.

Lazdijų valsčiaus viršaitis vokiečių komendanto įsakymu su seniūnų pagalba organizavo

ir likusių žydų baldų surinkimą. Suvežti jie buvo į sinagogą. Kadangi vokiečiai neėmė nieko („nes geriausieji baldai buvo palikti pas vietinius gyventojus“), viršaičio paskirta komisija, nustačiusi kainą, likusius baldus pardavė vietos gyventojams, daugiausia nukentėjusiems nuo karo¹⁶⁶.

Iš nuovadų viršininkų buvo reikalaujama žinių, kiek jų nuovadoje yra sinagogų ir kam jos naudojamos. Nenaudojamą sinagogą bei joje esantį turtą buvo įsakyta užantspauduoti¹⁶⁷. Ataskaitų ilgai laukti nereikėjo. Paaiškėjo, kad apskrityje praūžus frontui liko 5 sinagogos. Dauguma jų buvo panaudotos likusiems žydų daiktams sandėliuoti¹⁶⁸ (žr. lentelę).

Lentelė. Žydų sinagogos Lazdijų apskrityje ir jų panaudojimas (1941 m. spalio 30–lapkričio 2 d. duomenys)

Valsčius	Sinagogų skaičius	Sinagogų panaudojimas
Kapčiamiesčio	Nėra, nes sinagoga su visu joje buvusiu turtu per karą sudegė. Žydų knygynėlis su maždaug 300 knygų perkeltas į valsčiaus biblioteką	
Lazdijų	2	Vienoje laikomi ginklai, kitoje – žydų baldai. Abi saugomos
Leipalingio	1	Sukrauti likę žydų daiktai
Rudaminos	1	Laikomi žydų „mažos vertės daiktai“. Atskirame kambaryje stovi karštuvai
Sangrūdės	Nėra	
Šventežerio	Nėra	
Veisiejų	1	Laikomi „į Lazdijus išvežtų žydų daiktai“

Šaltinis: Lazdijų apskrities valsčių nuovadų viršininkų 1941 m. spalio 30–lapkričio 2 d. raportai apskrities policijos viršininkui, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 2, l. 189, 195, 197–198, 201, 203, 205.

Likusiais žydų daiktai – čiužiniai ir pagalvėmis – buvo ketinama aprūpinti Lazdijų policijos nuovados sargybos postą¹⁶⁹.

Nacionalizuotus likusius žydų namus buvo pavesta prižiūrėti apskrities butų biurui, esančiam apskrities viršininko įstaigoje. Šio biuro vedėju finansų generalinis tarėjas paskyrė Vladą Povilą Jakimavičių¹⁷⁰. Žydai Rabinavičiui priklausęs malūnas Kapčiamiestyje atsidūrė valsčiaus savivaldybės žinioje¹⁷¹.

Dalį Veisiejų valsčiaus žydų turto, anot liudytojų, pasisavino vietos policininkai, dalis buvo parduota įstaigų tarnautojams¹⁷². Buvęs partizanas Aleksandras Žitkauskas, parašęs prašymą valsčiaus viršaičio vardu, gavo suimto žydo ūkį, t. y. 11 ha žemės, arklį, karvę, vežimą ir plūgą¹⁷³.

IŠVADOS

Pirmomis karo dienomis Lazdijuose ir apskrities valsčiuose įsikūrė laikinieji komitetai, kurie ne tik rūpinosi kasdieniais buitinais reikalais, organizavo vietos civilinę administraciją, pagalbines policiją, bet ir svarstė „žydų klausimą“.

Sudaryti partizanų (sukilėlių) būriai palaike viešąją tvarką, saugojo valstybines įstaigas, o sykiu ėmė suiminėti buvusius tarybinius aktyvistus. Tarp jų pasirodė esant ir žydų, bet jie pirmomis karo dienomis buvo suimami ne kaip tautinės mažumos atstovai, o už tikrą ar tariamą veiklą tarybinės okupacijos metais.

Lazdijuose „žydų klausimas“ ne kartą buvo svarstomas keliuose apskrities civilių pareigūnų suvažiavimuose, kuriuose dalyvavo ir vokiečių kariniai atstovai. Suėmimai prasidėjo rugpjūčio mėn., bet ne visų bendruomenės narių iš karto. Tik rugsėjo 1 d. šalia Lazdijų, Katkiškės kaime, buvo įkurtas getas, į kurį suvaryti visi miesto ir valsčiaus žydai. Geto teritorija buvo aptverta, saugoma, kaliniai varomi į darbus.

Masiniai žydų suėmimai apskrities valsčiuose, prasidėję rugpjūčio mėn., baigėsi jų išvežimu į Katkiškę rugsėjo mėn.

Katkiškės barakuose nebuvo vienintelio apskrities valsčiaus – Leipalingio – žydų. Jie, iš pradžių keletui dienų uždaryti miestelio sinagogoje, rugsėjo 11 d. atgulė amžino poilsio už miestelio katalikų kapinių. Žudynes organizavo iš Alytaus atvažiavęs dalinys. Po karo atlikus palaikų ekshumaciją rasti 156 aukų kūnai.

Katkiškės tragedija, turėjusi įvykti spalio mėn. pabaigoje, buvo savaitei nukelta. Lapkričio 3-iąją gausios vietos žydų bendruomenės nebeliko – ją, talkinant vietos policininkams, sušaudė atvažiavę iš Kauno savisaugos dalinio kareiviai. Ekshumacija parodė, kad būta mažiausiai 1503 aukų. Dauguma jų – Lazdijų miesto žydai. Lavonai buvo palaidoti keliomis eilėmis, be viršutinių drabužių, avalynės. Išsigelbėti pavyko vos keliems.

Likęs kilnojamas žydų turtas buvo parduotas, jų ūkiai inventorizuoti ir išdalyti kaimynams lietuviams, kai kurie pastatai perduoti vietos savivaldos žinion.

Nuorodos

¹ A. Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis, 1999 metai*, Vilnius, 2000, p. 170–172.

² A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 1(13), p. 35–36.

³ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002, p. 277–278.

⁴ Seinai, Lietuvą okupavus vokiečiams ir įkūrus Lietuvos generalinę sritį, jai nepriklausė. Realiai šis pavadinimas buvo taikomas Lazdijų apskrčiai.

⁵ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1973, d. 2, p. 151.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*, p. 152.

⁸ *1941 m. Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys*, sud. V. Brandišauskas, Vilnius, 2000, p. 240–241.

⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 152.

¹⁰ *Ibid.*, p. 153.

¹¹ *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 245–246.

¹² *Ibid.*, p. 246–247.

¹³ *Ibid.*, p. 247–248.

¹⁴ J. Kauko kvotos 1944 m. rugsėjo 4 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28622/3, l. 16–18.

¹⁵ *Ibid.*, l. 250.

¹⁶ A. Gudelio kvotos 1944 m. lapkričio 11 d. protokolas, *ibid.*, b. 31754/3, l. 59.

¹⁷ B. Paciukonio apklausos 1962 m. spalio 2 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 1–2, l. 186.

¹⁸ Švėntėzerio nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 5 d. raštas Seinų apskrities viršininkui, LCVA, f. R-409, ap. 1, b. 1, l. 34.

¹⁹ Pora iškalbingų detalių: iš vieno liudytojo paminėtų 32 Lazdijų policijos pareigūnų mažiausiai 19 Nepriklausomos Lietuvos metais tarnavo policijoje, dažniausiai pasienio. Žr.: A. Dambrausko apklausos 1962 m. gruodžio 19 ir 20 d. protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47281/3, t. 2, l. 317–329. Kitas liudytojas, tarnavęs policijoje nuo pirmų karo dienų, mini 24 savo bendražygius. Mažiausiai 19 iš jų prieškario metais buvo profesionalūs policininkai. Žr.: B. Paciukonio apklausos 1963 m. sausio 4 d. protokolas, *ibid.*, t. 1–2, l. 198–209.

²⁰ Liepos mėn. valsčiaus policijos tarnautojų sąrašuose nurodytos 7, rugpjūčio – 9, rugsėjo ir

spalio – po 6 pavardes. Žr.: Leipalingio nuovados tarnautojų sąrašas, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 8, l. 20, 57; b. 9, l. 17; b. 10, l. 18–19.

²¹ Akstinas stoti tarnauti į policiją buvo tai, kad už šią tarnybą buvo mokama, tuo tarpu už priklausymą sukilėlių būriui atlyginimas nebuvo mokamas – tai buvo pilietinės saviraiškos forma.

²² F. Vaikšnoros kvotų 1948 m. rugsėjo 8 ir spalio 27 d. protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17169, l. 16, 34.

²³ Suimtųjų keliai ir likimai skirtingi. Štai buvęs valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas Jonas Vailionis iš pradžių apie 2 savaites uždarytas buvo laikomas Leipalingyje, po to išvežtas į Lazdijus, iš ten – į Marijampolės kalėjimą, dar vėliau – į Pravieniškių priverčiamojo darbo stovyklą, iš kur paleistas tik 1943 m. spalio mėn. Žr.: J. Vailionio apklausos 1954 m. birželio 9 d. protokolas, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 253.

²⁴ J. Budrevičiaus kvotos 1944 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, *ibid.*, b. 34309/3, l. 16–17.

²⁵ V. Salinkos kvotos 1944 m. rugpjūčio 7 d. protokolas, *ibid.*, b. 45362/3, l. 29.

²⁶ L. Kalinino apklausos 1945 m. rugsėjo 27 d. protokolas, *ibid.*, b. P-15762, l. 29.

²⁷ A. Slavicko kvotos 1948 m. rugsėjo 30 d. protokolas, *ibid.*, b. P-20001, l. 15.

²⁸ A. Slavicko kvotos 1948 m. spalio 5 d. protokolas, *ibid.*, l. 18.

²⁹ J. Krakausko liudijimas 1951 m. rugsėjo 14 d. teismo posėdžio metu, *ibid.*, b. 18914/3, l. 250.

³⁰ *Ibid.*

³¹ S. Taručio kvotos 1944 m. rugsėjo 4 d. protokolas, *ibid.*, b. P-20001, l. 9.

³² Esama liudijimų, kad buvo suimti apie 35 aktyvistai. Didžioji dauguma po apklausų paleisti, o 13 išvežti į Marijampolės kalėjimą, žr.: P. Kavaliausko apklausos 1948 m. lapkričio 4 d. protokolas, *ibid.*, l. 105.

³³ A. Slavicko kvotos 1948 m. spalio 5 d. protokolas, *ibid.*, l. 18.

³⁴ P. Valiukevičiaus kvotos 1945 m. sausio 9 d. protokolas, *ibid.*, b. 30342/3, l. 36.

³⁵ P. Valiukevičiaus kvotų 1944 m. spalio 19 d. ir 1945 m. sausio 9 d. protokolai, *ibid.*, l. 33, 37.

³⁶ K. Žilvio apklausos 1950 m. vasario 3 d. protokolas, *ibid.*, b. P-18228, l. 85.

³⁷ Veisiejų valsčiaus vykdomojo komiteto 1949 m. lapkričio 5 d. pažyma, *ibid.*, l. 131.

³⁸ Lazdijų saugumo policijos viršininko 1941 m. liepos 15 d. raštas valstybės saugumo policijos

Marijampolės apygardos viršininkui, LCVA, f. R-409, ap. 1, b. 2, l. 1.

³⁹ B. Levino kvotos 1941 m. liepos 10 d. protokolas, *ibid.*, l. 3.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ *Ibid.*

⁴² J. Čiškevičiūtė, *Kopcheve*, visuomeninės organizacijos „Atminties namai“ archyvas, moksleivių rašinių konkursas, 2005, darbas Nr. 41, p. 2, 5.

⁴³ A. Kazlauskas kvotos 1948 m. lapkričio 2 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13806/3, l. 20.

⁴⁴ J. Gūros 1948 m. gruodžio 12 d. liudijimas, *ibid.*, l. 115.

⁴⁵ A. Slavicko kvotų 1948 m. spalio 5, 21 ir lapkričio 11 d. protokolai, *ibid.*, b. P-20001, l. 18, 43, 53.

⁴⁶ Sangrūdės nuovados viršininko 1941 m. rugsėjo 26 d. raštas Lazdijų apskrities policijos vadui, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 2, l. 136.

⁴⁷ Katkiškės sargybos viršininko 1941 m. rugsėjo 27 d. raportas Lazdijų nuovados viršininkui, *ibid.*, l. 137 a. p.

⁴⁸ P. Valiukevičiaus kvotos 1944 m. spalio 19 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30342/3, l. 33.

⁴⁹ A. Vaicekauskienės apklausos 1948 m. rugsėjo 22 d. protokolas, *ibid.*, b. P-20001, l. 59.

⁵⁰ M. Kelmelienės apklausos 1948 m. rugsėjo 22 d. protokolas, *ibid.*, l. 56; J. Jakimavičiaus apklausos 1948 m. rugsėjo 23 d. protokolas, *ibid.*, l. 69.

⁵¹ A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)“, p. 35.

⁵² J. Budrevičiaus kvotos 1944 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34309/3, l. 19.

⁵³ B. Vailionio kvotų 1954 m. balandžio 3 ir gegužės 4 d. protokolai, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 51, 62.

⁵⁴ Esama ir liudijimo, kad suėmimai truko 2 dienas. Žr.: J. Eidukevičiaus apklausos 1953 m. kovo 16 d. protokolas, *ibid.*, l. 176.

⁵⁵ B. Vailionio kvotos 1954 m. kovo 30 d. protokolas, *ibid.*, l. 29; J. Budrevičiaus kvotos 1944 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, *ibid.*, b. 34309/3, l. 20.

⁵⁶ J. Svecevičiaus apklausos 1953 m. rugpjūčio 7 d. protokolas, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 113; A. Šimansko apklausos 1953 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, *ibid.*, l. 155.

⁵⁷ J. Vaitulionio apklausos 1953 m. rugpjūčio 5 d. protokolas, *ibid.*, l. 108.

⁵⁸ J. Rauličkio apklausos 1948 m. rugsėjo 1 d. protokolas, *ibid.*, b. P-17169, l. 43; J. Svecevičiaus apklausos 1948 m. rugsėjo 17 d. protokolas, *ibid.*, l. 64.

⁵⁹ F. Vaikšnoros kvotos 1948 m. rugsėjo 9 d. protokolas, *ibid.*, l. 19.

⁶⁰ Randame ir kitus skaičius – 25 ar net 40. Žr.: Z. Prapiesčio kvotos 1944 m. rugpjūčio 20 d. protokolas, *ibid.*, b. 28059/3, l. 13; J. Budrevičiaus kvotos 1944 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, *ibid.*, b. 34309/3, l. 20.

⁶¹ B. Vailionio kvotos 1954 m. kovo 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 30.

⁶² J. Budrevičiaus kvotos 1944 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, *ibid.*, b. 34309/3, l. 20. Manytume, jog minimas Krasnickis iš tiesų yra kpt. Antanas Krasnickas-Audronis.

⁶³ F. Vaikšnoros kvotos 1957 m. vasario 22 d. protokolas, *ibid.*, b. 44442/3, t. 1, l. 273.

⁶⁴ Iš tiesų tai vokiečio Joachimo Hammano vadovaujamas būrys, kurio tikslas ir buvo naikinti žydus Lietuvos provincijoje. Žr.: A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)“, p. 35.

⁶⁵ F. Vaikšnoros kvotos 1948 m. rugsėjo 13 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17169, l. 21a.

⁶⁶ J. Miko apklausos 1953 m. rugpjūčio 5 d. protokolas, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 137, 139; A. Šimansko apklausos 1953 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, *ibid.*, l. 156, 158.

⁶⁷ J. Rauličkio apklausos 1948 m. rugsėjo 1 d. protokolas, *ibid.*, b. P-17169, l. 44.

⁶⁸ B. Vailionio kvotos 1954 m. kovo 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 31.

⁶⁹ J. Budrevičiaus kvotos 1944 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, *ibid.*, b. 34309/3, l. 21.

⁷⁰ J. Eidukevičiaus apklausos 1954 m. gegužės 19 d. protokolas, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 183.

⁷¹ B. Vailionio kvotos 1954 m. kovo 30 d. protokolas, *ibid.*, l. 32.

⁷² Žydai sudarė mažiau nei 2 proc. valsčiaus gyventojų (iš viso valsčiuje gyveno 8500 žmonių). Žr.: Z. Prapiesčio kvotos 1944 m. rugpjūčio 20 d. protokolas, *ibid.*, b. 28059/3, l. 11.

⁷³ B. Vailionio kvotos 1954 m. kovo 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 31950/3, t. 1, l. 33.

⁷⁴ Lazdijų apskrities viršininko A. Rugio 1941 m. gruodžio 30 d. raštas apskrities butų biuro vedėjui, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 5, l. 144.

⁷⁵ B. Vailionio kvotos 1954 m. kovo 30 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 31950/3, t. 1, l. 33–35.

⁷⁶ 1957 m. balandžio 5 d. nutarimas skirti teismo medicinos ekspertizę, *ibid.*, b. 44442/3, t. 2, l. 151–152.

⁷⁷ Teismo medicinos ekspertizės 1957 m. balandžio 15–20 d. aktas, *ibid.*, b. 34309/3, l. 353–354.

- ⁷⁸ Ibid., l. 355–356.
- ⁷⁹ L. e. Seinų apskrities viršininko p. M. Radzevičiaus 1941 m. liepos 25 d. įsakymas Nr. 2, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 6, l. 13.
- ⁸⁰ Finansų ministro J. Matulionio 1941 m. liepos 30 d. raštas Seinų apskrities vyr. mokesčių inspektoriui, *ibid.*, f. R-1629, ap. 1, b. 6, l. 19.
- ⁸¹ Suvažiavimo posėdžio protokolas Nr. 1, *ibid.*, f. R-409, ap. 1, b. 1, l. 86.
- ⁸² Ant dokumento ranka prirašyta, kad „pinigai, išskiriant pop. banknotą 10 lt. vertės, perduoti 1941 m. sausio 29 d. Kauno Ap. K-ui per p. Takenbergą“. Žr.: *ibid.*, b. 6, l. 3.
- ⁸³ 1941 m. rugpjūčio 20–21 d. aktas, *ibid.*
- ⁸⁴ 1941 m. rugpjūčio 27 d. 9 val. Lazdijuose, gimnazijos salėje, įvykusio valsčių viršaičių, seniūnų ir kt. suvažiavimo protokolas, *ibid.*, ap. 2, b. 2, l. 75.
- ⁸⁵ Ibid., l. 76.
- ⁸⁶ Minimas ir vienas barakas. Žr.: A. Dambrausko apklausos 1963 m. sausio 16 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47281/3, t. 2, l. 337.
- ⁸⁷ B. Paciukonio apklausos 1963 m. sausio 5 d. protokolas, *ibid.*, l. 212.
- ⁸⁸ Ibid.
- ⁸⁹ Jų skaičius įvairus – nuo 5 (žr.: J. Maksimavičiaus apklausos 1963 m. sausio 11 d. protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 139) iki 7 (žr.: A. Dambrausko apklausos 1963 m. sausio 16 d. protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 337) ar net 8 (žr.: A. Vaškevičiaus apklausos 1968 m. liepos 11 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 291).
- ⁹⁰ V. Paužos apklausos 1961 m. birželio 14 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 1–2, l. 115.
- ⁹¹ B. Paciukonio apklausos 1963 m. sausio 5 d. protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 213.
- ⁹² Ibid.
- ⁹³ A. Vaškevičiaus kvotos 1950 m. liepos 12 d. protokolas, *ibid.*, b. 25512/3, l. 59.
- ⁹⁴ Lazdijų apskrities viršininko įstaigos išlaidų 1941 m. rugpjūčio–gruodžio mėn. sąmatos projektas, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 3, l. 15.
- ⁹⁵ Lazdijų apskrities valdybos pirmininko A. Rugio 1941 m. gruodžio 15 d. raštas Kauno apygardos komisariui, *ibid.*, ap. 1, b. 3, l. 167.
- ⁹⁶ B. Kazlausko kvotos 1948 m. kovo 12 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 31394/3, l. 15.
- ⁹⁷ B. Paciukonio kvotos 1953 m. gruodžio 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 1, l. 65.
- ⁹⁸ Lazdijų apskrities komisijos 1945 m. birželio 8 d. aktas, parengtas Ypatingajai vyriausybinei komisijai, *ibid.*, b. P-18476, l. 225.
- ⁹⁹ O. Leizerio apklausos 1947 m. birželio 24 d. protokolas, *ibid.*, b. 9421/3, l. 59–60.
- ¹⁰⁰ O. Leizerio akistatos su A. Klimu 1947 m. rugsėjo 2 d. protokolas, *ibid.*, l. 77.
- ¹⁰¹ M. Gutausko kvotos 1944 m. rugsėjo 8 d. protokolas, *ibid.*, b. P-16420, l. 12.
- ¹⁰² A. Žukauskaitės apklausos 1950 m. kovo 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 25512/3, l. 67–68.
- ¹⁰³ A. Pupienis, *Po Džūkijos dangumi. Lazdijų kraštas ir žmonės*, Vilnius, 1994, p. 71.
- ¹⁰⁴ B. Paciukonio kvotos 1963 m. sausio 5 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47281/3, t. 2, l. 214–215.
- ¹⁰⁵ J. Kasparavičiaus tardymo 1961 m. birželio 17 d. protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 3. Įdomu, kad pats žemės savininkas su šeima lapkričio 2 d. vieno vietos policininko buvo išvarytas iš namų. Matyt, kad nebūtų nereikalingų papildomų liudytojų.
- ¹⁰⁶ J. Maksimavičiaus apklausos 1963 m. sausio 11 d. protokolas, *ibid.*, l. 138.
- ¹⁰⁷ Didžiausias nurodomas kasikų skaičius – 400. Žr.: V. Paužos tardymo 1961 m. birželio 14 d. protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 25.
- ¹⁰⁸ J. Maksimavičiaus apklausos 1963 m. sausio 11 d. protokolas, *ibid.*, t. 4, l. 137.
- ¹⁰⁹ B. Paciukonio kvotų 1953 m. gruodžio 30 d. ir 1963 m. sausio 25 d. protokolai, *ibid.*, t. 1, l. 66; t. 2, l. 235–236.
- ¹¹⁰ A. Vaškevičiaus tardymo 1961 m. birželio 29 d. protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 235; V. Barausko apklausos 1962 m. spalio 24 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 248. Tiesa, randame ir kitus skaičius: eilinių – 2 vokiečiai ir apie 20 lietuvių, karininkų – po 1 vokiečių ir lietuvių. Žr.: V. Paužos tardymo 1961 m. birželio 14 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 3, l. 28.
- ¹¹¹ V. Barausko apklausos 1962 m. spalio 24 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 248.
- ¹¹² V. Gylio apklausos 1968 m. sausio 31 d. protokolas, *ibid.*, l. 281.
- ¹¹³ V. Busilo tardymo 1961 m. birželio 23 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 3, l. 54.
- ¹¹⁴ V. Paužos apklausos 1968 m. birželio 3 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 234.
- ¹¹⁵ Randame tvirtinimų, kad būta ir keturių. Žr.: B. Paciukonio kvotos 1953 m. gruodžio 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 1, l. 67.
- ¹¹⁶ V. Paužos apklausos 1968 m. birželio 3 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 234.
- ¹¹⁷ V. Gylio apklausos 1968 m. sausio 31 d. protokolas, *ibid.*, l. 282.

- ¹¹⁸ V. Talandzevičiaus 1967 m. lapkričio 17 d. paaiškinimas, *ibid.*, l. 221.
- ¹¹⁹ V. Paužos apklausos 1968 m. birželio 3 d. protokolas, *ibid.*, l. 234.
- ¹²⁰ Minima nuo 20 iki 50 m. Žr.: J. Klėjaus apklausos 1968 m. sausio 31 d. protokolas, *ibid.*, l. 282.
- ¹²¹ P. Važinsko tardymo 1961 m. birželio 13 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 3, l. 8–9.
- ¹²² V. Gylio apklausos 1968 m. sausio 31 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 284.
- ¹²³ *Ibid.*
- ¹²⁴ J. Klėjaus tardymo 1961 m. birželio 16 d. ir 1968 m. sausio 31 d. protokolai, *ibid.*, l. 285; b. 47281/3, t. 3, l. 118.
- ¹²⁵ P. Grigo tardymo 1961 m. birželio 23 d. protokolas, *ibid.*, l. 209.
- ¹²⁶ P. Važinsko tardymo 1961 m. birželio 13 d. protokolas, *ibid.*, l. 12.
- ¹²⁷ B. Paciukonio apklausos 1963 m. sausio 25 d. protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 240.
- ¹²⁸ B. Norkus tarnavo Kauno 1-ajame lietuvių policijos batalione, buvo kuopos vadas. Žr.: A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)“, p. 35.
- ¹²⁹ V. Barausko apklausos 1962 m. spalio 24 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9519/3, l. 248.
- ¹³⁰ V. Busilo tardymo 1961 m. birželio 23 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 3, l. 60.
- ¹³¹ *Ibid.*, l. 65.
- ¹³² A. Vaškevičiaus kvotos 1968 m. liepos 11 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 291; V. Paužos apklausos 1968 m. birželio 3 d. protokolas, *ibid.*, l. 236.
- ¹³³ J. Klėjaus apklausos 1968 m. sausio 31 d. protokolas, *ibid.*, l. 285.
- ¹³⁴ V. Paužos apklausos 1968 m. birželio 3 d. protokolas, *ibid.*, l. 236.
- ¹³⁵ *Ibid.*, l. 237.
- ¹³⁶ A. Vaškevičiaus kvotos 1950 m. liepos 12 d. protokolas, *ibid.*, b. 25512/3, l. 59.
- ¹³⁷ V. Paužos tardymo 1961 m. birželio 14 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 3, l. 30.
- ¹³⁸ V. Paužos apklausos 1968 m. birželio 3 d. protokolas, *ibid.*, b. 9519/3, l. 236.
- ¹³⁹ B. Paciukonio kvotos 1953 m. gruodžio 30 d. protokolas, *ibid.*, b. 47281/3, t. 1, l. 72.
- ¹⁴⁰ J. Palionio apklausos 1954 m. sausio 8 d. protokolas, *ibid.*, l. 245.
- ¹⁴¹ V. Palionienės kvotos 1954 m. sausio 9 d. protokolas, *ibid.*, l. 275–276, 279.
- ¹⁴² H. Lapinsko apklausos 1954 m. sausio 9 d. protokolas, *ibid.*, l. 289.
- ¹⁴³ O. Leizerio apklausos 1947 m. birželio 24 d. protokolas, *ibid.*, b. 9421/3, l. 59.
- ¹⁴⁴ Lazdijų apskrities komisijos 1945 m. birželio 8 d. aktas, parengtas Ypatingajai vyriausybinei komisijai, *ibid.*, b. P-18476, l. 226–227.
- ¹⁴⁵ Daugiau žinių apie išsigelbėjusius ar išgelbėtus žydus galima rasti Valstybiniame Vilniaus Gaono žydų muziejuje, Žydų gelbėjimo ir atminimo įamžinimo skyriaus archyve.
- ¹⁴⁶ Apskrities viršininku iki 1941 m. spalio 31 d. buvo Mykolas Radzevičius. Nuo lapkričio 1 d. eiti šias pareigas buvo paskirtas Antanas Rugys. Žr.: M. Radzevičiaus 1941 m. lapkričio 1 d. raštas generaliniam tarėjui vidaus reikalams, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 4, l. 35.
- ¹⁴⁷ Lazdijų nuovados viršininko 1941 m. spalio 17 d. raportas Lazdijų apskrities policijos vadui, *ibid.*, b. 5, l. 77.
- ¹⁴⁸ Nutarimas atlikti teismo medicinos ekspertizę, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47281/3, t. 5, l. 32.
- ¹⁴⁹ *Ibid.*
- ¹⁵⁰ Ekshumacijos protokolas, *ibid.*, l. 39.
- ¹⁵¹ Įdomu, kad nacių pateiktoje žudynių karo metais ataskaitoje minima, jog Lazdijuose buvo sušaudyta 1535 vyrai, moterys ir vaikai. Žr.: *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 397. Tačiau neginčijama, kad absoliuti dauguma nužudytųjų buvo būtent Lazdijų miesto ir valsčiaus žydai.
- ¹⁵² Nutarimas atlikti teismo medicinos ekspertizę, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47281/3, l. 85.
- ¹⁵³ Lazdijų apskrities valsčių viršaičių 1941 m. rugsėjo 30–spalio 4 d. pranešimai apskrities viršininkui, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 2, l. 120–126.
- ¹⁵⁴ *Ibid.*
- ¹⁵⁵ *Ibid.*
- ¹⁵⁶ *Ibid.*, l. 86.
- ¹⁵⁷ *Ibid.*
- ¹⁵⁸ *Ibid.*
- ¹⁵⁹ Marijampolės vokiečių komendantūros 1941 m. rugsėjo 11 d. įsakymas Nr. 2, *ibid.*, b. 6, l. 73.
- ¹⁶⁰ Lazdijų apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 29 d. raštas nuovadų viršininkams, *ibid.*, l. 74.
- ¹⁶¹ E. Žukauskienės 1950 m. kovo 31 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 25512/3, l. 73.
- ¹⁶² Ištrauka iš Lazdijų apskrities policijos vado A. Karaliaus 1941 m. gruodžio 2 d. įsakymo Nr. 1 nuorašo, *ibid.*, b. P-18476, l. 220.
- ¹⁶³ J. Nevulio kvotų 1950 m. balandžio 1 ir gegužės 16 d. protokolai, *ibid.*, l. 38, 72.
- ¹⁶⁴ M. Gutausko kvotos 1944 m. rugsėjo 14 d. protokolas, *ibid.*, b. P-16420, l. 16.

¹⁶⁵ J. Nevulio kvotų 1950 m. balandžio 12 ir 20 d. protokolai, *ibid.*, b. P-18476, l. 46, 56.

¹⁶⁶ M. Gutausko apklausos 1970 m. lapkričio 30 d. protokolas, *ibid.*, b. P-16420, l. 77.

¹⁶⁷ Policijos vado 1941 m. spalio 27 d. telefonograma nuovadų viršininkams, LCVA, f. R-409, ap. 2, b. 2, l. 187.

¹⁶⁸ Lazdijų apskrities valsčių nuovadų viršininkų 1941 m. spalio 30–lapkričio 2 d. raportai apskrities policijos viršininkui, *ibid.*, l. 189, 195, 197–198, 201, 203, 205.

¹⁶⁹ Lazdijų policijos vado A. Karaliaus 1941 m. lapkričio 5 d. raštas V. Reivyčiui, *ibid.*, b. 5, l. 86.

¹⁷⁰ Apskrities viršininko A. Rugio 1941 m. gruodžio 12 d. raštas valsčių viršaičiams, *ibid.*, b. 4, l. 42.

¹⁷¹ Kapčiamiesčio valsčiaus viršaičio Rudziko 1941 m. spalio 24 d. telefonograma apskrities viršininkui, *ibid.*, b. 2, l. 113.

¹⁷² M. Kelmelienės apklausos 1948 m. rugsėjo 22 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-20001, l. 56.

¹⁷³ A. Žitkausko kvotos 1944 m. rugsėjo 12 d. protokolas, *ibid.*, b. 31754/3, l. 76.

Gauta 2008 01 18
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Valentinas Brandišauskas

THE FATE OF THE JEWS IN THE LAZDIJAI DISTRICT DURING THE NAZI OCCUPATION: FROM THE RESTRICTION OF THE RIGHTS TO DEATH

Summary

In the first days of the war, provisional committees were formed in the town of Lazdijai and at local councils of the district. They were not only concerned with everyday issues and organised the local civil administration and auxiliary police units, but also dealt with the “Jewish issue”.

The partisan (insurgent) detachments maintained enforced public order, guarded state institutions and arrested former Soviet activists. There were Jews among them, but during the first days of the war they were arrested not as members of an ethnic minority, but for real or alleged activities during the Soviet occupation.

In Lazdijai, the “Jewish issue” was considered at several conferences of civil servants of the district, with German military representatives also present. On 1 September 1941, a ghetto was established in the village of Katkiškės not far from Lazdijai, and the Jews from the town and the district were taken there. Mass arrests of the Jews which had started in August ended in September when they were taken to the ghetto.

The Jews from Leipalingis were kept in custody in the synagogue for several days and later were executed by shooting on 11 September. The killings were organised by a military unit from Alytus. During the exhumation carried out after the war, 156 bodies of the victims were discovered.

The killings in Katkiškės took place on 3 November. That day the numerous local Jewish community was annihilated. The shootings were carried out by the self-defence units helped by local policemen. The exhumation revealed at least 1,503 victims, most of them from the town of Lazdijai. Very few managed to escape.

The Jew's movable property was sold. Inventory was made of their estate, which was later divided among their Lithuanian neighbours. Some of the buildings were given over to the local authorities.

Birutė Kuklytė

Roko maršai per Lietuvą 1987–1989 m. Žvilgsnis į Dainuojančią revoliuciją

Roko maršus per Lietuvą – 1987–1989 m. vykusius roko muzikos festivalius – būtina deramai įvertinti kaip visų to meto kultūrinių ir politinių įvykių, laiko dvasios ir būtinybės pagimdytą muzikinį, socialinį ir politinį reiškinį. Tai ir yra pagrindinis šio straipsnio tikslas.

ĮVADAS

Per beveik aštuoniolika metų, prabėgusių nuo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, pasirodė nemažai publikacijų Lietuvos atgimimo istorijai įamžinti – tai atskiros monografijos, dokumentų rinkiniai, tuometinių įvykių dalyvių atsiminimai. Vienur daugiau, kitur mažiau dėmesio juose skiriama atgimimo laikotarpiu miestų gatvėse ir aikštėse vykusiems masiniams renginiams, kurie labai skyrėsi nuo tų laikų kasdienybės ir sovietmečio masinių ritualų, – Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio mitingams ar Baltijos šalių vienybę įkūnijusiam „Baltijos keliui“. Viena iš svarbių Lietuvos atgimimo, kuris dažnai vadinamas Dainuojančia revoliucija, sudedamųjų dalių – devintojo dešimtmečio pabaigoje vykę roko maršai per Lietuvą – iki šiol dar beveik nesulaukė dėmesio.

Atsižvelgiant į informacijos viešojoje erdvėje trūkumą, straipsnio pradžioje pristatomi patys festivaliai kaip muzikinis devintojo dešimtmečio reiškinys: apžvelgiama roko maršų idėja ir tikslai, dalyviai ir organizatoriai, koncertų geografija ir datos. Toliau roko maršai per Lietuvą analizuojami kaip socialinio protesto išraiška – aptariamas roko socialinis turinys, šios muzikos raida ir kontrolė bei tokios susiklosčiusios situacijos įtaka jaunimui ir vadinamosios stagnacinės kartos atsiradimui, roko maršų vaidmuo ir poveikis masinei visuomenei virstant pilietine. Straipsnio pabaigoje ieškoma atsakymų į klausimus, kurie svarbūs siekiant įvertinti roko maršus politiniame kontekste: kiek lietuviškasis devintojo dešimtmečio rokas buvo politizuotas ir kokios šių festivalių sąsajos su Sąjūdžiu.

Kadangi ši tema konceptualiai tiriama pirmą kartą, rašant straipsnį remtasi dvejo-
pais šaltiniais. Pirmoji jų grupė – interviu su roko maršų organizatoriais Gintautu Babravičiumi, Dovydu Bluvšteinu, Stasiu Paškevičiumi ir idėjos autoriumi bei dalyviu Algirdu Kaušpėdu, kurių dalis išspausdinta 2007 m. žurnale „Istorijos“¹. Antroji šaltinių grupė – 1987–1989 m. kultūrinės ir į jaunimą orientuotos spaudos („Kultūros barai“, „Literatūra ir menas“, „Nemunas“,

jaunimo žurnalai „Moksleivis“, „Jaunimo gretos“, laikraštis „Komjaunimo tiesa“) publikacijos. Daugiausia informacijos gauta iš leidiniuose publikuojamų bendro pobūdžio diskusijų apie roką, straipsnių, kuriuose apžvelgiami konkretūs roko maršai, reportažų iš koncertų, festivaliuose dalyvavusių grupių pristatymų; daug faktinės medžiagos rasta ir kiekvieno festivalio reklaminėse programose². Kai kurie straipsniai, kuriais remiamasi šiame darbe, pasirodė jau nepriklausomoje Lietuvoje³. Kaip tam tikra metodinė priemonė roko socialiniam turiniui ir lietuviškajam roko pažinti buvo pasitelkta elektroninė enciklopedija „Lietuvos roko pionieriai 1965–1980 m.“⁴ bei publikacijos internete⁵. Roko maršų vaidmuo visuomenės telkimui vertinamas pagal S. Rapoporto⁶ aprašytą italų sociologo Aleksandro Bielos suformuluotą teigiamo kolektyvinio elgesio modelį.

ROKO MARŠAI PER LIETUVĄ – XX A. DEVINTOJO DEŠIMTMEČIO MUZIKINIS REIŠKINYS

Roko maršų priešistorė. Roko muzika sovietinę Lietuvą pasiekė radijo bangomis septintojo dešimtmečio viduryje. Kaip ir kiek anksčiau iš Vakarų atklydusiam džiazui, roko taip pat buvo klijuojama „Amerikos ideologinio ginklo“ etiketė. Oficialioji valdžia, suvokusi, kad šios muzikos uždrausti nepavyks, iš visų jėgų stengėsi ją kontroliuoti. Maskvos nurodymu buvo rengiamos meninių kolektyvų apžiūros. Vienas didžiausių apribojimų buvo susijęs su dainų tekstais ir originaliąja kūryba. Tais laikais koncertuoti galėjo tik profesionalai. Įrašai ir koncertai roko grupėms buvo neišsivaizduojamas dalykas. Sava kūryba buvo netoleruojama.

Devintajame dešimtmetyje įvyko esminių permainų. Dešimtmečio pradžioje roko mu-

zika tapo prieinamesnė plačiajai auditorijai. 1982–1984 m. vyko masiškiausi „Hiperbolės“ ir kitų grupių soliniai koncertai⁷. Po „Hiperbolės“ pasirodymo Vilniaus Vingio parke 1982 m. buvo padegti keli spaudos kioskai, apversti keli milicininkų automobiliai⁸. Vilniaus inžinieriniame statybos institute buvo pradėtas rengti roko festivalis „Opus“, kurį valdžia netrukus uždraudė, imta drausti net patį žodį „roka“. Galiausiai festivalinis judėjimas atgimė, ir 1986 m. pradėti rengti Lietuvos roko festivaliai „Lituanica“. 1987 m. Kaune Š. Narbutas organizavo Lietuvos rokenrolo čempionatą. Profesionali Gintauto Abariaus ritmenbliuzo grupė atliko tradicinius rokenrolus⁹. 1987–1989 m. sėkmės sulaukė roko maršai per Lietuvą – beprecedentis roko festivalių atviroje erdvėje ciklas.

Roko maršų idėja. Pirmojo roko maršo idėjos autorius buvo A. Kaušpėdas, legendinės roko grupės „Antis“ lyderis. Šis jo sumanymas – tai išaugusio noro groti atviroje erdvėje didžiulei auditorijai padarinys. Tam daug įtakos turėjo 1986 m. vykęs pirmojo lietuviško muzikinio videofilmo „Kažkas atsitiko“ filmavimas Vingio parke, kai į renginį netikėtai susirinko keli tūkstančiai jaunuolių. Kad galima kiek drąsiau mąstyti ir rengti didesnius roko muzikos koncertus, parodė ir tais pačiais 1986 m. vykęs festivalis „Lituanica ‘86“¹⁰. Devintajame dešimtmetyje apie roką imta plačiau diskutuoti sovietinėje spaudoje, kur aiškėjo dvi pagrindinės tendencijos: pirma, roko grupių kūryboje labai sustiprėjo socialinė tematika, tokia socialinė roko pakraipa tapo suprantama beveik visiems visuomenės sluoksniams (nors ne visada jų palaikoma); antra, gilėjo atsakomybės už civilizacijos, savo tautos, kultūros ir savo paties likimą suvokimas, o tai skatino socialinį visuomenės aktyvumą. Roko muzika tapo ribinė tuo atžvilgiu, kad pasaulyje buvo rengiami jos festivaliai, kurie pasisakė arba už ką nors,

arba prieš ką nors. Ne išimtis ir roko maršai per Lietuvą.

Festivaliai. Pirmasis roko maršas per Lietuvą vyko 1987 m. Jo šūkis – „Rokas – tai muzika, kuriai būdinga aiški atlikėjo socialinė pozicija“. Festivalis siekė formuoti jaunimo muzikinį skonį ir paremti tais metais įkurtą Lietuvos kultūros fondą. Festivalyje dalyvavo keturios lietuviškos grupės („Ad Libitum“, „Hilda“, „Katedra“, „Antis“) ir grupė „Jumprava“ iš kaimyninės Latvijos. Koncertai vyko šešiuose miestuose: Vilniuje (liepos 6 d.), Kaune (liepos 8 d.), Kėdainiuose (liepos 9 d.), Šiauliuose (liepos 10 d.), Tauragėje (liepos 11 d.) ir Klaipėdoje (liepos 12 d.)¹¹.

Pirmajame roko marše jokių politinių siekių nekelta – svarbiausia buvo muzika. Juk 1987 m. Lietuvoje garsiai kalbėti apie politiką dar buvo gana keblu. Buvo mąstoma apie tam tikrą gyvenimo liberalizavimą, bet Sovietų Sąjungos suirimo tada dar niekas net gražiausiame sapne nesapnavo. Kita vertus, renginio organizatoriai puikiai žinojo „Anties“ socialinio roko turinį ir suvokė, jog galimos šiokios tokios politinės išvalgos¹². Specialiai šiam festivaliui A. Kaušpėdas parašė dainą „Krantas“, kuri tapo pirmojo roko maršo per Lietuvą himnu:

*Žygiuojam, viens du trys, viens du trys,
Vandens poliruotu paviršium,
Kiek liko – viens du trys, viens du trys –
Negalvojam, nes kelių pamiršim!
Keista ta mūsų kariuomenė,
Be ginklų ir vien tik jaunuomenė,
Sustingusį kraują vėl gyslom
Varykim į didelį tikslą!*

Pirmasis roko maršas sulaukė daug kritikos, buvo vadinamas „prisvilusiu blynu“, bet ne mažiau būta ir palankių atsiliepimų. Kaip tik dėl to nuspręsta rengti ir antrąjį festivalį 1988 m. Tais metais gimė naujas pa-

žangus judėjimas – Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, kurio idėjoms remti ir buvo skirtas antrasis roko maršas. Šį kartą festivalis buvo aiškiai politizuotas. 1988 m. roko maršas per Lietuvą suskambo dar garsiau ir sužibo dar ryškesnėmis spalvomis. Jo kelias ėjo per Biržus (liepos 28 d.), Šiaulius (liepos 29 d.), Mažeikius (liepos 30 d.), Tauragę (liepos 31 d.), Kėdainius (rugpjūčio 3 d.), Klaipėdą (rugpjūčio 4 d.), Kauną (rugpjūčio 5 d.), baigiamasis koncertas vyko Vilniuje (rugpjūčio 7 d.). Šį kartą dalyvavo grupės iš visų trijų Baltijos respublikų: Lietuvai atstovavo „Antis“, „Bix“, „Už tėvynę“ ir Jaunimo muzikos klubo folkloro grupė, Latvijai – „Krasts“, Estijai – „Krimbel“. Kartu su muzikantais keliavo ir miniai kalbėjo LPS atstovas Arvydas Juozaitis, atskiruose miestuose prisidėdavo vietiniai politikos veikėjai. Pagaliau garsiai prabilta apie trėmimus, buvo suaktualinamos paminklosaugos ir gamtosaugos problemos, propaguojamas Žaliųjų judėjimas¹³. Pirmą kartą per Lietuvą kartu su roko maršu keliavo ir Lietuvos trispalvė vėliava.

Palyginti su pirmaisiais dviem festivaliais, 1989 m. vykusiame trečiajame roko marše buvo akivaizdžiai mažiau patoso. Tačiau ir vėl vien roko koncertais neapsiribota – surinktos lėšos buvo skirtos Lietuvos invalidų draugijai paremti, o festivalio šūkis skelbė: „Invalidas – irgi žmogus“. Taip pat buvo reikalaujama panaikinti SSRS karines bazines ir gamyklas Lietuvoje, kalbėta apie Molotovo–Ribbentropo paktą. Šį kartą koncertavo tik Lietuvos ir lietuvių išėivių grupės: „Fojė“, „Antis“, D. Polikaičio grupė (JAV), „Naujas kraujas“ (JAV) ir E. Punkrio grupė. Koncertai vyko šešiuose miestuose: Kaune (liepos 28 d.), Klaipėdoje (liepos 29 d.), Mažeikiuose (liepos 31 d.), Šiauliuose (rugpjūčio 2 d.), Panevėžyje (rugpjūčio 4 d.) ir Vilniuje (rugpjūčio 6 d.)¹⁴. Koncertuose vyravo vienybės ir atgimstančios Lietuvos dvasia.

Pirmasis roko maršas per Lietuvą 1987 m. buvo didelis iššūkis jo organizatoriams, nes viskas dar tik kūrėsi, nebuvo išplėtotą koncertinės veiklos infrastruktūra, stigo patirties. Aparatūros buvo ieškoma kone visoje Lietuvoje, kai kas nuomojamasi iš kaimyninių respublikų¹⁵. Jokios grupių atrankos į roko maršus sistemos nebuvo. Dalyvauti festivaliuose pakviestos ryškiausios ir perspektyviausios to meto roko grupės. Repertuaro cenzūros taip pat nebuvo, o vadinamieji to meto prodiuseriai Margarita Starkevičiūtė ir D. Bluvšteinas koreguodavo tik atlikimo trukmę ir grupių ėjimo į sceną tvarką; ką groti, rinkdavosi patys muzikantai¹⁶.

Roko maršų dalyviai ir organizatoriai per Lietuvą keliavo dviem „Ikarus“ autobusais – tuo metu tai buvo gana didelė prabanga. Buvo pasirūpinta dalyvių maitinimu ir gyvenimu mokyklose ar bendrabučiuose. Festivaliuose grupės koncertuodavo nedomkamai, po koncertų vykdavo vakaronės. Į koncertus buvo patenkama su bilietais¹⁷, vienas bilietas 1988 m. kainavo apie 10 rublių. 1987 m. koncertus aplankė 58 tūkst. žiūrovų, 1988 m. jų skaičius išaugo iki 70 tūkst.¹⁸, 1989 m. lankomumas krito¹⁹.

Organizatoriai. Pagrindinis visų trijų roko maršų per Lietuvą festivalių organizatorius buvo Jaunimo muzikos klubas (JMK). Jis susibūrė 1986 m. rugsėjo mėn., netrukus po festivalio „Lituanica ‘86“, kurį organizuojant kilo gausybė įvairių problemų. Pavieniams jaunimo muzikos entuziastams jos atrodė neįveikiamos. Todėl tuometinis LLKJS Vilniaus miesto komiteto pirmasis sekretorius Vytautas Kupliauskas pasiūlė sukviesti visus suinteresuotus asmenis ir įkurti Vilniaus jaunimo muzikos klubą. Inicijatyvinė grupė, į kurią įėjo muzikantai, architektai, ekonomistai, inžinieriai, fizikai, komjaunimo ir kultūros darbuotojai, sudarė JMK tarybą. Pirmą kartą su miesto jaunimu klubas susitiko Balio Dvariono vaikų mu-

zikos mokykloje, kur pristatė roko grupę iš Maskvos „Zvuki Mu“ ir ryškiają lietuvių „Antį“. Netrukus tūkstančiai roko muzikos mėgėjų galėjo išgirsti savo mėgstamus atlikėjus Kalnų parke – čia JMK kartu su Lietuvos kino studija surengė didelį koncertą (jo fragmentus galima išvysti Artūro Pozdniakovo režisuotame videofilme „Kažkas atsitiko“). Buvo surengti koncertai Vidaus reikalų ministerijos Kultūros ir sporto rūmuose, rokenrolų vakarai Sporto rūmuose, koncertas LLKJS XXI suvažiavimo delegatams, Maskvos roko laboratorijos kolektyvų viešnagė; klubo iniciatyva įvyko Vilniaus miesto vidurinių mokyklų roko ir estradinių kolektyvų festivalis. Visi šie renginiai, kuriuose dalyvavo apie 22 tūkst. žiūrovų, JMK buvo surengti vos per pusmetį. Klubas nesitenkino vien roko muzika – jis populiarino ir džiazą, avangardinę muziką. Vienas pagrindinių uždavinių, kurio ėmėsi klubas, – formuoti jaunimo muzikinį skonį. Klubo nuomone, būtent rokas gali padėti atitraukti jaunimą nuo įsigalėjusių vartotojiškų idealų, todėl JMK siekė skatinti kūrybinę jaunų žmonių saviraišką, o ne tobulinti senus ar kurti naujus roko muzikos „aprobavimo“ mechanizmus, kurie „filtruotų“ jaunimo iniciatyvą. Darbas atrodė didelis ir svarbus, nes daugumos iš pogrindžio išeinančių roko grupių muzikinis lygis buvo gana žemas, kūryba pilka ir neišvaizdi. JMK ėmėsi užkamšyti jaunimo informuotumo spragą – skaitė paskaitas, rengė publikacijas spaudai, skatino lietuvių ir kitų sąjunginių respublikų žymesnių roko muzikantų tarpusavio bendravimą, rūpinosi, kad būtų dalijamasi patirtimi ir idėjomis²⁰.

Nuo kitų jaunimo muzikos mėgėjų susivienijimų JMK skyrėsi tuo, kad buvo organizatorių klubas, turintis sąskaitą banke. Finansinis savarankiškumas leido jam sėkmingai spręsti daugybę organizacinių klausimų – nuomoti koncertams ir repeticijoms sales, garso stiprinimo aparatūrą, apmokėti transporto ir kitas koncertinės veiklos išlaidas²¹.

Tuo metu gana ekstravagantiškai atrodė JMK, propaguojančio roko muzikos kultūrą, ir LKP bei LLKJS bendradarbiavimas. JMK steigėjai apgalvotai pasinaudojo tokios situacijos teikiama pranašumais – klubas buvo atleistas nuo mokesčių. Kadangi LLKJS steigiant JMK nesuteikė jokio įstatinio kapitalo, todėl per daug įtakos jam neturėjo. JMK buvo paėmęs banko paskolą, kuri gražinta iš pirmųjų įplaukų nepaėjęs nė metams²².

1988 m. JMK išaugo į eksperimentinį jaunimo laisvalaikio organizavimo susivienijimą „Centras“ (LOS „Centras“). Pagrindiniai festivalių organizacinio komiteto nariai buvo G. Babravičius (JMK ir LOS „Centras“ vadovas, direktorius), prodiuseriai M. Starkevičiūtė ir D. Bluvšteinas, techniniais dalykais rūpinosi S. Paškevičius ir Giedrius Klimkevičius. Per visą gyvavimo laikotarpį „Centre“ dirbo apie 200 darbuotojų²³.

ROKO MARŠAI PER LIETUVĄ: SOCIALINIO PROTESTO IŠRAIŠKA

Muzikinės kalbos požiūriu rokas yra muzikos stilius, pasižymintis stipriai išreikšta ritmine linija ir minimalia harmonija²⁴. Anglosaksų kraštai roką apibrėžia kaip populiariosios muzikos žanrą, atsiradusį šeštajame dešimtmetyje. Tai juodaodžių ritmenbliuzo ir kantri muzikos mišinys; vėliau roku imta vadinti visus iš rokenrolo iširutuliojusius muzikos stilius²⁵.

Kad ir ką sakytume, rokas neįtelpa vien į muzikinį apibrėžimą. Siekiant įvertinti roko maršus kaip socialinį reiškinį, būtina panagrinėti socialinį roko sąvokos turinį. Svarbiausias egzistencinis filosofinis roko reiškinio pamušalas – jaunimo kontrkultūroje gimusi nauja vertybių hierarchija, kuri aukščiausią statusą teikė laisvės ir meilės idėjoms. Rokas buvo jaunimo sąjūdis, todėl jam būdingas jaunatviškas komunikatyvu-

mas ir energija²⁶. Roko muzika gimė kaip laisvės, meilės ir mirties metafora, metanti iššūkį moderniojo žmogaus sąmonei, kūrybai ir patirčiai. Rokas virto geriausiu įrankiu kontrkultūros programai įgyvendinti. Jis tapo ne tik reiškinium, kuriame susiliejo kone visi įmanomi antistruktūros elementai ir jų išraiškos – karnavalas, stipriai teatralizuotas miesto gyvenimas, tyčinis socialinių vaidmenų supainiojimas ar net socialinių kaukių nuplėšimas, apnuoginantis nekonformistinę ir antistruktūrinę visuomenės gyvenimo konvenciją, prietarų ir dviprasmybių nepaisančią roko prigimtį, – jis tapo tokiu reiškinium, kuris sąmoningai naikina ribas, skiriančias realų, kasdienį gyvenimą ir išgalvotą, nenatūralų²⁷.

Vakaruose pirmą kartą roko stadija buvo priešprieša masinei kultūrai. Totalitarinėje Sovietų Sąjungoje rokas įgavo priešpriešos sovietinei proletarinei kultūrai pobūdį ir išaugo į ilgai brandintą, su kančia apmąstytą jaunimo maištą prieš biurokratinę priespaudą.

Rokas – muzika be paso. Į sovietinį pasaulį rokas įsiveržė kaip tik tada, kai Sovietų Sąjunga gyveno Nikitos Chruščiovo „atšilimo“ laikotarpį. Jo metu imta smarkiai propaguoti saviveiklą: kiekviena organizacija ar įstaiga privalėjo suburti saviveiklinį kolektyvą²⁸.

Roko muzikos pakilimas greitai imtas aptarinėti plačiai ir visuotinai. Oficialusis proletarinės kultūros požiūris į atėjusią iš Vakarų madą iš esmės buvo neigiamas²⁹. Rokas buvo vadinamas triukšmingu ritminiu gitarų dundesiu ir žvangesiu, neturintiu nieko bendra su muzika; vulgariu klyksmu, „įkvepiančiu“ net instrumentų laužymą, daužymą ir panašius veiksmus³⁰.

Suvokus, kad žaibiškai plintančios mados uždrausti neįmanoma, buvo stengiamasi ją kontroliuoti. Maskvos nurodymu visose sovietinėse respublikose imta rengti vadinamąsias saviveiklinių kolektyvų apžiū-

ras. Konkrečių direktyvų dėl gitaros muzikai leistinių ribų iš centrinės valdžios lyg ir negauta, nes atskirose sovietinėse respublikose šios muzikos padėtis susiklostė gana nevienodai. Pavyzdžiui, Estijoje ši muzikinė kultūra plėtojosi be didesnių kliūčių³¹. Kitose sovietinėse respublikose pavyko sukurti tarybinį (turbūt reikėtų sakyti – socialistinį, o gal – komunistinį) roką, tinkamą būtinajam propagandiniam darbui. Labai vaizdžiai šį reiškinį yra apibūdinęs Šarūnas Nakas: „Apybukiai dainininkai nirvanizuotais veidais ir paaugliškais balsais džiaugdavosi gyvenimu galingiausioje pasaulio šalyje, girdavosi neturį savo adreso ir alpdavo nuo didingo kosmodromų griausmo.“³² Lietuvoje tokie propagandiniai projektai buvo nesėkmingi.

1968–1972 metai laikomi Lietuvos bigbito pradžia. Septintojo dešimtmečio viduryje Lietuvos jaunuoliai entuziastingai griebėsi gitarų ir puolė burtis į muzikines grupes. Beveik visos šio laikotarpio grupės gyvavo vidurinėse ir aukštosiose mokyklose³³. Kai kurių roko muzikos tyrėjų vertinimu, ryškiausias pirmosios bangos pakilimas buvo 1971 m. Kęstučio Antanėlio pastatyta Andrew Lloyd Webberio roko opera „Jėzus Kristus superžvaigždė“. Deja, 1972 m. ši grupė susidūrė su biurokratiniais trukdžiais, valdžia ėmė drausti „saviveiklinių“ kompozitorių kūrinius³⁴, sugriežtėjo apžiūrų reikalavimai. Tai buvo politinė reakcija į Romo Kalantos susideginimą ir su tuo susijusius įvykius Kaune.

Aštuntojo dešimtmečio pradžioje pripažinimą apžiūrose ir konkursuose pelniusioms grupėms atsirado galimybė koncertuoti ir už Lietuvos ribų. Šio dešimtmečio antroje pusėje sąlygos roko muzikai groti iš esmės nepasikeitė. Ir toliau vyko to meto ideologiniams reikalavimams paklūstančios apžiūros, ir toliau grupės, žaisdamos pagal valdžios nustatytas taisykles, turėdavo pa-

rengusios dvi programos: vieną apžiūroms, kitą šokių vakarams³⁵.

Septintojo ir aštuntojo dešimtmečių lietuvių rokas buvo labai dekoratyvus, net artimesnis tuometinei romansinei dainavimo tradicijai, kurią roko muzikantai plėtojo jiems patinkančiais būdais, o ne madingiausiomis Vakarų roko kryptimis. Lietuviams vis dar buvo svarbu išsidainuoti, išsakyti ir griausmingiau išsikrauti, o kokių nors didesnių gyvenimo permainų siekis dar nebuvo reiškiamas. Tam geriau tiko kiek abstraktesnės arba tradiciškai socialiai angažuotos meno formos – literatūra, teatras, dailė, kinas, kurioms būdinga virtuoziška Ezopo kalba. Pramoginė muzika tenkinosi paprastesniais uždaviniais: linksminti, džiuginti, atpalaiduoti, kartais pajuokauti.

Lietuviškasis rokas buvo tradiciškai indiferentinių pažiūrų reiškinys, beveik viską eksportuojantis iš anglakalbių kraštų muzikos: kartu su džinsais siuntiniuose iš Amerikos atkeliaudavo ir plokštelių. Sunku būtų šioje muzikoje rasti ryškesnių maišto, socialinės kritikos motyvų ar aštresnės raiškos, drebinančios visuomenės pagrindus, – už tokius dalykus buvo galima skaudžiai nukentėti. Daug madingesnis buvo abstraktokas garsų siausmas bliuzo intonacijomis, gitarų ūkavimas, kietokas būgnų kalenimas: šokiams to pakako. Rokas sovietinei visuomenei buvo nepriimtinas dėl šaišių elektrinių tembrų ir decibelų, vakarietiško įniršio ir nežaboto atsipalaidavimo (dažnai su kvaišalų pagalba!) brukamų asociacijų. Tačiau radosi vis daugiau jaunuolių, kuriems rokas buvo ne tik muzika, bet ir savitas gyvenimo būdas, – juos tekdavo nuolat „auklėti“ dekanams ir rektoriams, partorgams ir ideologiniams darbuotojams³⁶. Ši jaunimo karta buvo paženklinta stagnacijos ženklų.

„**Stagnacinė karta**“. Devintajam dešimtmečiui perkopus į antrąją pusę, „nesusipratėliai“, dažnai dėl savo gyvenimo

būdo vadinami „visuomenės padugnėmis“, prabilo garsiai, nuoširdžiai ir skaudžiai. Jie save suvokė kaip sutrikusią, arba stagnacijos, kartą – kartą, kuri nesijautė esanti jungiamąja didžiųjų epochų, praeities ir dabarties grandimi³⁷. Labai aiškiai tai liudija 1989 m. „Nemuno“ žurnale publikuojamas straipsnis, kuriame žymiausias Lietuvos pankas Nėrius Pečiūra-Atsuktuvus savo kartą vadina išniekinto gatvės protesto vaikais, pavėlavusia, neišnešiotą kartą, kuri ilgą laiką buvo atskirta geležinės uždangos³⁸. Pankų judėjimą jis prilygina spjūviui į jiems įbruktas vertybes: „Ilgą laiką saljutavę ir sakę eiles, mes, Brežnevo vaikai ir anūkai, kvėpavę lozungų ir ovacijų melo tvaiku, nedrįsime abejoti iliuzinių stabų teisumu ir didybe.“³⁹ Tokia dvasinė aklatvietė turėjo vesti į šviesų komunizmą, bet atvedė į niekur. N. Pečiūra ir klausia, ir atsako: „Kuo reikėjo tikėti: tėvų liepimais „nesikišk“, senelių smetoniniais prisiminimais, mokytoju marionete, Tarybų valdžia? Baimė ir netikėjimas niekuo išprievertavo sąžinę.“⁴⁰

Taigi jaunimas jautė, kad rieda į nežinią, nors autoritetai žadėjo šviesią ateitį. Kasdien buvo visuotinai diegiamas aklas paklusnumas, vyravo dviveidė moralė, buvo mąstoma citatomis. „Stagnacinė karta“ kabinosi į roką, kuris kritikavo, rėkė, įspėdamas apie gresiantį socialinį ir dorovinį pavojų. Džin-sai, ilgi plaukai ir vadinamieji kedai jiems buvo egalitarizmo požymiai⁴¹. Visuomenė tokių žmonių netoleravo, ilgą laiką jie jautėsi ignoruojami: „...sutinka pagal rūbą, palydi pagal protą. Mums nepasisėk dar labiau: nei pasitiko, nei išlydėjo. Mūsų paprasčiausiai nepriėmė.“⁴²

Pankrokas neatskiriama susijęs su plebėjiškais karnavalais ir socialine kritika – tai toks muzikos žanras, kuris, kaip ir apskritai pankų judėjimas, gali atsirasti tik visuomeninių kultūrinių krizių metu arba pereinamaisiais laikotarpiais⁴³. Tai ir paaiškina grupių, ku-

rioms užteko pilietinės drąsos dainuoti apie tai, ką mato, atsiradimą devintajame dešimtmetyje. Ryškiausiai „stagnacinės kartos“ produktais galima laikyti jau legendinėmis tapusias grupes „Antis“, „Bix“ ir „Fojė“.

„Antis“ susikūrė vėly 1984 m. rudenį ir iš vienkartinio pokšto virto ryškiausiu gorbacioviškojo Pabaltijo roko pavyzdžiu, netelpančiu į jokių rėmus, nes su komunistine ideologija šio muzikos sąjūdžio niekas nesiejo⁴⁴. Grupė operatyviai reaguodavo į dienos aktualijas šmaikščiais, ironiškais tekstais, sumaniai taikydama muzikines išraiškos formas, nevengdama opiausių visuomenės gyvenimo problemų⁴⁵. „Antis“ orientavosi į „perestroikos“ metu gana populiarią (Lietuvoje ne taip, o Rusijoje ypač dažną) socarto stilių – komunistuojančio meno priemonėmis kuriamą socialistinio meno parodiją. Conceptualus grupės uždavinys buvo sukurti agresyviai perversišką socialistinio realizmo ir komunistinės propagandos karikatūrą⁴⁶. Roko maršų metu itin aktualios buvo dainos „Krantas“ ir „Lietuvos valstybė“. Dėl atviro kalbėjimo „Antis“ buvo laikoma politinio sąjūdžio, jaunimo kontrkultūros, asmens, tautos ir žodžio laisvės jungiamąja grandimi⁴⁷.

1987 m. birželio mėn. susikūrusi grupė „Bix“ savo tekstuose taip pat garsiai kalbėjo apie tai, ką skauda. Viena interviu samprotaudamas apie grupės muziką, vokalistas Saulius Urbonavičius-Samas prisiminė ir užterštumo problemą: „Norisi priversti susimąstyti visus apie tai, ką mes darome su savo gamta. Aš užaugau ant Nevėžio krantų. Tą upę dabar visiškai užteršta. Jie nužudė Nevėžį manyje, ir aš negaliu nedainuoti apie jį – tai negyjanti žaizda.“⁴⁸ S. Urbonavičiaus dainų tekstai išjuokia provincialumą, socialinį ir nacionalinį ribotumą, apdainuoja „miesto romantiką“, juose ryškus „stagnacinės kartos“ atspaudas: „Mes – betono vaikai / Gimę tarp sienų, / Augę tarp sienų, / Sienomis ir tikim...“

„Fojė“ įkurta 1983 m., o žinomesnė tapo po metų, kai mėgėjiškomis sąlygomis įrašė dainas „Liūdesys“, „Kitas pasaulis“, „Mėnuolio veidas“ ir kt. Tais pačiais 1984 m. „Fojė“ tapo Vilniaus miesto vidurinių mokyklų saviveiklinių grupių apžiūros laureate⁴⁹. Tai buvo jaunimo grupė, išpažįstanti devintojo dešimtmečio vertybes; augdami patys, grupės nariai šias vertybes „platino kaip ligą“⁵⁰. Andriaus Mamontovo dainos „Laužo šviesa“ ir „Distancija“ tuo metu buvo kartos, užaugusios stagnacijos metais, apgaulės ir tuščių lozungų atmosferoje, himnas⁵¹.

1987-ieji laikytini roko proveržio metais Lietuvoje. Miestuose ėmė kurtis jaunimo muzikos arba roko klubai, būrėsi naujos grupės, buvo kuriama materialinė bazė, naujos tradicijos, atgimė ir intensyvėjo festivalinis judėjimas. Koncertai tapo tikri – iš parterio būdavo išnešamos kėdės, o megztinio sukimą virš galvos nustota laikyti viešosios tvarkos pažeidimu. Muzikantai grojo ir dainavo tai, ką norėjo, tvarkos palaikytojai jau skaitėsi su jaunimo emocijomis ir tuo, kaip jos reiškiamos. Rokas pagaliau legalizuojamas – leidžiama tai, kas buvo draudžiama, su kuo buvo kovojama. Roko legalizavimas reiškė ir natūralių bei teisėtų tam tikros gyventojų grupės, t. y. tam tikros jaunimo dalies, poreikių pripažinimą.

Tokiomis aplinkybėmis 1987 m. surengtas pirmasis roko maršas per Lietuvą buvo jaunimo laisvės žygis. Vienodai svarbus jis buvo tiek į sceną lipantiems muzikantams, tiek tiems, kurie ateidavo į koncertus. Pirmiesiems tai buvo neregėta galimybė koncertuoti daugiatūkstantinei miniai, garsiai išsakyti tai, apie ką ilgą laiką buvo tylima, antrieji išsisakė jau vien ateidami į koncertus, nes eiti ar ne buvo jų pačių sprendimas. Turint omenyje dar visai neseniai vykusias privalomas sovietines demonstracijas, tai yra reikšmingas aspektas. Pirmą kartą jaunuomenė – tiek atlikėjai, tiek publika – pa-

sijuto visaverčiais visuomenės nariais. 1988 ir 1989 m. šis jausmas dar labiau sustiprėjo ne vien koncertuose, bet ir kasdieniame gyvenime: Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio mitinguose buvo galima pastebėti ne vieną „skiauterėtą“, kniedėmis pagražinta striuke vaikina su žaliu tvarkos palaikytojo raiščiu.

Roko maršai ir „šventinis pilietiškumas“. Socialiniu požiūriu roko maršai buvo svarbūs ne tik jaunimui, bet ir visai lietuvių visuomenei. Tam tikri požymiai neleidžia festivalių atsieti nuo atgimimo laikais gatvėse ir aikštėse vykusių masinių renginių, kurie skyrėsi tiek nuo kasdienybės, tiek nuo sovietmečio masinių ritualų⁵².

Įvykiuose, kuriuose dalyvauja daugelis žmonių, paprastai išryškėja įvairūs kolektyvinio elgesio tipai. Spontaniškas žmonių susibūrimas vadinamas minia. Tokio socialinio darinio požymiai – dalyvių anonimiškumas, individualumo jausenos praradimas, silpnas sąmoningumo lygis ir pan. Šios savybės paaiškina neigiamus kolektyvinio elgesio poreikius, tokius kaip riaušės, panika, maištas, linčas ir t. t. Tačiau masiniai renginiai ne visada yra tik neigiamo pobūdžio. Italų sociologas A. Biela suformulavo teigiamo kolektyvinio elgesio modelį, kuriam suteikė agoralinio žmonių sambūrio vardą (iš graikų kalbos žodžio *agora* „žmonių susibūrimo vieta ir pats sambūris“). A. Biela išskyrė septynis agoralų požymius, kurie lemia masinių renginių priskyrimą konkrečiai kategorijai: 1) dalyvių orientacija į aukštesias vertybes; 2) neprievartiniai veiklos tikslai; 3) savanoriškas dalyvavimas; 4) sambūrio viešumas ir atvirumas; 5) dalyvių socialinė savivoka; 6) masiškumas; 7) teigiamas poveikis individui ir visuomenei⁵³.

Akivaizdu, kad roko maršai per Lietuvą turėjo visus išvardytus požymius: jų tikslai buvo taikūs ir svarbūs, dalyvavimas savanoriškas, koncertai vieši ir atviri, renginiai atitiko

masiškumo kriterijų – trijuose festivaliuose dalyvavo per 130 tūkst. žmonių.

Kiti trys požymiai – dalyvių orientacija į aukštąsias vertybes, socialinė savivoka, teigiamas poveikis individui ir visuomenei – yra glaudžiai susiję. Orientacija į aukštąsias vertybes buvo būdinga ir roko maršams, nes į koncertus ėjo žmonės, kuriems patinka rokas ir jo aiškiai deklaruojama pozicija – laisvė, tiesa, kritika, garsus problemų išsakymas muzikine kalba. Stadionai buvo virtę vienminčių susibūrimo vieta, o koncertai – laisvės švente, maža to, pirkdami bilietus žmonės žinojo, kad remia tam tikras perspektyvias organizacijas (Lietuvos kultūros fondą, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdį, Lietuvos invalidų draugiją). 1988 m. su muzikantais per Lietuvą keliavo ir Sąjūdis, kviesdamas imtis atsakomybės ir kartu žengti į kitokią ateitį, todėl galima daryti išvadą, kad koncertuose dalyvavo tikslinė grupė, kuriai rūpi tautos likimas, kuri nori pokyčių, kuri pripažįsta prievartinį režimo pobūdį ir nori jo atsikratyti. Sambūrio dalyvių socialinė savivoka pasireiškė tuo, kad kiekvienas koncerto dalyvis jautėsi savas, – tai buvo nebe žmonių masė, o save aiškiai su laisvai mąstančia, pokyčių norinčia visuomene tapatinanti individų grupė. Agoralumas priskiriamas prie humanistinės psichologijos, kadangi yra savotiška savęs įveikimo terapija. Autoritarinėje visuomenėje labai aiškios privataus ir viešojo gyvenimo ribos – spontaniškai veikianti socialinė psichologinė norma draudžia svetimoje aplinkoje reikšti intymius, sentimentalius jausmus, rodyti pritarimą režimui nepriimtiniams reiškiniams. Dėl aplinkos svetimumo ir veikiamas savisaugos instinkto paskiras žmogus (ir jo artimieji) atsiskiria privačiose nišose, vyrauja savanaudiški interesai, žmonių tarpusavio santykiai yra susvetimėję, akivaizdi „savųjų“ ir „svetimųjų“ perskyra (orientuojantis į skirtingas elgesio normas), būdingi hierar-

chiniai santykiai, socialinių, etninių, kultūrinių skirtumų akcentavimas, nelygybės tapatinimas su neteisybe ir priešiškuumu. Visa tai iš esmės pasikeičia dalyvaujant agorale: čia reiškiasi nepažįstamų ir nežinomų žmonių vienybė, bendros vertybės, mintys, jausmai ir siekiai, kolektyviškumas, tarpusavio santykių lygybė, atvirumas, vidinė pagarba vienas kitam; sužadinas emocingumas, nuotaikų pakilimas, džiaugsmas, suvokimas, kad „dabartis ir ateitis priklauso nuo mūsų pačių“⁵⁴. Tai ir yra teigiamas poveikis individui ir visuomenei – išsilaisvinimas, baimės įveikimas, dvasinis tobulėjimas, įkvėpimas imtis konkrečių veiksmų ir kartu kurti bendrą ateitį. Visa tai buvo būdinga ir roko maršams per Lietuvą.

Šiais požymiais roko maršai, kaip agoraliniai sambūriai, skyrėsi nuo anksčiau masėms brukty dainų šventės pobūdžio renginių, kurie buvo vienodi, nenuoširdūs ideologinio triumfo spektakliai. Taip būdavo sunaikinamas šventės sakralinis pobūdis, šventės paprasčiausiai nebelikdavo: tai tebuvo prastai režisuoti vaidinimai, priemonių plano vykdymas⁵⁵. Dar neseniai dalyvauti visuotinėse demonstracijose buvo privaloma. Žmonėms teko rinktis arba pseudodalyvavimą, arba tylaus vengimo baimę. Tačiau dabar tie patys žmonės sąmoningai įsiliejo į agoralą (ypač 1988 m.), atsakingai priimdami visas jo reikšmes. Dalyvavimas tiek Sąjūdžio renginiuose, tiek roko maršuose 1988–1990 m. buvo susijęs su neįprastais nesiliaujančio įstabumo ir jaudinančio kolektyvinio narsumo išgyvenimais. Pamažu įsigalėjo šventinis pilietiškumas⁵⁶. Laisve pulsuojantys roko maršai skatino žmones grįžti į privatųjį gyvenimą tokius, kokie jie buvo agoralo erdvėje, – drąsius, atvirus nepažįstamiems, atsakingus už savo ir kartu bendrą likimą.

ROKO MARŠAI KAIP POLITINIS REIŠKINYS

Siekiant roko maršus per Lietuvą įvertinti politiniame kontekste, svarbu atsakyti į du klausimus: kiek roko maršai buvo susiję su Sąjūdžiu ir kiek lietuviškasis rokas buvo politizuotas.

Roko maršai tiesiogiai susisiejo su Sąjūdžiu ir politika 1988 m. Koncertus rengti su Sąjūdžio vėliava pasiūlė festivalių organizatoriai. Tokią idėją Sąjūdžio Tarybos posėdyje iškėlė A. Kaušpėdas, prieš tai tapęs Sąjūdžio iniciatyvinės grupės nariu, ir G. Babravičius⁵⁷. 1988 m. roko maršo reklaminėje programoje sakoma: „Mums patinka tai, kas prasidėjo Vilniuje. Mums patinka demonstracijos ir mitingai, kuriuose valdžia pamatė tai, ko gyvenime nesitikėjo pamatyti, – nepatenkintą liaudį. Mums patinka Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis – organizacija, kuri viešai pareiškė norą vesti paskui save Lietuvą, ir Lietuva vis dėlto gali pasirinkti (pokario kartos tokios laisvės neatsimena). Mes žemai lenkiame galvas prieš stebuklą, įvykusį 1988 metais liepos 9 dieną, kai ant Vingio parko estrados nusileido laimės paukštė ir estrada tapo auksinė. Seni žmonės verkė iš laimės, nes nebesitikėjo tai išvysti, o jauni net nežinojo, kad taip būna.“⁵⁸ Šalia Sąjūdžio ir Žaliųjų judėjimo programų leidinyje spausdinama Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio ir Tarybinės sociologų asociacijos Pabaltijo skyriaus Lietuvos filialo Komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti sudaryta anketa, kurios tikslas – išsiaiškinti represijas patyrusius asmenis ir jų šeimas siekiant išleisti jų sąrašą atskira knyga kaip paminklą nekaltai nukentėjusiesiems⁵⁹. Su roko maršu 1988 m. per miestus ir provinciją keliavo ir Lietuvos trispalvė. Kartu su muzikantais vyko ir Sąjūdžio atstovas A. Juozaitis, buvo skleidžiamos šio judėjimo idėjos. Taip roko maršai tapo Sąjūdžio tribūna, kai kur

provincijoje žmonės apie Sąjūdį išgirdo pirmą kartą.

1988 m. spalio 13 d. buvo žengtas dar vienas žingsnis – įsteigta Vilniaus roko muzikantų Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio grupė. Steigiamajame susirinkime dalyvavo grupių „Ad Libitum“, „Antis“, „Blues Bank“, „Hilda B. B.“, „Dainos teatras“, „Fojė“, „Premjera“, „Už tėvynę“, „Katedra“ ir „Poliarizuoti stiklai“ atstovai. Spalio 17 d. ši roko muzikantų LPS rėmimo grupė parengė deklaraciją, kurią nusiuntė į LKP CK, LLKJS CK, Kultūros ministeriją ir Vilniaus miesto vykdomąjį komitetą. Deklaracijoje dar kartą pareiškama, kad grupė remia Sąjūdžio idėjas, programą ir dalyvauja jo veikloje, o pagrindiniu savo tikslu laiko kūrybos laisvės įgyvendinimą ir gynimą. Deklaracijoje teigiama, kad LSSR kultūros ministerijos repertuarinė redakcinė komisija yra nereikalinga, kad roko muzikos raida neįmanoma be plačių tarptautinių ryšių ir be pasaulinius standartus atitinkančios specializuotos įrašų studijos (dėl to ateityje Lietuvoje būtina pastatyti plokštelių fabriką), kad autorių teisių gynimas vis dar nepatenkinamas ir todėl tobulintinas. Toliau reikalaujama pripažinti roko muziką visaverte ir nepriklausoma meno forma, suteikti galimybę kurti šiuolaikinės roko mokyklas, kuriose dėstytojų vietos ir užsienio muzikantai, valiutos įsigyti naujausiai specialiajai literatūrai ir kitai informacijai iš užsienio, sąlygų roko muzikantams stažuotis užsienyje, galimybės roko muzikantams ir organizacijoms oficialiai įsigyti užsienyje šiuolaikinių instrumentų ir aparatūros, specialaus periodinio leidinio⁶⁰.

1987 m. festivalio šūkyje ir koncertų turinyje galima išvelgti tam tikrą politinį nusistatymą. Pagrindinę šio festivalio idėją išreiškia šūkis, kad rokas – irgi muzika, kurios atlikėjai turi aiškią socialinę poziciją. Sarkastiškuose tekstuose šaržuodama nūdieną, „Antis“ išreiškė ne tik socialinį, bet

ir politinį požiūrį. Juolab kad koncertuose buvo švenčiama roko muzikos laisvė, o laisvė visada susijusi su politika.

Paskutinis roko maršas 1989 m. jau mažiau politizuotas. Nors jo metu buvo reikalaujama panaikinti SSRS karines bazes ir gamyklas Lietuvos teritorijoje, kalbama apie Molotovo–Ribbentropo paktą, į pirmą vietą iškilo socialinės problemos. „Invalidas – irgi žmogus“, – skelbė pagrindinis šio festivalio šūkis. Kita vertus, visa Lietuva tuo metu gyveno permainų ir vilčių metą, koncertuose vyravo atgimstančios Lietuvos dvasia – tauta dar kartą, nors ir ne taip gausiai, rinkosi pasidžiaugti savo vienybės vaisiais.

Politinę roko maršų reikšmę liudija ir tam tikrų struktūrų mėginimai kištis į organizacinius festivalių reikalus, pastangos keisti koncertinę programą. Devintajame dešimtmetyje KGB veikla buvo apribota, ir festivalių organizatoriai bei dalyviai tiesioginių susidūrimų su juo neprisimena, bet neabejotina, kad saugumas stebėjo savotišku judėjimu virtusius roko maršus, priežiūrą vykdydamas per partijos veikėjus. Organizatoriai nuolat buvo raginami elgtis kultūringai, nekurstyti minios nacionalistinių nuotaikų. 1988 m. roko maršui atvykus į Kauną, festivalio rengėjai pateko į keblią padėtį. G. Babravičius, A. Kaušpėdas ir A. Juozaitis buvo iškviesti į komjaunimo ar partijos (respondentai tiksliai nepamena) komitetą, kur iš jų pareikalauta, kad koncerte nekalbėtų A. Juozaitis. Priešingu atveju koncertas esą neįvyks, nes bus nutrauktas elektros tiekimas. Tačiau netiesiogiai priminus 1972 m. Kauno įvykius kalba buvo baigta, ir koncertas įvyko kaip planuota⁶¹.

Atsakymas į klausimą, ar devintojo dešimtmečio antroje pusėje rokas Lietuvoje galėjo būti mažiau politizuotas, yra viena-reikšmis: negalėjo. To meto dainų tekstų tematika buvo pagimdyta laiko dvasios,

nulemta du dešimtmečius trukusio šios muzikos ignoravimo, kontrolės ir tylos.

IŠVADOS

Roko maršai per Lietuvą – tai beprecedenčiai roko muzikos renginiai, vykę didžiuosiuose Lietuvos miestuose 1987–1989 m. Roko muzikos festivaliai Lietuvoje buvo ne naujiena, bet roko maršai per Lietuvą laikytini tikru lūžiu. Pagaliau roko grupės galėjo nesitaikstyti su kolektyvų apžiūros komisijų kaprizais ir savo kūrybos muziką atlikti įvairiuose Lietuvos miestuose daugiatūkstantinei miniai. Festivaliai vyko laikantis demokratinio pasaulio tradicijų – juose ne tik skambėjo muzika, bet ir buvo reiškiamas tam tikra pozicija. Pirmasis roko maršas 1987 m. – tai jaunimo ir roko laisvės žygis per Lietuvą, o paskutiniai du festivaliai buvo labiau politizuoti: 1988 m. roko maršas tapo tribūna skelbti Sąjūdžio ir Žaliųjų judėjimo idėjoms, 1989 m. reikalauta panaikinti SSRS karines bazes ir gamyklas Lietuvos teritorijoje, kalbėta apie Molotovo–Ribbentropo paktą. Dalis koncertų metu surinktų lėšų buvo skirtos visuomeninėms organizacijoms remti (1987 m. – Lietuvos kultūros fondui, 1988 m. – Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiui, 1989 m. – Lietuvos invalidų draugijai). Iš viso trijų roko maršų koncertuose apsilankė per 130 tūkst. žmonių.

Devintojo dešimtmečio roko maršus per Lietuvą galima pagrįstai laikyti visuomenės ir kultūrinio gyvenimo laisvėjimo išraiška. Jų neįmanoma vertinti atskirai nuo visų kultūrinių ir politinių to meto įvykių – tai laiko dvasios ir būtinybės pagimdytas muzikinis, socialinis ir politinis reiškinys. Sovietų valdžia visada bijojo ir nemėgo roko, nes jis asocijavosi su laisva mintimi, galimybe viešai reikšti savo požiūrį. Tad griežtai cenzūruojamas rokas buvo priverstas lindėti

pogrindyje. Tikru akibroktu sovietams tapo tai, kad susilpnėjęs cenzūros gniaužtams rokas ėmėsi burti Lietuvos žmones, propaguoti lietuvių kultūrą. Neperžengdamas gorbačiovinės „perestroikos“ ribų, jis ėmė telkti ir sąmoninti lietuvių tautą, raginti laisvai mąstyti, būti vieningiems ir imtis atsakomybės. Į roko maršų renginius žmonės plūdo ne vien pasiklausyti muzikos, bet ir vedami noro pabūti kartu, todėl koncertuose dalyvavo ne tik jaunimas, bet ir vyresniosios kartos žmonės, kurie tai laikė šalyje vykstančių procesų simboliu. Roko maršus Lietuva suvokė kaip naujieną, išplėtusią mąstymo ribas ir skiepijusią tam

tikrą poziciją, alternatyvų mąstymą, kad gali būti ir kitaip. Festivaliai vyko dar prieš prasidedant realiosios politikos epochai, o koncertuose muzikantai prakalbo į publiką naująja kalba, jungiančia besitraukiančią praeitį ir maksimaliai įkaitusią dabarties atmosferą. Devintojo dešimtmečio roko maršai per Lietuvą – tai XX a. Lietuvos istorijos reiškinys, kuris kartu su Sąjūdžiu vienijo Lietuvos visuomenę žengti į Kovo 11-ąją, reiškinys, kuris, pasitelkęs galingą tautos žadinimo, švietimo ir cenzūros neigimo užtaisą, vidinį asmens išlaisvėjimą susiejo su valstybės laisvės idėja.

Nuorodos

¹ B. Kuklytė, „Roko maršai per Lietuvą: užmiršta dainuojanti revoliucija“, *Istorijos*, 2007, rugpjūtis, p. 30–35 (Interviu su G. Babravičiumi ir D. Bluvšteinu); neskelbti interviu su A. Kaušpėdu ir S. Paškevičiumi.

² *Roko maršas per Lietuvą*, Tauragė, 1987, 4 p.; *Roko maršas per Lietuvą '88*, Vilnius, 1988, 23 p.; *Roko maršas per Lietuvą '89*, Vilnius, 1989, 33 p.

³ Š. Nakas, „Ne visa „Antis“. Pastabos apie vieną mūsų kultūros reiškinį“, *Muzikos barai*, 2004, Nr. 2–3(313–314); V. Radzevičius, „Naišumo aukso amžius“, *Istorijos*, 2006, rugpjūtis; „Volando enciklopedijai – 15 metų“, *Literatūra ir menas*, 2006, rugsėjo 8.

⁴ R. Radzevičius, *Lietuvos roko pionieriai 1965–1980* (Elektroninė enciklopedija), Vilnius, 2000.

⁵ S. Plaušinytė, „Hiپیų judėjimas Lietuvoje“, d. 2, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. gruodžio 14 d.], <http://www.gitara.lt/pries-plauka/12.html>; „Nesenstantis „Anties“ rokas“, *Muzika*, 2003, Nr. 4, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. gruodžio 14 d.], http://www.antis.lt/visada/reviews/K_031203.htm.

⁶ S. Rapoportas, „Masinė pilietiško šventė kasdienybės akistatoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 1997, Nr. 1, p. 125–131.

⁷ R. Radzevičius, op. cit.

⁸ V. Radzevičius, op. cit., p. 18.

⁹ „Volando enciklopedijai – 15 metų“, *Literatūra ir menas*, 2006, rugsėjo 8.

¹⁰ B. Kuklytė, op. cit., p. 31; neskelbtas interviu su A. Kaušpėdu.

¹¹ *Roko maršas per Lietuvą*, p. 1–3.

¹² Neskelbta interviu su G. Babravičiumi dalis.

¹³ *Roko maršas per Lietuvą '88*, p. 1–19.

¹⁴ *Roko maršas per Lietuvą '89*, p. 2–13.

¹⁵ Neskelbtas interviu su S. Paškevičiumi; neskelbta interviu su G. Babravičiumi, D. Bluvšteinu dalis.

¹⁶ B. Kuklytė, op. cit., p. 32.

¹⁷ Neskelbtas interviu su A. Kaušpėdu.

¹⁸ *Roko maršas per Lietuvą '89*, p. 29.

¹⁹ Neskelbta interviu su G. Babravičiumi dalis; neskelbtas interviu su A. Kaušpėdu.

²⁰ A. Praninskas, „Vienmečiai ir vienminčiai“, *Jaunimo gretos*, 1987, Nr. 6, p. 28–29.

²¹ *Ibid.*, p. 28.

²² Neskelbta interviu su G. Babravičiumi dalis.

²³ *Roko maršas per Lietuvą '88*, p. 3–4; neskelbtas interviu su S. Paškevičiumi.

²⁴ R. Radzevičius, op. cit.

²⁵ *The Free Dictionary. Rock muzik*, interaktyvus [žiūrėta 2008 m. sausio 22 d.], <http://www.thefreedictionary.com/rock+music>.

²⁶ R. Radzevičius, op. cit.

²⁷ S. Plaušinytė, op. cit.

²⁸ R. Radzevičius, op. cit.

²⁹ *Ibid.*

- ³⁰ S. Plaušinytė, op. cit.
- ³¹ R. Radzevičius, op. cit.
- ³² Š. Nakas, op. cit.
- ³³ S. Plaušinytė, op. cit.
- ³⁴ „Volando enciklopedijai – 15 metų“, *Literatūra ir menas*, 2006, rugsėjo 8.
- ³⁵ R. Radzevičius, op. cit.
- ³⁶ Š. Nakas, op. cit.
- ³⁷ A. Dvilinskaitė, „Nostalgija“, *Kultūros barai*, 1987, Nr. 7, p. 33.
- ³⁸ N. Čiurlytė, „Bučinyš už gazuoto H₂O automato. Laiškas sau ir Nėriui Pečiūrai“, *Nemunas*, 1989, Nr. 1, p. 4.
- ³⁸ Ibid.
- ⁴⁰ N. Čiurlytė, op. cit., p. 6.
- ⁴¹ „Rokas – kultūra? laisvalaikis? narkotikai?“ *Nemunas*, 1988, Nr. 6, p. 14.
- ⁴² S. Grinkevičius, „Teisim ar suprasim“, *Moksleivis*, 1988, Nr. 12, p. 22.
- ⁴³ A. Uždavynys, „Metalo“ maištas ir socialinė psichologija“, *Kultūros barai*, 1987, Nr. 8, p. 44.
- ⁴⁴ „Nesenstantis „Anties“ rokas“, *Muzika*, 2003, Nr. 4, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. gruodžio 14 d.], http://www.antis.lt/visada/reviews/K_031203.htm.
- ⁴⁵ *Roko maršas per Lietuvą '88*, p. 19.
- ⁴⁶ Š. Nakas, op. cit.
- ⁴⁷ „Nesenstantis „Anties“ rokas“, *Muzika*, 2003, Nr. 4, interaktyvus [žiūrėta 2006 m. gruodžio 14 d.], http://www.antis.lt/visada/reviews/K_031203.htm.
- ⁴⁸ A. Mamontovas, „Sienos vertos tikėjimo?“ *Komjaunimo tiesa*, 1988, Nr. 129, p. 3.
- ⁴⁹ *Roko maršas per Lietuvą '89*, p. 23.
- ⁵⁰ V. Radzevičius, op. cit., p. 18.
- ⁵¹ *Roko maršas per Lietuvą '89*, p. 23.
- ⁵² S. Rapoportas, op. cit., p. 125.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ Ibid., p. 126–128.
- ⁵⁵ D. Kalinauskaitė, „Kartu ateitin“, *Moksleivis*, 1988, Nr. 12, p. 9.
- ⁵⁶ S. Rapoportas, op. cit., p. 128–129.
- ⁵⁷ B. Kuklytė, op. cit., p. 32; neskelbtas interviu su A. Kaušpėdu.
- ⁵⁸ *Roko maršas per Lietuvą '88*, p. 7.
- ⁵⁹ Ibid., p. 11.
- ⁶⁰ „Vilniaus roko muzikantų LPS rėmimo grupės deklaracija“, *Komjaunimo tiesa*, 1988, Nr. 217, p. 3.
- ⁶¹ B. Kuklytė, op. cit., p. 33; neskelbtas interviu su A. Kaušpėdu.

Gauta 2008 01 24

Klaipėdos universitetas,
Herkaus Manto g. 84, Klaipėda

Birutė Kuklytė

ROCK MARCHES IN LITHUANIA IN 1987–1989. A GLANCE AT THE SINGING REVOLUTION

Summary

Rock marches in Lithuania are unprecedented musical events which took place between 1987 and 1989. Rock groups performed their own music for thousand-strong audiences. The festivals followed traditions of the democratic world: the performers expressed their own attitude to what was happening in the country. The first march took place in 1987, which was a freedom march of young people and rock music. The last two festivals were more politicised. The 1988 rock march became a platform for the ideas of the Sąjūdis Revival Movement and the Greens, while in 1989 the closure of the Soviet military bases and plants was demanded, and the Ribbentrop-Molotov Pact was mentioned. Part of the proceeds from the concerts went to support public organisations (in 1987, the Lithuanian Culture Fund, in 1988, the Lithuanian Revival Movement, and in 1989, the Lithuanian Society for the Disabled). Over 150,000 people attended the three rock marches.

The rock marches in the 1980s can be considered an expression of more freedom in society and culture. It was a musical, social and political phenomenon brought about by the spirit of those times. The Soviet authorities feared and disliked rock music as it was connected with free thinking and the possibility to express one's views publicly. Rock music was consigned to underground. When censorship was relaxed, rock served as an agent which united the country's people and disseminated Lithuanian culture. Without overstepping the limit of Gorbachev's perestroika, it urged people to be united and take responsibility. Young and more experienced performers took part in the concerts. The latter looked upon them as a symbol of the processes taking place in the country. The Sąjūdis and the rock marches brought the country to 11 March 1990.

Kristina Burinskaitė

KGB kova su išėivija ideologinėmis ir propagandinėmis priemonėmis XX a. devintajame dešimtmetyje

Vienas svarbiausių KGB žvalgybos ir ideologinės kontržvalgybos padaliniais keltų uždavinių buvo susilpninti išėivijos anti-sovietinę veiklą, trukdyti jai kelti Lietuvos okupacijos klausimą tarptautiniu lygiu bei remti kitaminčius Lietuvoje. Sovietų valdžiai taip pat buvo svarbu pakeisti išėivijos požiūrį į sovietinę Lietuvą ir palaužti jos vykdomą nepripažinimo politiką. 1985 m. į valdžią atėjus Michailui Gorbačiovui ir pradėjus pertvarkos politiką, išėivija taip pat suaktyvino savo veiklą. KGB atkreipė dėmesį į tai, kad išėivija ėmė aktyviau bendradarbiauti su lietuvių antisovietinėmis jėgomis – Katalikų bažnyčia ir Sąjūdžiu. Sovietinis saugumas šiuos ryšius laikė antisovietinių jėgų telkimosi ir ideologinės diversijos priedanga.

Nuo XX a. šeštojo dešimtmečio KGB kovai su išėivija taikė tokias ideologinio poveikio priemones kaip propaganda, kontrpropaganda ir kompromitavimas. Jomis siekta neutralizuoti ir sumenkinti išėivijos idėjų bei veiksmų poveikį Lietuvos gyventojams. Savotiška antisovietinių jėgų diskreditavimo forma laikytinas ir sovietinės Lietuvos laimėjimų propagavimas užsienyje bei išėivių skatinimas atvykti į Lietuvą – taip buvo siekiama paneigti jų skleidžiamą informaciją apie Lietuvą.

Propagandinės priemonės, kuriomis KGB mėgino paveikti išėiviją, atsispindi LSSR KGB 1-ojo skyriaus ne vėliau kaip 1987 m. lapkričio 17 d. parengtuose „Pasiūlymuose, kaip pagerinti darbą su lietuvių išėivija“.

Šis dokumentas rodo, kad KGB panaudojo televiziją, radiją, spaudą, kiną sovietinės Lietuvos laimėjimų propagandai ir išėivijos kompromitavimui. Visos akcijos vykdavo per fasadinę organizaciją – Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje draugiją „Tėviškė“. Su šios organizacijos priedanga aktyviai veikė KGB agentai. Užsienyje propagandinės ir kontrpropagandinės akcijos buvo vykdomos per JAV leidžiamus komunistinius ar prokomunistinius laikraščius „Laisvė“, „Vilnis“, „Vienybė“ ir Vokietijoje leidžiamą „Nemuno kraštą“. Sovietinės propagandos ir šių laikraščių ryšių reikšmę pabrėžė ir vienas iš „Tėviškės“ atstovų Pranas Petronis, teigdamas, kad per juos „eina mūsų balsas“¹. Užsienio skaitytojams skirtas ir Lietuvoje leidžiamas laikraštis „Gimtasis kraštas“. KGB buvo suinteresuotas, kad sovietų valdžiai palankūs straipsniai pasirodytų ir kituose išėivijos leidiniuose, todėl davė užduotį agentams, kad „Santaros-Šviesos“

leidiniuose „Akiračiai“ ir „Metmenys“ būtų spausdinami sovietinių autorių darbai ir kita SSRS naudinga informacija². Siekiant pritraukti daugiau skaitytojų, norėta, kad šie laikraščiai, ypač „Gimtasis kraštas“, pasirodytų anglų kalba³.

Propagandiniais sumetimais per „Tėviškę“ anglų, rusų ir lietuvių kalbomis buvo spausdinami ir išėivijoje platinami buvusių KGB agentų prisiminimai: Juozo Mikuckio (agentas Tuvimas) „Šioje ir anoje pusėje“, Juozo Jakaičio „Išdavystės keliu“, Vytauto Alseikos (agentas Orestas) „Trys dešimtmečiai emigracijoje“. Šiais propagandiniais prisiminimais siekta diskredituoti pagrindines išėivijos organizacijas ir joms pakenkti. Pasirodžius šioms knygoms, neva atskleidžiančioms tikrąją išėivijos veidą, išėivijoje kilo nemaža sumaištis⁴.

Vienas iš propagandos ir išėivijos kompromitavimo būdų – žymių išėivių pasisakymai spaudoje. Taip norėta parodyti, kad ne visi išėiviai atsisako bendradarbiauti su sovietine Lietuva ir neva yra nepatenkintų išėivijos politikos nuostata nebendrauti su ja. KGB spaudos biuro 1989 m. ataskaitoje pažymėta, kad per agentą buvo parengtas interviu „Tiesoje“ su išėivių dailininku Vytautu Kazimieru Jonynu ir kolekcininku Mykolu Žilinsku. LSSR KGB 1-ojo skyriaus veiklos pagal „EM“ (lietuvių išėivija) liniją tų pačių metų ataskaitoje rašoma, kad per agentus Karalių ir Justiną „Tiesoje“ ir „Gimtajame krašte“ buvo publikuotas interviu su autoritetingu tarp išėivių vyskupu Pauliumi Baltakiu, kuriame jis ragino susitaikyti su esama padėtimi ir su tuo, kad Lietuva įstojo į SSRS, bei pasisakė prieš ekstremistinius veiksmus⁵.

1990 m. planuose, be įvairių straipsnių istorine tematika, numatyta prikalbinti „Tėviškės“ veikloje dalyvaujančius V. K. Jonyną, Zenoną Rekašį, Liūtą Mockūną ir I. Gintautą pasisakyti spaudoje, kad jie pasmerktų eks-

tremizmą ir nacionalizmą ir ragintų taikiai spręsti iškylančius klausimus⁶.

Meno ir kitų kultūros vertybių susigrąžinimas irgi naudotas sovietinės Lietuvos laimėjimų propagavimui, ta dingstimi siekta sukiršinti išėiviją, sustiprinti jos ryšius su Lietuva ir taip pralaužti išėivių vykdytą izoliacinę politiką. Meno vertybių susigrąžinimui buvo įkurtas Lietuvos kultūros fondas. KGB ir Kultūros fondas siekė susigrąžinti meno vertybes iš V. K. Jonyno, Adomo Galdiko, Kazimiero Žoromskio ir Viktoro Vizgirdos⁷. Paminėtinos LKP ir KGB pastangos įkalbėti M. Žilinską sugrąžinti jo meno kolekciją į Lietuvą ir tai panaudoti propagandai, formuoti teigiamą išėivijos požiūrį į sovietinę Lietuvą. Konsului – taip KGB dokumentuose buvo vadinamas M. Žilinskas – paveikti, kad sugrąžintų kolekciją, taikytos įvairios priemonės: jį įkalbinėjo agentai, jo seserims suteikta materialinė pagalba, buvo inicijuojami visuomenei žinomų žmonių padėkos laišakai ir t. t.⁸ Šitai KGB siekė paskatinti ir kitus išėivius dalyvauti Kultūros fondo veikloje, aktyviau bendradarbiauti su sovietine Lietuva⁹.

„Santaros-Šviesos“ organizacija buvo linkusi palaikyti tam tikrus ryšius su sovietine Lietuva, nors VLIK'as ir kitos organizacijos tam nepritarė. KGB ėmėsi agentūrinių ir propagandinių akcijų, kuriomis siekė formuoti kuo palankesnę santariečių nuomonę apie sovietinę Lietuvą, paskatinti su ja bendradarbiauti bei padaryti ją atviresnę visiems, taip pat KGB agentams, panaudoti ją prieš kitas organizacijas ir taip skaldyti išėiviją bei pakenkti Lietuvos laisvinimo bylai.

Kaip matyti iš analizuojamo dokumento, užsibrėžtiems tikslams pasiekti KGB mėgino pasinaudoti jaunimu, menininkais bei turizmo teikiamomis galimybėmis¹⁰. Lietuvių meno kolektyvų gastrolės JAV ir jų atgarsiai išėivijoje rodo, kad KGB neblogai sekėsi įgyvendinti savo planus. Kviečiami „Santaros-Šviesos“ organizacijos 1985 m. dviem

mėnesiams į JAV išvyko Algimantas Bučys, Vytautas Martinkus, Marcelijus Martinaitis ir Laimonas Noreika. Jie dalyvavo santariėčių suvažiavime, literatūriniuose vakaruose. KGB jų išvyką įvertino teigiamai, nes jiems dalyvaujant suvažiavime nebuvo antisovietinių kalbų, o literatūriniuose vakaruose lietuviai pasakojo apie Lietuvos laimėjimus. Ši kelionė išseivijoje sulaukė nevienareikšmės reakcijos ir buvo kritikuota. Laikraščiuose „Naujienos“, „Dirva“ ir „Darbininkas“ pasirodė straipsnių, kuriuose „Santara-Šviesa“ kaltinta kolaboravimu, tuo, kad išduoda kovos dėl nepriklausomybės idėjas ir skaldo išseiviją. Matydamas tokią reakciją, KGB ir toliau ragino skaldyti išseiviją, kompromituoti „reakcingus“ išseivius¹¹. Teatrų ir pavienių menininkų gastrolės buvo akylai stebimos KGB. Tokiose kelionėse visada būdavo agentų arba KGB operatyvinių darbuotojų, veikiančių su „Tėviškės“ priedanga kaip jos darbuotojai. Taip buvo jaunimo teatro gastrolių į JAV metu 1988 m. KGB agentai ne tik sekė lietuvius, su kuo jie bendravo, bet ir rinko informaciją apie išseiviją¹².

Norint palenkti „Santaros-Šviesos“ narius į savo pusę, per „Tėviškę“ jie buvo kviečiami atvykti į Lietuvą. Antai 1987 m. į Lietuvą buvo atvykęs 21 santarietis. KGB iš anksto rengėsi jų kelionei ir ėmėsi atitinkamų priemonių savo operatyviniams ir propagandiniais tikslams įgyvendinti: per agentus rinko informaciją apie juos ir išseiviją, kad užkirstų kelią galimai antisovietinei propagandai ir nelegalios literatūros platinimui. Siekiant kuo gražiau parodyti sovietinę Lietuvą ir paneigti išseivijos turimą informaciją, turistams buvo parengti specialūs maršrutai į įvairius istorinius ir kultūrinius objektus. KGB norėjo panaudoti šią kelionę propagandiniais tikslais. Numatyta „Literatūroje ir mene“, „Kultūros baruose“, televizijos ir radijo komitete parengti palankius atsiliepimus apie grupės atvykimą, prireikus paimti

užsieniečių interviu, kuriame būtų teigiamai atsiliepiama apie kelionę ir Lietuvą¹³.

Kad padidintų prieštaravimus tarp išseivijų ir paskatintų juos aktyviau bendrauti su Lietuva ar net grįžti, KGB stengėsi įtikinti garsius išseivijos menininkus atvykti į Lietuvą ir tai panaudoti propagandinėse akcijose. Sovietinis saugumas mėgino per įvairias visuomenines organizacijas pakviesti į Lietuvą linkusius bendrauti su ja ir turinčius autoritetą JAV lietuvius V. K. Jonyną, A. Spurgį ir P. Stravinską¹⁴.

Dar viena sritis, kurią KGB panaudojo įgyvendindamas savo propagandinius ir operatyvinius tikslus, buvo moksliniai mainai. Vilniaus valstybinis universitetas organizuodavo lietuvių kalbos kursus išseivijos lietuviams. KGB per agentus ir kitomis priemonėmis stebėjo kursų lankytojus, rinko naudingą informaciją ir stengėsi juos ideologiškai paveikti. Nors minėtame dokumente rašoma, kad kursų dalyviai turėtų būti atrenkami pagal išsilavinimą ir atsižvelgiant į jų interesus, tačiau iš tikrųjų buvo atrenkami tie, kurie galėjo būti naudingi KGB. Agentai ir operatyviniai darbuotojai akylai sekė saugumą dominančius asmenis ir ieškojo kompromituojančios medžiagos. Saugumiečių įsitikinimu, išseiviai galėjo pasinaudoti šiais kursais neigiamai informacijai apie Lietuvą rinkti arba per juos siųsti tokią informaciją. Kursų dalyviams stebėti KGB infiltruodavo operatyvinį darbuotoją, tam naudodamas LSSR švietimo ministerijos ar „Tėviškės“ draugijos priedangą. Jiems „teisinga“ linkme paveikti, atitinkamai formuoti jų supratimą apie sovietinę tikrovę buvo pasitelkiami agentai iš pradedančiųjų žurnalistų, literatų ir kitų meno sričių atstovų¹⁵. Buvo kruopščiai organizuojama kursų dalyvių kultūrinė programa, lankymasis rašytojų, dailininkų sąjungose ir kt. Juos taip pat siekta panaudoti operatyviniuose veiksmuose ir su jų pagalba įgyvendinti kontrpropagandinius

planus. Planuota parengti 2–3 straipsnius „Gimtajame krašte“, „Komjaunimo tiesoje“, „Jaunimo gretose“, per televiziją ir radiją perduoti išeiviams teigiamus atsiliepimus apie kursus ir buvimą Lietuvoje¹⁶. Įvairiapusę šių kursų reikšmę agentas Robotas įvertino taip: „Pakeičia kursantų stereotipus apie Lietuvą, supažindina su įvairiais Lietuvos laimėjimais, užmezgami įvairūs kontaktai.“¹⁷ KGB pasinaudojo ne tik lietuvių kalbos kursais. Prisidengęs moksliniais mainais jis pasikvietė į Lietuvą agentus Algimantą ir Ieškotoją kaip mokslo stažuotojus VVU ir Mokslų akademijoje. Jiems būnant Lietuvoje stengtasi gauti iš jų saugumui naudingos informacijos apie „Santarą-Šviesą“¹⁸.

KGB daug dėmesio skyrė ne tik „Santaros-Šviesos“ narių ideologiniam apdorojimui, bet norėjo paveikti ir išeivijos jaunimą. Svarbiausios poveikio priemonės buvo minėti lietuvių kalbos kursai Vilniaus universitete ir turizmas. 1986 m. birželio 18 d. kaip „Tėviškės“ svečiai Lietuvoje viešėjo penkiolika lietuvių kilmės jaunuolių. Pagal „Tėviškės“ parengtą planą jie lankėsi Kaune, Druskininkuose, Trakuose, susipažino su Vilniaus universitetu ir kitomis įžymiomis vietomis. Siekiant ideologiškai juos paveikti ir užkirsti kelią nelegaliai literatūrai platinti, imtasi tam tikrų veiksmų: buvo apieškomi jų viešbučio numeriai, verbuojami arba infiltruojami agentai. Saugumas planavo turistais pasinaudoti ir išeivijai skirtose propagandinėse akcijose – norėta gauti iš jų teigiamų atsiliepimų apie viešnagę Lietuvoje ir juos publikuoti „Laisvėje“ bei „Gimtajame krašte“, paskleisti per radiją ir televiziją¹⁹.

KGB mėgino paveikti išeiviją ne tik JAV, bet ir kitose šalyse. Jis atkreipė dėmesį į Baltijos institutą Švedijoje, kurio rengiamose konferencijose dalyvaudavo aktyviausi lietuvių išeiviai Tomas Venclova, Aleksandras Štomas, Rimvydas Šilbajoris ir Tomas Misiūnas. Ten būdavo aptariami politiniai klausimai, santykiai su SSRS²⁰. Todėl KGB buvo suinteresuotas kuo daugiau sužinoti, kas vyksta šiame institute, ir pakreipti jo veiklą sau naudinga linkme – kad jis užmegztų glaudesnius ryšius su sovietine Lietuva²¹. Siekiant šių tikslų buvo infiltruojami agentai, stengtasi priartėti prie vadovybės ir ją atitinkamai paveikti. Užverbuoti mokslininkai vykdavo agentūrines užduotis konferencijų ar stažuočių metu. Pavyzdžiui, 1986 m. planuota pasiūsti į šį institutą Vilniaus universiteto istorijos profesorių agentą Rimvydą. Jis turėjo tirti padėtį institute, užmegzti ryšius su jo vadovybe ir išsiaiškinti jos planus dėl bendradarbiavimo su sovietine Lietuva²². Propagandinėmis akcijomis per spaudą buvo siekiama palenkti institutą glaudžiau bendradarbiauti bei daryti spaudimą, kad sovietams nepalankūs išeiviai nedalyvautų šio instituto veikloje ir nenaudotų jo anti-sovietinėje veikloje²³.

Nors KGB ir labai stengėsi įgyvendinti šiuos pasiūlymus, tačiau atgimimo laikotarpis buvo nepalankus sovietinei propagandai. Sovietinio saugumo pastangos neturėjo tokio poveikio, kokio tikėtasi. Pralaužta informacinė izoliacija ir istorinė patirtis leido išeiviams objektyviai įvertinti KGB skleidžiamą informaciją.

Nuorodos

¹ Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje draugijos „Tėviškė“ prezidiumo posėdžio, įvykusio 1979 m. kovo 24 d., protokolas Nr. 1, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-3, ap. 6, b. 2, l. 2.

² Pažyma apie Lietuvos SSR kultūros darbuotojų kelionę į JAV, *ibid.*, ap. 49, b. 306, l. 29.

³ Agento Ignoto 1977 m. lapkričio 20 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, b. 299, l. 140–143.

⁴ 1989 m. kovo 1 d. šifruota telegrama Nr. 3441, *ibid.*, b. 333, l. 55.

⁵ Atsakymas į 1989 m. lapkričio 17 d. raštą Nr. „z“/4-622, *ibid.*, l. 294–295.

⁶ LSSR KGB 1-ojo skyriaus veiklos pagal „EM“ liniją 1989 m. ataskaita, *ibid.*, b. 646, l. 26.

⁷ Apie respublikos kultūros fondo papildymą, *ibid.*, b. 236, l. 175.

⁸ Agentūrinių-operatyvinių priemonių planas objekto Konsulo atžvilgiu 1986 m., *ibid.*, b. 221, l. 14.

⁹ Dėl Konsulo, *ibid.*, l. 59.

¹⁰ Pažyma apie pokalbį su agentu Algirdu apie jo kelionę į JAV 1986 m. balandžio mėn., *ibid.*, b. 306, l. 103.

¹¹ Pažyma apie Lietuvos SSR kultūros darbuotojų kelionę į JAV, *ibid.*, l. 29.

¹² Pažyma apie operatyvinio darbuotojo priedangos kūrimą, *ibid.*, b. 332, l. 216–219.

¹³ KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas turistų iš JAV kontržvalgybiniam sekimui, *ibid.*, l. 120–124.

¹⁴ Svarbiausių KGB agentūrinių priemonių planas, kaip sustiprinti kovą su išeivijos centrais ir organizacijomis ir sumažinti galimybes juos panaudoti specialiosioms tarnyboms, *ibid.*, ap. 3, b. 660, l. 221–223.

¹⁵ Agentūrinių-operatyvinių priemonių planas lietuvių kalbos ir literatūros kursų prie V. Kapsuko valstybinio universiteto, organizuojamų lietuvių kilmės užsieniečiams, kontržvalgybiniam sekimui, *ibid.*, ap. 49, b. 312, l. 308.

¹⁶ *Ibid.*, l. 288–293.

¹⁷ Agento Roboto 1984 m. rugpjūčio 6 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, l. 178–180.

¹⁸ Svarbiausių KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas prieš išeivijos organizaciją „Santara-Šviesa“ 1972–1974 m., *ibid.*, ap. 3, b. 689, l. 263–278.

¹⁹ Agentūrinių-operatyvinių priemonių, taikomų į Lietuvą atvykstančiam lietuvių kilmės jauniui, planas, *ibid.*, ap. 49, b. 317, l. 211–214.

²⁰ Atsakymas į 1987 m. kovo 9 d. šifruotą telegramą Nr. 111095/RT dėl Baltijos instituto Švedijoje, *ibid.*, b. 341, l. 255.

²¹ Pažyma apie gautą SSKP CK 1987 m. vasario 25 d. nutarimą „Dėl priemonių, kaip kovoti su ideologine diversija prieš sovietines Pabaltijo šalis“, *ibid.*, l. 251.

²² Atsakymas į 1986 m. vasario 25 d. raštą Nr. 5/2-230 dėl Baltijos instituto, *ibid.*, l. 198.

²³ Dėl priemonių, kaip kovoti su ideologine diversija prieš sovietines Pabaltijo šalis panaudojant Baltijos institutą Švedijoje, *ibid.*, l. 273.

Pasiūlymai, kaip pagerinti darbą su lietuvių išeivija

1. Visokeriopai suaktyvinti darbą su pažangiaja lietuvių išeivija, ypač su jos spaudos leidinių („Vilnis“, „Laisvė“, „Vaga“ ir kt.) aktyvu, nes tai yra jėga, galinti tam tikru mastu propaguoti Vakaruose taikų SSKP užsienio politikos kursą, Lietuvos SSR laimėjimus sovietų valdžios metais ir padėti toliau skaldyti lietuvių emigracijos reakcinę dalį.

Tuo tikslu praktikuoti:

– siųsti pažangiosiems lietuvių emigrantų organizacijoms gerai parengtus straipsnius, kurie būtų paskelbti laikraščiuose „Laisvė“, „Vilnis“ ir kt.;

– kviesti į respubliką labiausiai nusipelnčius pažangiosios išeivijos veikėjus ir jų buvimą čia panaudoti mums naudinga linkme;

– sugrąžinti į Lietuvos SSR pažangiųjų išeivių saugomus vertingus istorinius dokumentus, kurių panaudojimas respublikoje suteikia galimybę parodyti komunistinių idėjų jėgą ir gyvybingumą.

2. Turint galvoje tai, kad lietuvių pažangiosios išėivijos politinė veikla artimiausiu laiku baigsis, toliau stiprinti Lietuvos SSR atstovų ryšius su vadinamąja liberaliąja išėivijos reakcinės dalies pakraipa, kuri vienija blaiviau mąstančius rašytojus, dailininkus, atskirus „Santaros-Šviesos“ federacijos veikėjus, kai kurių išėivijos laikraščių redakcijų narius, jaunimo atstovus ir kitus, siekiant juos pozityviai paveikti.

Tuo tikslu:

- toliau siųsti į JAV parengtas respublikos kūrybinės inteligentijos grupes dalyvauti liberaliosios išėivijos organizacijos „Santara-Šviesa“ renginiuose ir per „Tėviškės“ draugiją kviešti į Lietuvos SSR santariečių grupes;

- išplėsti respublikos mokslinių kolektyvų ryšius su atskirais mokslo atstovais išėivijoje, sudarant jiems galimybę stažuotis VVU ir kitose respublikos aukštosiose mokyklose;

- toliau rengti VVU kursus lietuvių išėivių jaunimui, pagerinus jų kokybę atsižvelgiant į praeityje padarytas klaidas. Pageidautina paskirti į Vilniaus valstybinį universitetą atsakingą vykdytoją, kuris galėtų nuolat koordinuoti organizacinę, metodinę ir mokslinę darbą, susijusį su kursais. Taip pat būtų tikslinga pagerinti kandidatų į kursus atranką įsteigiant JAV organizacinį centrą, kuris palaikytų ryšius su VVU. Tokio centro funkcijas galėtų atlikti, pavyzdžiui, Iliojaus universiteto Lituanistikos katedra Čikagoje. Siekti, kad į kursus būtų priimami aukštąjį išsilavinimą turintys jaunuoliai arba aukštesniųjų kursų studentai, pakankamai gerai mokantys lietuvių kalbą. Siekiant sustiprinti kursų materialinę bazę, taip pat būtų galima apsvarstyti klausimą dėl mokesčio už mokymą nustatymo; tą siūlo ir patys išėiviai. Ši priemonė paskatintų išėivijos jaunimą rimčiau žiūrėti į mokymąsi kursuose;

- siekiant sustiprinti propagandinę poveikį, pagerinti Lietuvos radijo laidų užsieniui, kuriomis domisi išėiviai, organizavimą techniniu atžvilgiu (jie skundžiasi, kad laidos blogai girdimos, trumpos, transliuojamos nepatogiu laiku);

- gaminti vaizdo kasetes su geriausių lietuvių sovietinių filmų, mūsų estrados įrašais, kurti videofilmus apie respublikos laimėjimus kultūros, švietimo, ekonomikos srityse ir komerciniu pagrindu platinti juos lietuvių kolonijose užsienyje;

- siekiant daryti įtaką išėivijos jaunimui, prastai mokančiam lietuvių kalbą, spręsti klausimą dėl laikraščio „Gimtasis kraštas“ priedo leidimo anglų kalba;

- respublikos spaudoje, ypač „Gimtajame krašte“, ir toliau spausdinti gerai parengtus straipsnius siekiant demaskuoti reakcinės išėivijos antisovietines akcijas, tačiau tai daryti apgalvotai, neperdedant jų vaidmens;

- suaktyvinti darbą siekiant pritraukti išėivijos lėšas, kad jos būtų panaudojamos mūsų Kultūros fondo renginiams. Išsiaiškinus Kultūros fondo galimybes, kartu išspręsti klausimą, kad būtų finansuojamas atgabenimas į respubliką išėivių turimų kultūros vertybių ir archyvų, kuriuos jie nori perduoti įvairioms Lietuvos SSR įstaigoms;

- „Tėviškės“ draugijai reikėtų daugiau orientuotis į tai, kad respublikoje būtų priimamos nedidelės specializuotos tėvynainių turistinės grupės, kurių dalyvius vienija bendri interesai (sportas, nacionalinis menas, mokslas ir kt.). Tokias grupes būtų galima priimti pagal programas, apimančias kuo daugiau ir didesnio propagandinio poveikio priemonių;

- per „Tėviškės“ draugiją suorganizuoti kelias išėivijos jaunimo grupes iš JAV ir Kanados, kad jos atvyktų į respubliką susipažinti su liaudies ūkiu, mokslo ir kultūros laimėjimais, gyventojų gyvenimu. Jų lankymosi programoje numatyti susitikimus su Lietuvos SSR jaunimu, diskusijas įvairiais aktualiais klausimais;

– daugiau nepriiminėti lietuvių gimnazijos iš VFR moksleivių grupių, nes tam eikvojamos jėgos ir lėšos neatitinka gaunamų rezultatų. Vietoj to praktikuoti asmeniškus kvietimus kai kuriems gimnazijos lietuvių kilmės vyresniųjų klasių moksleiviams ir studentams arba trijų keturių žmonių grupėms mūsų nuožiūra. Apsvarstyti galimybę panaudoti šiems tikslams KMO;

– rekomenduoti Draugystės ir kultūrinių ryšių su užsienio šalimis draugijai, Vilniaus miesto vykdomajam komitetui ir kitoms respublikos įstaigoms, palaikančioms ryšius su užsieniu, įtraukti į delegacijas, vykstančias į tas šalis, kuriose yra didelės lietuvių išeivių kolonijos, „Tėviškės“ draugijos atstovus atitinkamam darbui su tėvynainiais vykdyti;

– išspręsti klausimą dėl išrinkimo koordinacinės įstaigos (Vilniaus valstybinis universitetas arba Lietuvos SSR mokslų akademija), kuri palaikytų ryšius su Baltijos institutu Švedijoje, nes instituto vadovybė vengia kontaktų su „Tėviškės“ draugija. Palaikyti ryšius su šiuo institutu mus įpareigoja mūsų užsienio politikos interesai ir SSKP CK nutarimas tuo klausimu. Praktiniu aspektu reikėtų parengti ilgalaikę programą, pagal kurią mūsų atstovai palaikytų ryšius su institutu, šiai problemai skirti dėmesio respublikos spaudoje, turėti sąrašus galimų kandidatų iš mokslininkų ir kultūros veikėjų, kurie važiuotų į Baltijos instituto konferencijas ir su kuriais būtų galima dirbti parengiamąjį darbą (X konferencijos 1989 m. tema – „Pabaltijo respublikų istorinės problemos 1915–1940 m.“);

– toliau leisti ir platinti užsienyje knygas, demaskuojančias nacionalistinės išeivijos reakcinę esmę, vakarietišką gyvenimo būdą ir propaguojančias Sovietų Lietuvos laimėjimus;

– panaudojant „Inturisto“ galimybes, visokeriopai plėsti respublikoje bazę etniniam turizmui, atidaryti naujus turistinius maršrutus (pvz., „Raketa“ iš Kauno iki Nidos, sustojant Nidoje). Įrengti užsienio turistams kempingą arba viešbutį Trakų, Aukštadvario apylinkėse, Molėtų ar Anykščių rajonuose;

– išnagrinėti klausimą dėl pensionato statybos Palangoje už išeivių lėšas siekiant organizuoti poilsį tėvynainiams. Skirti išeiviams tam tikrą skaičių kelialapių į jau veikiančias sanatorijas ir poilsio namus;

– respublikos kurortinėje zonoje organizuoti statybą namo (pensionato) pagyvenusio amžiaus išeiviams, norintiems likusį gyvenimą praleisti Lietuvoje. Tam panaudoti jų lėšas. Už gyvenimą pensionate, gydymą ir paslaugas jie mokėtų tvirta valiuta.

KGB agentūrinio-operatyvinio darbo įrankis – konspiraciniai (susitikimų) butai

Remiantis Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) esančiais Lietuvos SSR KGB archyviniais šaltiniais, publikacijoje nagrinėjama KGB agentūrinio-operatyvinio darbo įrankių – susitikimų butų paskirties specifika ir jų naudojimo tendencijos. Iš esmės atskleidžiama bendro pobūdžio KGB agentūrinė-operatyvinė veikla susitikimų butuose, apžvelgiamas butų laikytojų vaidmuo, nagrinėjamos KGB operatyvinių darbuotojų ir agentūros konspiratyvaus ryšio palaikymo galimybės, kruopščiai slėptos nuo Lietuvos visuomenės, paminimi slaptų KGB butų išlaikymo bei atsiskaitymo su jų laikytojais klausimai.

ĮVADAS

Nerimstančios kalbos apie KGB bei šios sovietinės institucijos slaptą veiklą verčia atskleisti naujus agentūrinio-operatyvinio darbo ypatumus. Lietuvoje svarbiausia KGB veiklos forma buvo konspiracija. Kad neparankūs režimui asmenys nesužinotų apie KGB operatyvinių darbuotojų ryšius su agentais, imtasi ypatingų atsargumo ir saugumo priemonių (pavyzdžiui, telefonu tariantis dėl susitikimų pasakomos iš anksto sutartos frazės ir pan.). Susitikimams su agentais buvo parūpinamos tarnybinės

patalpos, į kurias lankytojai galėdavo patekti nepastebėti. Antai 1951 m. pabaigoje LKP CK pirmajam sekretoriui Antanui Sniečkui buvo pranešta, jog agentūriniam darbui trūksta patalpų. Konstatuota, kad MGB Vilniaus srities valdyba turi 47 kambarius, tačiau normalioms darbo sąlygoms reikia dar 78 kambarių¹. Konspiracijos sumetimais čekistai dažniausiai būdavo įkurdinami viename pastate su milicija, nes čia ateidavo žmonės tvarkyti įvairių reikalų, todėl nesukeldami įtarimų laisvai galėdavo užsukti ir agentai. Bet reikėjo sudaryti palankias sąlygas priimti agentus, apie kuriuos nieko nežinotų kiti KGB darbuotojai. Agentūrinis darbas turėjo būti atitinkamai užmaskuotas. XX a. šeštajame dešimtmetyje įvyko KGB agentūros tinklo reorganizacija. Tarp agentų daugėjo aukštuosius mokslus baigusių žmonių, pradėta rūpintis jų politiniu patikimumu. Tokie pokyčiai vertė keisti ir agentūrinio-operatyvinio darbo metodus. Didelės KGB pajėgos buvo sutelktos siekiant dar labiau įslaptinti visuomenės slaptą kontrolę. Tam reikėjo turėti saugias ir slaptas patalpas. Taigi slapta naudoti butai tapo pagrindiniu KGB agentūrinės-operatyvinės veiklos įrankiu. Pažymėtina, jog konspiracija padėjo KGB išlaikyti veiklos slaptumą, o tai garantavo greitą ir sklandų KGB operatyvinių darbuotojų bendravimą su agentais.

Operatyvininkai su agentais susitikinėdavo ne tik slaptuose butuose, bet ir „bute-gaudyklėje“, konspiraciniame punkte. KGB priklausę slapti butai buvo dviejų kategorijų: susitikimų ir konspiraciniai.

KGB susitikimų butas – gyvenamoji, rečiau tarnybinė patalpa, sovietinio saugumo slaptai naudota agentų, rezidentų priėmimui, specialiai susitarus su atsakingu už ją asmeniu. Tokiais butais naudojosi ir rezidentai susitikimams su palaikančiais ryšį agentais. Už gyvenamąsias ir tarnybines patalpas atsakingą asmenį sovietinis saugumas verbavo kaip susitikimų buto laikytoją. Susitikimų butams buvo suteikiamas slapyvardis arba numeris. Tokiais butais drausta paversti partinių, sovietinių, profesinių sąjungų ir komjaunimo, KGB, MVD, teismo ir prokuratūros darbuotojų butus.

KGB konspiraciniai butai buvo kelių tipų: 1) tarnybinė patalpa, esanti sovietinio saugumo žinioje ir naudojama su tam tikromis priedangomis agentų, rezidentų priėmimui, išorinio sekimo tarnybos slaptųjų darbuotojų darbui, operatyvinės technikos paskirstymui ir kitiems KGB operatyvinių padalinių tarnybiniams tikslams; 2) butas, kuris galėjo būti naudojamas užsienio žvalgų, besilankančių SSRS, oficialia priedanga asmeniniams susitikimams su agentais. Konspiracinių butų laikytojais galėjo būti sovietiniai piliečiai, šiam tikslui specialiai užverbuoti užsienio žvalgybos, arba SSRS gyvenantys užsieniečiai.

Butas-gaudyklė – faktiškai tai buvo gyvenamoji patalpa, naudojama KGB siekiant sučiupti prieš agentus žvalgus ir Vakarų antisovietinių organizacijų emisarus. Buto-gaudyklės laikytojais galėjo būti: 1) prieš žvalgybos agentai, perverbuoti sovietų kontržvalgybos. Apie tokių butų egzistavimą priešui buvo žinoma, nes juos parinkdavo jo paties agentai. Kontržvalgybos uždavinys buvo išlaikyti paslapyje tokio buto laikytojo perverbavimo faktą; 2) sovietų kontržvalgybos agentai, infiltruojami į prieš agentūros tinklą. Gyvenamąją patalpą prieš žvalgybos agentų laikinai priedangai SSRS teritorijoje KGB planuodavo pradėdamas operatyvinius žaidimus

su užsienio žvalgyba; 3) sovietų kontržvalgybos agentai, pakišami prieš žvalgybai per kitus dalyvaujančius agentus, kurie tęsdavo operatyvinius žaidimus su priešu; 4) sovietų kontržvalgybos agentai iš piliečių, užleidžiančių savo gyvenamąsias patalpas, butus nakvynėi iš svetur atvykusiems asmenims, dėl tam tikrų priežasčių nepasinaudojusiems viešbučiu².

Turėtos ir kitos ryšio palaikymo, susitikimų ir bendravimo su agentais patalpos, vadinamieji konspiraciniai punktai.

Konspiracinis perdavimo punktas – tam tikra vieta, kurioje tarpininko padedamas KGB operatyvinis darbuotojas arba rezidentas palaikė ryšius su agentu. Tam tikslui naudoti butai ir tarnybinės patalpos, telefonai. Tarpininkais, konspiracinių perdavimo punktų laikytojais buvo verbuojami ir panaudojami atitinkami nuomininkai arba asmenys, atsakingi už tarnybines ar kitas patalpas arba dirbantys jose, asmeninių telefonų savininkai. KGB kontržvalgybiniai skyriai galėjo naudotis trimis konspiracinių perdavimo punktų formomis: „pašto dėžutė“, konspiraciniu adresu ir konspiraciniu telefonu³. Konspiracinis telefonas buvo reikalingas operatyviniam darbuotojui ir agentui pasikeisti informacija žodžiu per tarpininką – telefono laikytoją. Juo naudotasi prireikus užmegzti skubų agento ir operatyvinio darbuotojo ryšį ir kitais skubiais atvejais. Konspiracinio telefono laikytoju galėjo būti asmuo, turintis asmeninį telefoną, o svarbiausia – dėl sveikatos, amžiaus ir kitų priežasčių daugiausia laiko praleidžiantis namuose. Tam dažniausiai tikdavo susitikimų ir konspiracinių butų laikytojai⁴.

Slaptų butų laikytojai arba savininkai traktuoti kaip pagalbiniai KGB darbuotojai. Jie turėjo slapyvardžius, tačiau agento statuso neįgijo, nes jokių bendradarbiavimo su sovietiniu saugumu raštų nepasirašinėdavo. Tai buvo Lietuvos SSR KGB užverbuoti, slaptai su šia represine struktūra bendradarbiavę asmenys, leisdavę savo gyvenamąsias

ar tarnybines patalpas naudoti operatyvinių darbuotojų susitikimams su agentais bei sudarydavę tam būtinas konspiracijos sąlygas. Tiems patiems tikslams buvo verbuojami ir konspiracinių butų laikytojai. Konspiraciniai butai su tam tikra priedangos legenda naudoti susitikimams su vertingais ir itin patikimais agentais bei rezidentais. Tokių butų savininkais laikyti ir nuomininkų vaidmenį atliekantys asmenys, kurie nusiūpdavo savo priklausomybę KGB. Konspiracinių butų laikytojais sovietinis saugumas pasirinkdavo daugiausia vienišus ar nedideles šeimas turinčius KGB etatinius darbuotojus arba specialiai užverbuotus sovietinius piliečius. Pagal specialią priedangos legendą jie turėjo užtikrinti normalų konspiracinio buto funkcionavimą⁵.

Istoriografijoje vis daugiau dėmesio kreipiama į represinių slaptųjų tarnybų nusikaltamos veiklos tyrimus, tačiau ne visose studijose faktai pagrindžiami archyvine medžiaga. Nors Vakaruose ne vienas autorius analizuoja KGB žvalgybą, deja, nėra konkrečių studijų, kuriose būtų išsamiai atskleisti KGB veiklos organizavimo techniniai aspektai. Pavyzdžiui, Johnas Barronas⁶ plačiai aprašė sovietų agentų darbą įvairiose pasaulio šalyse, apžvelgė KGB struktūrą. Christopheris Andrew ir Vasilijus Mitrochinas⁷ atskleidė KGB vaidmenį JAV ir Europoje, sovietų šnipinėjimo praktiką. Tačiau visas dėmesys sutelktas ne į KGB veiklą Sovietų Sąjungoje, o į slaptas operacijas užsienyje.

Kai kurie tyrinėtojai tik fragmentiškai yra rašę apie slaptus susitikimų butus. Helmutas Müller-Enbergsas, tyrinėjęs VDR valstybės saugumo ministerijos slaptąjo darbo teoriją ir praktiką, teigė, kad „logistikos užduotis atliekančių neoficialių darbuotojų veiklos sritis buvo labai siaura. Jie konspiratyviems neoficialių darbuotojų ir operatyvinių darbuotojų susitikimams skirdavo savo kambarį, butą ar namą arba juos saugodavo. Valstybės

saugumo ministerijos ryšiui su neoficialiu darbuotoju, esančiu vadinamojoje operacijos teritorijoje – pirmiausia Vokietijos Federacijoje Respublikoje arba Vakarų Berlyne, – galėjo būti panaudoti jų telefonai arba adresai. 1950–1967 m. direktyvose šio tipo agentai buvo vadinami konspiracinių butų savininkais, nuo 1968 m. – neoficialiais darbuotojais ryšių sistemos konspiracijai užtikrinti papildomai nurodant: konspiracinis butas arba konspiracinis objektas, sutartinis adresas, sutartinis telefonas, arba saugumas“⁸. Kaip matyti, konspiracinių butų savininkai yra laikomi tam tikro tipo agentais.

Ir Lietuvos naujausiosios istorijos tyrimuose išryškėja dėmesys KGB veiklai. Kai kurių istorikų darbuose užsimenama apie konspiracinio pobūdžio patalpų egzistavimą bei jų išlaikymui skirtas lėšas. Arvydas Anušauskas⁹ pateikia archyvinius duomenis apie KGB finansus operatyvinei veiklai ir pan. Juozas Starkauskas¹⁰, nagrinėdamas žvalgybinę veiklą pasienyje, atkreipė dėmesį į slaptų butų naudojimą.

KGB sudarytame „Kontržvalgybos žodyne“¹¹ (rusų kalba) yra suformuluoti susitikimų ir konspiracinių butų apibrėžimai, aiškinama, kaip gali būti palaikomas operatyvinių darbuotojų ir jų agentų ryšys, apibūdintos slaptų butų laikytojų veiklos funkcijos.

Sovietmečiu slaptai leistame leidinyje „Sbornik KGB SSSR“¹² šiek tiek rašyta ir apie susitikimus su agentais, tačiau labiau gilintasi į jų auklėjamąjį darbą. Šio leidinio 1990 m. Nr. 142 siūlyta neetatinius konspiracinių ir susitikimų butų laikytojus priskirti pagalbinei agentų kategorijai.

Rusijoje išleistoms studijoms dar būdingas KGB veiklos ideologizavimas, bet kai kuriose iš jų jau remiamasi ir archyvine medžiaga. Tokie autoriai kaip Viačeslavas Široninas¹³, Anatolijus Jelizarovas¹⁴, Filipas Bobkovas¹⁵, Aleksandras Ševėkinas¹⁶ yra susiję su sovietų žvalgyba ir kontržvalgyba.

Nors jie daugiau dėmesio skiria JAV agentūrai, tačiau taip pat atskleidžia agentūrinio darbo turinį bei diskutuoja apie KGB vaidmenį SSRS suirimo laikotarpiu.

Šis tyrimas atliktas išanalizavus išlikusius LSSR KGB tarnybos archyvinius šaltinius, saugomus LYA. Darbui panaudoti LSSR KGB miestų skyrių ir rajonų poskyrių darbo organizavimo planai, ataskaitos, pažymos apie agentūrinę-operatyvinę bei kontržvalgybinę darbą. KGB operatyvinių darbuotojų veiklos patikrinimo dokumentuose (raportuose, pažymose, paaiškinimuose, išvadose) atsispindi agentūrinės-operatyvinės veiklos subtilybės. Susitikimų butų laikojuo piniginis reikalus atskleidžia finansinės ataskaitos, atsiskaitymų su šiais asmenimis sąrašai. Agentams, susitikimų butų laikojuo išmokėtų lėšų apskaitos registracijos lapuose užfiksuota, kokias pinigų sumas jiems KGB mokėdavo už butų nuomą. Kadangi apie konspiracinius butus išlikę tik fragmentiški duomenys, visas dėmesys yra sutelktas į susitikimų butus. Užsibrėžta LSSR KGB agentūrinės-operatyvinės veiklos kontekste išanalizuoti slapčių butų statusą bei atskleisti tokių butų laikojuo vaidmenį, išnagrinti, kaip vykdavo KGB operatyvinių darbuotojų ir jų „jurisdikcijoje“ esančių agentų susitikimai slapčiuose butuose.

SSRS KGB SLAPTŲ BUTŲ STATUSAS

Sovietinėje Lietuvoje KGB agentūrinei-operatyvinei veiklai organizuoti ir koordinuoti bei konspiratyviam ryšiui tarp KGB operatyvinių darbuotojų ir jų turimos agentūros palaikyti reikėjo specialių patalpų. Vadovaujantis įsakymais iš Maskvos tam daugiausia buvo pasirenkami gyvenamųjų namų butai. SSRS KGB pirmininko Ivano Serovo 1958 m. spalio 3 d. įsakymo Nr. 0040 instrukcijoje išskelti konspiracinių ir susitikimų butų pa-

rinkimo bei naudojimo trūkumai, apibrėžta, kaip jais naudotis naujomis vidaus sąlygomis. Joje pažymėta, kad daugelyje KGB padalinių konspiraciniai ir susitikimų butai ne visada buvo patikimai įslaptinami, o jų maskuotės tikrintos paviršutiniškai. Kai kurie KGB darbuotojai neatsakingai organizuodavo susitikimus su agentais, o tai grėsė tikrosios butų paskirties atskleidimu. I. Serovas piktinosi, kad tuose butuose dažniausiai lankėsi agentai, praeityje dėl kompromituojančių dalykų jau pašalinti iš agentūros tinklo. Be to, pasitaikydavo atvejų, kai susitikimų ir konspiracinių butų laikojuo negaudavo iš KGB darbuotojų konkrečių nurodymų, dėl to nesilaikydavo parinktos priedangos legendos ir atskleisdavo tikrąją buto paskirtį¹⁷. Nurodyta kiekvieną tokį atvejį atidžiai išnagrinti ir kaltus darbuotojus griežtai nubausti.

Minėtoje instrukcijoje taip pat pažymėta, jog konspiraciniais butais laikytini gyvenamieji būstai, kaip KGB priedanga naudojami ypač vertingos ir patikrintos agentūros priėmimui bei ypatingai svarbioms agentūrinėms-operatyvinėms užduotims atlikti (ryšio su užsieniečiais užmezgimui, jų verbavimui, literinių priemonių įgyvendinimui). Išorinio sekimo tarnyba juos naudojo slapčiųjų etatinių darbuotojų darbui, susijusiam su specialiu darbuotojų parengimu. Pažymėtina, jog gyvenamieji butai, tam tikros civilinės institucijos bei organizacijos buvo naudojamos kaip maskuotės siekiant paslėpti jų tikrąją paskirtį. Kaip minėta, susitikimų butai buvo gyvenamosios arba tarnybinės patalpos, kurios priklausė privačiam asmeniui arba įstaigai ir tik specialiai susitarus su savininku buvo naudojamos KGB agentų priėmimui. Nerandant galimybių susitikimo vietas įrengti privataus asmens bute, leista tai daryti fotoateljė, vaistinės, bibliotekos patalpose ir pan. Tokias patalpas buvo įmanoma naudoti tik jei jose būdavo atskiras (KGB terminu – „izoliuotas“) kambarys, į kurį būtų

galima įeiti nepastebėtam pašalinių, ir tik su sąlyga, kad faktą apie KGB naudojimąsi šiomis patalpomis žinos ne daugiau kaip du tos įstaigos darbuotojai. Gavus KGB vadovybės sutikimą, maršrutinės agentūros, tikrinamų ir naujai užverbuotų agentų priėmimui bei trumpalaikių užduočių atlikimui (verbavimui, vienkartiniam agento priėmimui) buvo galima pasinaudoti ir viešbučio numeriais. Tuo tarpu rezidentai savo agentus priimti privalėjo tik susitikimų butuose arba išskirtiniais atvejais savo asmeniniuose būstuose, žinoma, jei jie atitikdavo keliamus konspiracijos reikalavimus. Konspiraciniams ir susitikimų butams didmiesčiuose rekomenduota rinktis didelius namus ir tankiai gyvenamas gatves, o miestelių ir rajonų centruose – gyvenamąsias ir tarnybines patalpas, priklausančias medicinos, veterinarijos darbuotojams, agronomams. Kaimo vietovėse susitikimų butams tiko medžioklės ir žvejybos namai, miško sargybinės. KGB vadovybei susitarus su vietos valdžios struktūromis, konspiraciniai butai buvo parenkami iš vietinių butų fondų. Taip pat leista įrengti konspiracinius butus asmenų, išvykusių į ilgalaikes komandiruotes, gyvenamosiose patalpose. Konspiraciniame bute buvo įregistruojamas asmuo, gavęs leidimą – orderį užimti patalpą. Paprastai juo būdavo nuomininkas, kuris prireikus galėdavo įregistruoti agentus šeimos narių, artimiausių giminių vardų arba kitokia priedanga. Tokiai registracijai specialiai gaminti pasai. Išskirtiniais atvejais buvo leidžiama konspiraciniame bute įregistruoti artimiausius buto laikojo gimines (vyrą, žmoną, sūnų, dukrą) ir jame gyventi. Pastarieji privalėdavo duoti rašytinius pasižadėjimus nepagarsinti fakto, kad KGB naudojasi butu. Kai kurie įregistruojami asmenys turėjo nurodyti įtikinamą profesiją, kuri praverstų susiklosčius nenumatytoms aplinkybėms, dažniausiai aplinkinių smalsumui patenkinti. Buvo išgalvojamas

„nekaltas“ lankymosi bute pretekstas. Sugolvota legenda turėjo skambėti tikroviškai ir nekelti abejonių (darbas gamykloje, įstaigoje, vykimas į komandiruotes). Susitikimų butai galėjo būti įrengiami KGB pasitikėjimo vertų asmenų būstuose, išskyrus partinių ir sovietinių struktūrų vadovaujančiųjų darbuotojų (partijos rajonų komitetų sekretorių, rajonų vykdomųjų komitetų pirmininkų, jų pavaduotojų, taip pat aukštesnių partinių ir sovietinių institucijų vadovaujančiųjų darbuotojų) būstus. Taigi susitikimų buto laikotojui gavus vadovaujančias pareigas partinėse ar sovietinėse struktūrose, agentai jo bute daugiau negalėjo būti priimami.

Konspiracinis butas turėjo atitikti ir kitus reikalavimus. Pavyzdžiui: a) gyvenamajame name esantis butas privalėjo būti visiškai izoliuotas nuo kitų butų (ypač drausta konspiracinius butus įrengti koridorinės sistemos namuose), pageidauta, kad butas turėtų du įėjimus, kurie nebūtų matomi iš gretimų namų; b) butas privalėjo būti apstatytas baldais, atitinkančiais laikojo priedangos profesiją (dailininko, muzikanto ir pan.), būti gerai apšildomas, tvarkingas ir neišsiskirti iš kitų gyvenamųjų butų. Pageidauta, kad jame būtų telefonas. Susitikimų butas turėjo būti mažiausiai dviejų kambarių ir priklausyti tik vienai šeimai. Pagal susitarimą vienas iš kambarių buvo naudojamas KGB agentų priėmimui. Tarnybinėse patalpose įrengtas susitikimų butas galėjo būti ir vieno kambario, jei tik jis patogus konspiraciniams tikslams. Sienos turėjo būti garsui nelaidžios. Susitikimų butams netinkamos buvo ir gausių šeimų gyvenamos patalpos. Uždrausta turėti konspiracinius butus namuose, kurių kaimynystėje gyveno į KGB akiratį pakliuvę asmenys.

Konspiracinių ir susitikimų butų parinkimą organizavo KGB vadovybė. Asmenis, numatytus konspiracinių ir susitikimų butų laikotojais, atidžiai ir visapusiškai tikrindavo.

Buvo surenkama visa operatyvinė medžiaga apie esamą ir buvusią kandidato gyvenamąją vietą, ištiriamas jo gyvenimo būdas, patikrinami šeimos nariai, artimi giminės ir kiti ryšiai. Konspiracinių ir susitikimų butų laikytojų verbavimo raporte operatyvinis darbuotojas nurodydavo verbavimo tikslą, verbuojamojo asmens dalykines ir politines savybes, specialaus patikrinimo rezultatus. Buvo pateikiami argumentai, kodėl tikslinga numatytose patalpose įrengti susitikimų vietą, ar ji yra patogi ir tinkama agentūros tikslams ir galiausiai – ar atitinka konspiracijos reikalavimus. Papildomai prie raporto buvo pridodamas buto planas, nurodomi įėjimai. Raportą tvirtindavo KGB vadovybė. Užmokeščio už naudojimąsi patalpomis dydis su buto laikytoju buvo aptariamas žodžiu, sandėris neišforminamas jokiais rašytiniais dokumentais. Tais atvejais, kai susitikimų butai buvo parenkami įstaigų ar įmonių patalpose, jų darbuotojai, su kuriais KGB derindavo šį reikalą, buvo patikrinami ir turėdavo duoti atitinkamus pasižadėjimus. Konspiracinių butų naudojimas sankcionuotas tik pristačius konkretų butą KGB vadovybei.

Operatyvinis darbuotojas kartu su susitikimų buto laikytoju rengdavo jo priedangos legendą. Jei operatyvininkas buvo įregistruotas tuo pačiu adresu kaip ir buto laikytojas, jis privalėjo vaizduoti laikiną gyventoją. Buvo apgalvojama, kaip susitikimų buto laikytojas turėtų elgtis tuo atveju, jei lankantis KGB operatyviniam darbuotojui staiga į butą užeitų pažįstami. Susitikimų butų laikytojams buvo nurodoma, kuriomis dienomis ir valandomis negalima kviestis svečių, kad nebūtų sukelta nereikalingo susidomėjimo. Be to, lankantis KGB darbuotojui, kai jis priimdavo agentą, drausta įeiti į susitikimui skirtą kambarį. Kas įleis ar sutiks agentą – KGB darbuotojas ar buto laikytojas – buvo sprendžiama kiekvienu atveju konkrečiai, tai priklausė nuo daugelio

aplinkybių, kurių svarbiausia, kad slapto buto paskirtis nebūtų atskleista. Be to, susitikimų buto laikytoją reikėjo nuolatos atsargiai per agentūrą tikrinti ir aiškintis, pavyzdžiui, ar buto naudojimas operatyviniams tikslams laikomas paslapyje. KGB operatyvininkas apmokydavo konspiracinio buto laikytoją, kaip bendraujant su namų valdybos, komunalinių įstaigų darbuotojais ir kaimynais laikytis tiksliai pasirinktos priedangos legendos (nepamiršti „savo“ profesijos, „savo“ darbo vietos ir pan.), nerekomenduodavo kviestis pažįstamų ar giminaičių. Slaptus butus lankantys KGB operatyvininkai privalėjo dėvėti civilius drabužius (išimtis taikyta tik KGB ypatingų skyrių darbuotojams, kurie lankydavo tokius butus kariniuose miesteliuose), tikrinti, ar slaptų susitikimų vieta yra pakankamai saugi, ar nesekama iš kitų butų, ar nėra anksčiau paskirto susitikimo, agentų priėmimo valandas suplanuoti taip, kad jie vieni su kitais pakeliui nesusitiktų. Priėmus agentą reikėjo patikrinti, ar butas nesekamas, ir tik tada išlydėti informatorių. Prieš išeidamas iš buto operatyvininkas turėdavo sunaikinti visus agento lankymosi pėdsakus. Drausta konspiraciniuose ir susitikimų butuose rengti pernelyg daug susitikimų. Viename susitikimų bute agentus priimdavo tik vienas KGB operatyvinis darbuotojas ir ne daugiau kaip 10–12 agentų.

Konspiraciniame bute galėjo dirbti keletas operatyvininkų; jiems paprastai leista organizuoti ne daugiau kaip 2–3 susitikimus per dieną. KGB operatyvinis darbuotojas privalėjo apmokyti kiekvieną agentą, kad į susitikimą ateitų tiksliai nurodytu laiku ir atidžiai žiūrėtų, ar nėra sekamas pašalinių; jei pakeliui pastebėtų ką nors įtartina, daugiau ten neitų. Kad būtų patogiau palaikyti ryšį, KGB darbuotojas galėjo pranešti agentui tarnybinio ar konspiracinio buto telefono numerį. Agentus, nesilaikančius griežtos konspiracijos ir keliančius nepasitikėjimą,

derėjo priimti tik tuose susitikimų butuose arba viešbučių numeriuose, kurie buvo skirti epizodiniams susitikimams. Nurodyta periodiškai, ne dažniau kaip du kartus per metus, tikrinti konspiracinių ir susitikimų butų, ypač ilgai naudotų KGB tikslams, priedangos veiksmingumą. Tikrindavo dažniausiai KGB 7-ojo skyriaus darbuotojai. Gavus signalą, kad tikroji buto paskirtis gali būti atskleista, KGB veikla čia tuoj pat buvo stabdoma, o nepatikimi agentai pašalinami iš agentūros tinklo¹⁸.

Vietinių tarybų vykdomieji komitetai padėdavo pakeisti konspiracinius butus, kuriuose agentų priėmimas buvo nutrauktas. Tačiau jei to padaryti buvo neįmanoma arba nematyta tam būtinybės, slapti butai paprasčiausiai buvo perduodami butų fondams. Konspiracinių ar susitikimų butų registracija ir apskaita turėjo būti tvarkoma vadovaujantis SSRS KGB pirmininko 1955 m. gegužės 10 d. įsakymu Nr. 00315. Už konspiracinių ar susitikimų butų naudojimą ir jų išlaikymą buvo mokama remiantis SSRS KGB pirmininko 1955 m. vasario 4 d. įsakymo Nr. 0046 instrukcija. Ypatingais atvejais Jakutijos, Magadano, Sachalino ir Kamčiatkos srityse leista susitikimų butų išlaikymui skirti iki 350–400 rb per mėnesį¹⁹. Galima daryti prielaidą, kad šiais norminiais aktais pagrįsta konspiracinių butų steigimo ir išlaikymo sistema buvo įvesta ir Lietuvoje.

1958 m. jau buvo numatyta slaptų butų parinkimo ir įrengimo tvarka, jų laikytojų verbavimo ir patikrinimo metodai, parengta bendradarbiavimo taktika bei apibrėžtos priemonės, padedančios išsaugoti butų slaptumą, konkrečiai nustatyta butų registravimo ir apskaitos tvarka. Pažymėtina, jog po kelerių metų, 1960 m. liepos 29 d., pasirodė dar vienas SSRS KGB pirmininko įsakymas Nr. 00305 dėl darbo, atlikto parenkant ir naudojant konspiracinius ir susitikimų butus, patikrinimo rezultatų. Jame pažymėta, kad kai kuriuose KGB padaliniuose agentų priėmimui nau-

doti jau atskleisti arba aplinkiniams įtarimų keliantys butai. Kartais susitikimų butai buvo įrengiami pas nepatikimus, nemokančius laikyti paslapties asmenis. Iki septintojo dešimtmečio pradžios tokių butų dar buvo kai kuriuose namuose, kur gyveno esami ar buvę MVD ir KGB darbuotojai, o aplinkiniai žinojo apie jų praeities darbą. Dalis susitikimų butų neturėjo reikiamų patogumų ir sąlygų konspiratyviam agentų priėmimui. Pasitaikydavo atvejų, kai butų laikytojai pažinodavo priimamus agentus. Įsakyme pabrėžta, jog nemažai susitikimų butų buvo naudojami ilgą laiką ir juose susitikinėta su daugeliu agentų. Konstatuota, kad ilgai naudojamų butų buvo ir LSSR KGB²⁰. LSSR KGB 2-osios vyriausiosios valdybos 10-ajame skyriuje iki 30 proc. turėtų butų buvo naudojami ilgiau kaip dešimt metų. Įsakyme KGB vadovybė įpareigota patikrinti konspiracinius ir susitikimų butus, naudojamus ilgiau nei dešimt metų. Uždrausta eiliniams KGB darbuotojams kreiptis į namų valdybas dėl butų parinkimo be priedangos dokumentų. Pabrėžta, kad daugiau dėmesio turi būti skiriama butų laikytojų verbavimui ir butų priedangos legendoms²¹.

SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakyme Nr. 00140 iš naujo peržiūrėtas ir patikslintas susitikimų ir konspiracinių butų statusas. Butų laikytojai turėjo būti verbuojami „idėjiniu politiniu pagrindu“, atseit materialinis ar kitoks suinteresuotumas čia neturėjo jokio vaidmens²². Pabrėžta turimos agentūros mokymo ir auklėjimo konspiratyvaus ryšio palaikymo metu svarba. Kitame SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakyme Nr. 00145 uždrausta tuo pačiu metu panaudoti tą patį asmenį kaip agentą ir kaip susitikimų buto laikytoją, tačiau numatyta galimybė keisti jų statusą: agentas galėjo tapti susitikimų buto laikytoju ir atvirkščiai²³. Tad šių KGB bendradarbių kategorijos nesidubliavo.

Taigi vadovaujantis SSRS KGB įsakymais steigtas ir formuotas konspiracinių butų tinklas Lietuvoje. KGB padalinių vadovybė buvo įpareigota nuosekliai laikytis Maskvos nurodymų, kaip parinkti ir naudoti slaptus butus.

KGB SLAPTŲ BUTŲ FUNKCIONAVIMAS IR BUTŲ LAIKYTOJŲ VAIDMUO

Siekiant užtikrinti konspiratyvų darbą su agentais, reikėjo sudaryti palankias sąlygas jiems priimti, perduoti nurodymus ir auklėti. Tuo tikslu operatyviniai darbuotojai didino susitikimų butų skaičių. 1955 m. LSSR KGB pirmininkas Kazimieras Liaudis informavo SSRS KGB pirmininką I. Serovą, kad 1954 m. liepos mėn. LSSR KGB agentūros tinklą sudarė 7398 slaptieji bendradarbiai, iš jų: 6979 agentai, 31 rezidentas ir 388 susitikimų butų laikytojai²⁴. Gavus I. Serovo 1958 m. spalio 3 d. įsakymą Nr. 00400, konspiracinių ir susitikimų butų naudojimas tikrintas atidžiau. 1959 m. KGB inspekcija kai kuriose vietovėse patikrino, kaip naudojami konspiraciniai ir susitikimų butai²⁵. Vėliau, atsižvelgiant į patikrinimo rezultatus, stengiasi gerinti konspiratyvaus ryšio su agentūra sąlygas.

1958–1959 m. KGB ne kartą pažymėjo, kad susitikimų butų yra per mažai, dėl to sudėtinga gerinti darbą su agentūra. Dauguma agentų dar buvo priimami sutartose vietose (taip buvo Kalvarijų, Lazdijų ir kai kuriuose kituose rajonuose). Slaptus susitikimų butus KGB turėjo ne visuose Lietuvos miestuose ir rajonuose²⁶. 1963 m. sausio 1 d. LSSR KGB agentūros tinklą sudarė 3257 agentai, 16 rezidentų ir 501 susitikimų butų laikytojas²⁷. Pavyzdžiui, 1974 m. KGB Šiaulių miesto skyriuje pagal 5-ąją liniją agentūros tinklą sudarė 109 agentai ir buvo įrengta

17 susitikimų butų²⁸, 1983 m. – jau tik 11 susitikimų ir konspiracinių butų²⁹. Slaptų butų skaičius buvo didinamas ar mažinamas atsižvelgiant į kiekvieno rajono specifiką. Štai Kaune 1959 m. buvo 53 susitikimų butai, beveik visi – dviejų, trijų ir keturių kambarių daugiabučiuose namuose judriose miesto gatvėse. Šiuose butuose operatyviniai darbuotojai priimdavo po 3–5 agentus, o apie 150 agentų vis dar buvo priimami įvairiose sutartose vietose. Susitikimų butuose nebuvo priimama net 40 proc. vieno poskyrio agentų³⁰. Patikrinus išsiaiškinta, kad kartu su susitikimų butų laikytojais gyvena jų suaugę vaikai ir kiti artimi giminiaičiai, tačiau rašytinio pasižadėjimo iš kai kurių nepaimta, be to, daugelis butų laikytojų nepatikrinti sekimo tarnybų. Kruopščiai buvo tikrinami ilgai naudojami butai. Antai iki 1950-ųjų, t. y. daugiau kaip dešimt metų, Kaune KGB naudojo 20 susitikimų butų. Pasitaikydavo atvejų, kai viename name būdavo po keletą susitikimų butų. Pavyzdžiui, Kaune, Maironio gatvėje, KGB 2-ajam poskyriui priklausė du tame pačiame name esantys susitikimų butai: Teslenko ir Petrovas³¹.

Susitikimų butai turėdavo priedangos legendas, kuriose buvo atsižvelgiama į buto laikytojo ir priimamų agentų tarnybinę padėtį, amžių, lytį ir pan. Legenda privalėjo būti patikima, tiksliau sakant, tikroviška ir svarbiausia – įtikinama, kad atlaikytų patikrinimą. KGB operatyviniai darbuotojai susitikimų buto priedangos legendą pranešdavo jame besilankantiems agentams ir rezidentams, o prireikus ir per to buto laikytoją ar kitais būdais paskleisdavo tarp aplinkinių gyventojų³². Legenda buvo dviejų tipų: pagrindinė ir atsarginė. Atlikdami užduotis KGB operatyviniai darbuotojai ar agentai remdavosi pagrindine legenda, o atsargine, kartais vadinta „legenda legendoje“, pasinaudodavo tik tuo atveju, kai būdavo atskleista pagrindinė, arba kitomis ypatingomis

aplinkybėmis. Vadinamasis legendos įtvirtinimas reiškė jos tikroviškumo patvirtinimą; tikroviškumo buvo pasiekama įtraukiant į legendą tam tikrus duomenis, taip pat agentą ar žvalgą aprūpinant atitinkamais reikalingais dokumentais ir daiktais. Neapsieita ir be dezinformacinių priemonių.

Konspiracinių butų priedangai buvo rengiami operatyvinės priedangos dokumentai, kuriais naudodavosi KGB slaptieji bendradarbiai ir respublikos milicija. 1959 m. konspiraciniais tikslais buvo pagaminti 78 pasai, 26 kariniai bilietai, atleidimo nuo karinės prievolės liudijimai, 7 civilinės metrikacijos skyriaus dokumentai, 6 darbo knygutės, 11 laikinojo nedarbingumo lapelių, 2 mokslo baigimo diplomai, 2 leidimai verstis prekyba, 2 telegramos, 201 asmens liudijimas iš įvairių organizacijų, 17 skirtingų pažymų, raštų, įgaliojimų, 5 komandiruotės pažymėjimai, atlikta 21 įregistravimas ir išregistravimas. Fiktyvių organizacijų vardu buvo padaryta 120 asmens liudijimų, 7 komandiruotės pažymėjimai, 272 pažymos, charakteristikos, įvairūs raštai ir įgaliojimai. Tais metais 6 konspiracinių butų priedangai buvo sukomplektuota visa dokumentacija. Minėtų fiktyvių dokumentų įforminimui ir išdavimui buvo pagaminti 263 guminiai antspaudai ir šampai, 299 asmens liudijimai, 32 organizacijų vardu prispausdinta įvairių pažymų ir parengtos 45 cinkuotos klišės. Be to, buvo pagamintas 51 metalinis antspaudas seifams ir geležinėms dėžutėms užantspauduoti konspiraciniuose butuose³³. Agentūrinių-operatyvinių priemonių „legendavimui“ įvairių organizacijų ir įstaigų vardu buvo išduodami visokie operatyvinės priedangos dokumentai. Taigi kasmet iš esmės būdavo klastojama ir išduodama tūkstančiai priedangos dokumentų, prisidengiamą įvairių žinybų darbuotojų vardu.

Tikrinant pastebėta, kad kai kuriuose LSSR KGB miestų skyriuose ir rajonų posky-

riuose menkai naudotos tiek susitikimų butų laikytojų, tiek priimamų agentų priedangos legendos, o kai kurie butai jų išvis neturėjo. Daugumos susitikimų butų laikytojų priedangos legendos „paseno“, kitaip sakant, nebeteko reikšmės ir reikėjo jas keisti. Buvo ir tokių butų, kurių legendos skambėjo gana primityviai, paviršutiniškai arba tiko vienkartiniam lankymuisi bute.

Kaip minėta, SSRS KGB pirmininko 1960 m. liepos 29 d. įsakymu Nr. 00305 KGB padaliniai buvo įpareigoti tikrinti ilgai naudojamus susitikimų butus, o nustačius, kad juose agentai priiminėjami ilgiau nei dešimt metų, jų atsisakyti ir įrengti naujus. SSRS KGB nurodė ne dažniau kaip kas dveji metai tikrinti butus dėl galimo tikrosios jų paskirties atskleidimo ir deramo naudojimo. Tačiau šio reikalavimo ne visada buvo paisoma, kai kurie operatyviniai darbuotojai jo nevykdė, tad dauguma butų ilgai naudoti be jokių patikrinimų. Antai 1969 m. užfiksuota, jog KGB Jurbarko rajono poskyryje susitikimų butai Valiūnas ir Petras nebuvo tikrinti nuo 1960 m., KGB Šiaulių miesto skyriuje Pagalinis, Medžiotojas, Varnas, Medelis, Jonas, Simonas, Naujas, Kriaušė – nuo 1963 m., KGB Kauno miesto skyriuje Vaninas – nuo 1957 m.³⁴

Septintajame dešimtmetyje slaptuose butuose priiminėta gana daug agentų. Pavyzdžiui, 1969 m. Klaipėdoje susitikimų bute Dneprovas, įrengtame dar 1955 m., buvo priimami 73 agentai. Ne visada laiku būdavo patikrinami nauji susitikimų butų laikytojų kaimynai. Išaiškėjo, kad slapti butai naudojami nevienodai: kai kuriuose priiminėti 2–3 agentai, o kituose – po 10–12 agentų. Pavyzdžiui, KGB Alytaus, Vilkaviškio, Jonavos ir Radviliškio rajonų poskyriuose į vieną butą vidutiniškai ateidavo po 14–16 agentų³⁵. Būta gana daug atvejų, kai susitikimų butais, nesuderinę savo veiksmų, tuo pat metu naudodavosi du operatyviniai

darbuotojai, dėl to galėjo kilti grėsmė, kad bus atskleisti agentai ir tikroji susitikimų butų paskirtis. KGB darbuotojams buvo paskiriamas nevienodas skaičius agentų: vieniems tekdavo 5–6, kitiems – 8–12. Vieni KGB darbuotojai per mėnesį suorganizuodavo vidutiniškai 15–20 susitikimų su agentais, o kiti – tik 7–10³⁶.

1983 m. KGB Kauno skyriaus vien 6-ojo poskyrio agentūros tinklą sudarė 120 agentų, 2 rezidentai, 12 susitikimų butų laikytojų, 1 susitikimų punktas, 3 neetatiniai bendradarbiai ir 239 patikimi asmenys. Buvo surengti 1042 susitikimai su agentais, kurie pateikė 597 pranešimus. Kontroliuodami operatyvinių darbų su agentais šio poskyrio viršininkai suorganizavo 12 kontrolinių susitikimų³⁷. Kontroliniai susitikimai buvo rengiami siekiant išsiaiškinti tikrąją padėtį ir patikrinti, kaip KGB darbuotojai organizuoja savo veiklą, jų susitikinėjimo su turimais agentais aplinkybes bei rezultatus. Pasitaikydavo (matyt, ne taip jau retai) tokių atvejų, kai operatyvinis darbuotojas per metus būdavo gavęs tik 8 pranešimus, nes turėdamas ryšių su 6 agentais dirbo tik su 2³⁸.

Greta agentūrinių bylų buvo sudaromos konspiracinio ir susitikimų butų laikytojo asmens bylos. Jose kaupti dokumentai apie slaptai parinktą butą, įdėtas konkretaus buto planas ir schema, informacija apie buto laikytojo asmenybę ir jo specialaus patikrinimo rezultatus, duomenys apie buto laikytojų verbavimą, atlyginimų sumas, pasižadėjimai slėpti informaciją ir jos neviešinti, taip pat duomenys apie KGB operatyvinio darbuotojo naudojimąsi butu (priedangos legenda, slaptame bute priiminėjamų agentų sąrašai ir pan.)³⁹. Konspiracinių butų laikytojų kortelės pildytos pagal priedangos dokumentus. Nei susitikimų, nei konspiracinių butų laikytojų kortelėse adresas nebuvo nurodomas.

Anaiptol ne visi susitikimų butų laikytojai atitiko KGB keliamus reikalavimus. Pavyzdžiui, 1959 m. Kaune naudotasi susitikimų butu, kurio laikytojas buvo vieno iš sovietinio saugumo vadovaujančiųjų darbuotojų giminaitis – brolis, užverbuotas 1949 m. Aplinkiniai žinojo, kad jis dirba sovietiniam saugumui. Nebuvo jo žmonos rašytinio pasižadėjimo, KGB vadovybė nebuvo patvirtinusi priedangos legendos. Nors šio buto laikytojas apibūdintas kaip siekiantis praturtėti, materialiai gyvenantis ne iš vidutiniškai gaunamo atlyginimo, be to, pastebėta, jog ir kiti žmonės nuolatos lankosi jo bute, čia ir toliau priiminėti 9 agentai⁴⁰. Po patikrinimo nurodyta nutraukti agentų priėmimą jame. Tokių atvejų buvo ne vienas.

1962 m. Vakarų apygardos KGB kariuomenės dukart Raudonosios vėliavos 23-iojo pasienio būrio štabo ruože iš viso buvo trys susitikimų butai, kuriuose priiminėta 21 proc. agentų. Tačiau pažymėtina ir tai, kad Klaipėdoje vienas susitikimų butas neatitiko keliamų konspiracijos reikalavimų, nes jo laikytojas Aleksandras buvo sovietinės armijos karininkas⁴¹. Taigi SSRS KGB įsakymais dėl slaptų butų naudojimo ne visada vadovautasi.

1984 m. pradžioje LSSR KGB agentūros tinklą sudarė 5532 agentai ir 596 susitikimų butų laikytojai, 1985 m. agentų jau buvo 5847, susitikimų butų laikytojų – 610⁴². Tad agentų ir susitikimų butų laikytojų skaičius buvo gana stabilus. 1984 m. pabaigoje vien KGB Vilniaus miesto skyriui priklausė 158 agentai ir 14 susitikimų butų laikytojų. Tarp pastarųjų 6 turėjo aukštąjį, 4 – vidurinį, 3 – specialų techninį, 1 – nebaigtą aukštąjį išsilavinimą. Vienas iš jų, 1946 m. užverbuotas slapyvardžiu Savas, išsiskyrė tuo, kad su KGB bendradarbiavo ištisus dešimtmečius – net 38 metus⁴³. Pažymėtina, jog sovietinis saugumas turėjo ilgalaikių informatorių ne tik tarp agentų, bet ir tarp susitikimų butų laikytojų.

KGB OPERATYVINIŲ DARBUOTOJŲ RYŠYS SU AGENTAIS

Darbą su agentais organizavo KGB operatyviniai darbuotojai. Kiekvienas iš jų buvo atsakingas už agentų auklėjimą, mokymą, psichologinį apdorojimą, panaudojimą ir patikrinimą. Susitikimų butuose koordinotas darbas su agentais kontroliuojant jų veiksmus, pateikiant užduotis, priimant informaciją. Nuo agentų pateiktų žinių vertingumo priklausė agentūrinio-operatyvinio darbo sėkmė. Be visa kita, agentus, užverbuotus remiantis kompromituojančia medžiaga, reikėjo nuolat kontroliuoti ir tikrinti jų patikimumą. Pavyzdžiui, 1963 m. KGB Ukmergės rajonui priklausančius agentus Buką, Kazlauską ir Juozą nurodyta nuolatos kontroliuoti⁴⁴.

Susitikimai su agentais pagal KGB operatyvinio darbuotojo sudarytą grafiką buvo organizuojami slaptuose butuose. Operatyvininkai numatydavo susitikimų skaičių, laiką ir vietą. Būdavo sudaromi mėnesiniai susitikimų planai, paprastai kas mėnesį numatomi du susitikimai – planinis ir kontrolinis. Kaip rodo archyviniai šaltiniai, vienodos ir aiškios darbo su agentais planavimo sistemos neturėta. Eiliniai susitikimai su agentais buvo skiriami atsižvelgiant į operatyvinį būtinumą ir patogiu jiems laiku⁴⁵. Pavyzdžiui, 1959 m. Varėnos rajone susitikimai su agentais organizuoti pagal sudarytą mėnesinį susitikimų grafiką, daugiau kaip 50 proc. agentų priimtinė susitikimų butuose, o likusieji – įvairiose vietose, taip pat ir apylinkių tarybų pastatuose⁴⁶. Septintajame dešimtmetyje daugelyje KGB miestų skyrių ir rajonų poskyrių dar nebuvo atsisakyta neva ydingos agentų priėmimo sutartose vietose praktikos. Antai 1968 m. KGB Jurbarko rajono poskyrio operatyviniai darbuotojai sutartose vietose priėmė 21 agentą, Plungės – vieną trečdalį agentų, Ukmergės – 9 agentus⁴⁷. Dėl pernelyg

dažnos agentų kaitos – jie buvo perduodami vis naujam KGB operatyvininkui – dauguma agentų galėjo pažinti vis daugiau sovietinio saugumo darbuotojų⁴⁸.

Susitikimai su agentais planuoti atsižvelgiant į priemonių, kuriose numatyta juos panaudoti, svarbą. Dauguma operatyvininkų agentus priimdavo vidutiniškai 1–2 kartus per mėnesį. Agentai, naudojami konkrečiose operacijose, priiminėti 2–3 kartus per mėnesį. Pavyzdžiui, 1969 m. KGB Jurbarko rajono poskyrio 70 proc. visų agentų gyveno kaime, tad tik žiemą būdavo po vieną susitikimą per mėnesį, kitais metų laikais susitikimai vykdavo kas du mėnesiai⁴⁹. Taigi kaimo sąlygos pakoreguodavo KGB darbuotojų susitikimus su agentais. Beveik visuose tikrintuose padalinuose turėta agentų, su kuriais susitikimai iš anksto nebuvo planuojami. Su agentais susitikinėta susitikimų butuose ir dieną, ir vakare. LSSR KGB 5-ajame skyriuje 70 proc. agentų buvo priimami dienos metu, KGB Kauno miesto skyriuje beveik pusė agentų priiminėti vakaro valandomis⁵⁰.

Apskritai konspiraciniai butai tapo savotiška čekistų rengiamų agentūrinių-operatyvinių priemonių „virtuve“. Ypač stengtasi, kad jokios sovietų paslaptys neiškiltų į dienos šviesą ir kad neliktų jokių jų nusikaltimus įrodančių faktų. Antai 1959 m. LSSR KGB 7-ajame skyriuje buvo surengti 2879 susitikimai su agentais, gauti 2038 pranešimai⁵¹. Kiek agentų priimta susitikimų butuose – neaišku, bet reikia manyti, kad ta dalis pamažu didėjo. 1984 m. KGB Lietuvoje priklausė 5638 agentai, 18 rezidentų, 8 konspiraciniai butai, 2 konspiracinių butų laikytojai ir 610 susitikimų butų laikytojų⁵². Aštuntojo–devintojo dešimtmečių dokumentuose vis dažniau minimi informacijos „užsienio šaltiniai“. Kaip svarbus informacijos šaltinis buvo išskirti jūrininkai. Su vadinamaisiais „užsienio objektais“ būdavo susitikinėjama daugiausia konspiraciniuose butuose ir „bute-salone“.

Viename 1979 m. plane pažymėta, jog numatoma užverbuoti „F“ kaip „buto-salono“ laikytoją, turint tikslą priimti „užsienio objektus“. Greičiausiai tas „salonas“ buvo pusiau legalus jūrininkų viešnamis, skirtas jiems prisivilioti per pasilinksminimus⁵³.

Susitikimų metu su kiekvienu agentu buvo aptariamos abipusio skubaus ryšio galimybės. Tai reiškia, jog būdavo konkrečiai apsvarstomi atvejai, kada agentas privalo susisiekti su operatyviniu darbuotoju ir kada operatyvinis darbuotojas turi susitikti su agentu. Skubiam ir konspiratyviam ryšiui su agentais palaikyti buvo naudojami tarnybiniai ir namų telefonai, paštas, telegrafas. Tačiau daugelyje KGB poskyrių skubaus ryšio palaikymo su agentais galimybės nebuvo pakankamai nuodugnai apsvarstytos. Su kai kuriais agentais jos apskritai nebūdavo aptariamos⁵⁴. Po susitikimo su agentu slaptame bute operatyvinis darbuotojas parengdavo pažymą. Pažyma buvo surašoma tais atvejais, kai dėl tam tikrų priežasčių agentas pats negalėdavo raštu pateikti savo informacijos ar kai operatyviniais sumetimais nebuvo tikslinga atkreipti agento dėmesį į jo paties praneštus faktus.

Ryšys su agentūra KGB dokumentuose įvardijamas kaip operatyvinio darbuotojo ir agento konspiratyvaus bendravimo procesas. Išskirtos dvi tokio ryšio formos: tiesioginė ir su tarpininko pagalba. Pagrindine ryšio forma laikytas tiesioginis ryšys su agentu buvo įgyvendinamas dviem būdais: pirma, operatyvinis darbuotojas individualiai susitikdavo su agentu, antra, būdavo naudojamos įvairiomis techninėmis ir kitokiomis priemonėmis, pavyzdžiui, slaptavietėmis, radiju ir pan. Kita ryšio forma – operatyvinio darbuotojo bendravimas su agentu per tarpininkus, būtent per agentus – ryšininkus, „pašto dėžučių“, konspiracinio ryšio punktų laikytojus⁵⁵. Konspiracinio ryšio punkto laikytojas buvo asmuo, įtrauktas į slaptą bendradarbiavimą su KGB ir turėjęs padėti

operatyviniams darbuotojams palaikyti konspiratyvų ryšį su agentais ir rezidentais. KGB sistemoje užtikrinant konspiracinį ryšį nemažą vaidmenį atliko vadinamoji „pašto dėžutė“ ir konspiracinio adreso laikytojas.

„Pašto dėžutė“ – 1) konspiratyvus perdavimo punktas, kuriame sovietinio saugumo agentas įteikdavo pranešimą ar kitą medžiagą tarpininkui, kad šis ją perduotų KGB operatyviniam darbuotojui, ir susipažindavo su raštiškomis operatyvinio darbuotojo instrukcijomis. „Pašto dėžutės“ tarnybinėse arba gyvenamosiose patalpose organizuodavo patikrinti KGB agentai arba asmenys, specialiai užverbuoti kaip „pašto dėžutės“ laikytojai; pastarieji buvo laikomi tarpininkais tarp agento ir operatyvinio darbuotojo. „Pašto dėžutės“ laikytojas agentą dažniausiai atpažindavo pagal daiktinį arba žodinį slaptažodį. Šalyje „pašto dėžutėmis“ iš esmės naudotasi palaikant ryšį su agentais, dalyvaujantiais operatyviniuose tyrimuose, kai būdavo pagrindo baimintis, kad agentą gali sekti tiriamas asmuo. „Pašto dėžutė“ taip pat naudodavosi agentai, trumpam užsukantys į kurią nors vietovę ir negalintys pasinaudoti kitu ryšio būdu;

2) kapitalistų žvalgybos užverbuoto agento pašto adresas, kuriuo buvo siunčiama šnipinėjimo korespondencija, kad vėliau būtų perduota arba persiųsta žvalgybos atstovams⁵⁶.

Konspiracinio adreso laikytojas – asmuo, įtrauktas į slaptą bendradarbiavimą su KGB, kad agentai paštu galėtų jo adresu persiųsti informaciją operatyviniam darbuotojui. Konspiracinio adreso laikytojas tapdavo tarpininku, per kurį buvo palaikomas operatyvinio darbuotojo ir agento ryšys⁵⁷.

Taigi palaikant konspiratyvų ryšį tiek su agentais, tiek su slaptų butų laikytojais, nebuvo tenkinamasi vien konspiraciniais ar susitikimų butais, bet naudotasi ir kitais ryšių su agentais palaikymo būdais, kuriuos įgyvendinti padėdavo KGB slaptieji bendradarbiai. Sovietinis saugumas šiomis

priemonėmis naudojosi rinkdamas būtiną informaciją, kad galėtų persekioti režimui nepatikimus asmenis. Visos šios priemonės buvo kruopščiai slepiamos nuo visuomenės.

SUSITIKIMŲ BUTŲ IŠLAIKYMAS

Tam tikros KGB išmokos konspiracinių ir susitikimų butų laikytojams užfiksuotos finansinėse ataskaitose bei atsiskaitymų su konkrečiais asmenimis sąrašuose. Apie jų dydį tėra išlikę fragmentiški duomenys, kurie rodo, kiek ir kaip slaptų butų laikytojams buvo mokama. Paprastai susitikimų butų laikytojai gaudavo nuompinigių už išnuomotą būstą, o agentams buvo skiriamas finansinis atlygis tam tikromis išmokomis.

Kaip nustatė istorikas J. Starkauskas, tirdamas KGB pasienio kariuomenės žvalgybininkų veiklą 1954–1958 m., pasienio būrio agentams apdovanoti iš apygardos valdybos finansų skyriaus kas ketvirtį buvo gaunama keliolika tūkstančių rublių. Agentams buvo išmokama nuo 50 iki 200 rb, susitikimų butų savininkams kas mėnesį po 100 rb. 1958 m. agentų skatinimui skirta 11,5 tūkst. rb, o 1959 m. šiems tikslams jau planuota gauti 16 tūkst. rb, susitikimų butų išlaikymui atitinkamai 5 ir 6 tūkst. rb⁵⁸. Kaip matyti, šeštajame dešimtmetyje materialinis butų išlaikymas buvo gana kuklus.

Tam tikras sovietinio saugumo atlygis slaptiesiems bendradarbiams buvo traktuojamas ir kaip paskatinimas. KGB savo „geranoriškumą“ talkininkams parodydavo įvairiomis formomis; tai galėjo būti padėkos pareiškimas SSRS KGB pirmininko, jo pavaduotojo ar SSRS KGB kolegijos vardu (Lietuvoje greičiausiai LSSR KGB pirmininko, jo pavaduotojo bei LSSR KGB kolegijos vardu); vyriausiosios valdybos viršininko bei KGB padalinių skyrių viršininkų padėkos paskelbimas įsakyme arba jos išreiškimas žodžiu;

operatyvinio darbuotojo arba jo viršininko padėka žodžiu; vertingų dovanų įteikimas, piniginis atlygis; laikantis konspiracijos reikalavimų pagalbos suteikimas patenkinant asmeninius prašymus ir pageidavimus⁵⁹. Agentai, rezidentai ir patikimi asmenys už ypatingas paslaugas bei valstybinių paslapčių saugojimą galėjo gauti net valstybinius apdovanojimus. Be to, KGB darbuotojai perspektyvius agentus kartais tiesiog pamalonindavo vaišėmis restorane. Antai majoro N. Palionio finansinėje ataskaitoje apie išlaidas vaišinant agentus užfiksuota, kad 1991 m. sausio 3–6 d. agentai Petras ir Lūšis su dviem operatyviniais darbuotojais atskirai buvo vaišinami restorane Lazdijuose (toks „svetingumas“ KGB atsiėjo 105 rb)⁶⁰.

Susitikimų buto laikytojai už buto nuomą pinigus dažniausiai gaudavo kas ketvirtį, vidutiniškai nuo 15 iki 35 rb. Antai tokio buto laikytojui Dobilui nuo 1980 m. birželio 24 d. iki 1991 m. kovo 19 d. kas ketvirtį buvo mokamas 35 rb⁶¹ mokestis už butą. Tačiau pasitaikydavo atvejų, kai KGB atsiskaitydavo ir kas mėnesį, pavyzdžiui, LSSR KGB pirmininkui Eduardui Eismuntui leidus, Kaune susitikimų buto laikytojui Elvyrai nuo 1989 m. kovo 20 d. kas mėnesį pradėta mokėti po 35 rb⁶².

Nuomos dydis priklausė ir nuo to, ar slaptas butas buvo mieste, ar rajone. Mieste buto nuoma buvo beveik dvigubai didesnė, pavyzdžiui, Kaune susitikimų buto laikytojui Nikitinui nuo 1989 m. balandžio 24 d. kas mėnesį mokėta po 35 rb⁶³, Klaipėdoje tokio buto laikytojui Chemikui nuo 1989 m. liepos 7 d. – 30 rb⁶⁴. Rajonuose nuompinigių retai kada padidėdavo. LSSR KGB 5-osios tarnybos viršininko Edmundo Baltino leidimu Kelmės rajone susitikimų buto laikytojui Birutei nuo 1989 m. gegužės 6 d. mokėta po 15 rb⁶⁵, Anykščių rajone slaptos buto laikytojui Viktorijai nuo 1989 m. birželio 28 d. taip pat kas mėnesį pradėta mokėti po 15 rb⁶⁶. Atlygio

dydžiui nustatyti turėjo įtakos ir tai, kurio KGB padalinio operatyviniai darbuotojai naudojami slaptu butu. Antai už LSSR KGB 2-osios valdybos, 5-osios tarnybos, 6-ojo ir 7-ojo skyrių operatyvinių darbuotojų naudojamus slaptus butus buvo mokama daugiau.

Pažymėtina, jog nuomos išmoka paprastai mažai kisdavo. Pavyzdžiui, Šilalės rajone nuo 1978 m. gruodžio 26 d. iki 1990 m. kovo 14 d. susitikimų buto laikytojui Klevui kas ketvirtį buvo mokama po 30 rb, vėliau – 36 rb, o nuo 1987 m. iki pat 1990 m. – po 40 rb⁶⁷. Pensininkas Kočinas savo trijų kambarių butu KGB leido naudotis nuo 1979 m., o nuo 1990 m., kai jo bute buvo priiminėjami 4 agentai, kas mėnesį jam mokėta po 25 rb.

Paskutiniais KGB veikimo Lietuvoje metais agentūros ir susitikimų butų išlaikymui buvo skiriama nemažai pinigų. Antai 1988–1990 m. planuojant lėšas LSSR KGB institucijai, sąmatos projekte numatyta agentūros išmokoms 1988 m. skirti 31 541 rb, 1989 m. – 32 500 rb, 1990 m. – 33 700 rb, o susitikimų butų išlaikymui 1988 m. – 12 243 rb, 1989 m. ir 1990 m. – po 13 500 rb, be to, ilgai naudotų konspiracinių butų einamajam remontui 1989 m. numatyta 500 rb, 1990 m. – 400 rb⁶⁸. Galimybė nuolat skirti nemenkas pinigų sumas agentūros išlaidoms padengti puikiai iliustruoja KGB finansinę galybę. Pavyzdžiui, 1991 m. dar egzistavęs KGB padalinys Lietuvoje per tris ketvirčius turėjo 1,96 mln. rb „ypatingų išlaidų“, iš jų 270 tūkst. rb skirta agentūrai ir 185 tūkst. rb – konspiracinių butų išlaikymui. KGB rajonų poskyriai disponavo mažesnėmis lėšomis „ypatingoms išlaidoms“ – po 80–600 rb kas mėnesį, iš jų 30–500 rb tekdavo agentams, o likusieji pinigai – konspiracinių butų išlaikymui⁶⁹.

Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1991 m. rugpjūčio 26 d. nutarime Nr. 360 „Dėl TSRS gynybos ministerijos, TSRS vidaus reikalų ministerijos ir TSRS valstybės saugumo

komiteto įstaigų darbuotojų socialinės rehabilitacijos bei jų šeimos narių socialinių garantijų“ teigiama, kad atsižvelgdama į „[...] poziciją likviduojant bandyto įvykdyti TSR Sąjungoje valstybinio perversmo padarinius Lietuvoje“, taip pat siekdama padėti KGB darbuotojams „suvokti esamą padėtį“, Lietuvos Respublikos Vyriausybė nutarė savivaldybių žinion perduodamą žinybinių butų fondą nuomoti „buvusiems tiesioginiams jo naudotojams“. Patvirtinta, kad esant teisiniam pagrindui šis fondas gali būti privatizuotas, parduodant jį tiesioginiams nuomotojams, o butų gavimo eilės, sudarytos nurodytose įstaigose, bendra tvarka perkeliamos į savivaldybėse sudaromas eiles⁷⁰. Butų galima teigti, kad taip buvo sudarytos prielaidos buvusiems KGB darbuotojams bei slaptiesiems bendradarbiams privatizuoti bent dalį slaptų butų.

IŠVADOS

SSRS KGB Lietuvoje naudojosi vienu svarbiausių įrankių – agentūros tinklu. Sėkmingam jo veikimui užtikrinti bei operatyvinių darbuotojų ir agentų konspiraciniams susitikimams reikėjo atitinkamų patalpų. KGB disponavo dviejų kategorijų slaptais butais: susitikimų ir konspiraciniais. Tokiais butais laikytos patalpos, kurios su tam tikra priedanga naudotos susitikimams su KGB slaptaisiais bendradarbiais. Vadinamieji butų laikytojai suteikdavo savo būstą operatyvinkams darbui su agentūra ir privalėdavo garantuoti būtinas konspiracijos sąlygas. Tokiu būdu jie buvo įtraukiami į bendradarbiavimą su KGB. Dažniausiai buto laikytojais tapdavo politiniu ir dalykiniu atžvilgiu patikrinti asmenys, savo noru teikę pagalbą sovietiniam saugumui. Konspiracinis butas buvo saugumo tarnyboms priklausančios patalpos, įsigytos jų lėšomis; jose paprastai

gyvendavo vienas iš saugumo etatinių darbuotojų.

Lietuvoje KGB turėjo gana stabilų konspiracinių butų tinklą. Tokių butų vietos keitėsi retai, ilgus metus slapti butai būdavo tose pačiose patalpose. Priedangai buvo parengiami operatyvinės priedangos suklastoti dokumentai, o saugumui užtikrinti sukurtas informatorių tinklas slaptų butų laikytojų aplinkoje.

Slaptuose butuose saugumiečiai agentus apmokydavo ir paveikdavo psichologiškai, priimdavo jų pranešimus. Bendravimui su agentais, siekiant priversti ir įpareigoti juos atlikti pateiktas užduotis, buvo sukuriama

nepaprasta atmosfera.

Operatyvinių darbuotojų susitikimams su agentais KGB slaptai nuomodavo iš gyventojų butus, o nuomininkų vaidmenį atliekantiems asmenims atsilygindavo finansiškai. Be to, įvairaus dydžio pinigų sumas už sėkmingą bendradarbiavimą, atliktas užduotis ir pavedimus sovietinis saugumas išmokėdavo ir susitikimų bei konspiracinių butų laikytojams. Viena vertus, KGB kišosi ne tik į privatų, bet ir į šeimyninį žmogaus gyvenimą, kita vertus, manipuliuodamas žmonėmis, naudojami jų būstais, o už tai temokėdavo simbolinį nuomos mokesčių ir įtraukdavo juos į slaptą bendradarbiavimą su sovietiniu saugumu.

Nuorodos

¹ J. Starkauskas, *Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinių režimų Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2007, p. 349.

² *Контрразведывательный словарь*, Москва, 1972, c. 129.

³ *Ibid.*, c. 136.

⁴ *Ibid.*, c. 328.

⁵ *Ibid.*, c. 313.

⁶ J. Barron, *KGB: the Secret work of soviet Secret agents*, London, 1983.

⁷ *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB* by New York, 1999.

⁸ H. Müller-Enbergs, „Valstybės saugumo ministerijos slaptojo darbo teorija ir praktika“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2(6), p. 110.

⁹ A. Anušauskas, „KGB ir lietuvių visuomenė: slaptasis karas 1954–1991 metais“, *Darbai ir dienos*, 2000, Nr. 21.

¹⁰ J. Starkauskas, „23-iojo pasienio būrio žvalgybininkų veikla Lietuvoje 1954–1958 m. blokuojant pajūri“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12).

¹¹ *Контрразведывательный словарь*, Москва, 1972.

¹² *Сборник КГБ СССР*, Москва, 1959–1990, № 1–148.

¹³ В. Широинин, *Под колпаком контрразведки. Тайная подоплека перестройки*, Москва, 1996;

to paties, *КГБ – ЦРУ. Секретные пружины перестройки*, Москва, 1997.

¹⁴ А. Елизаров, *Контрразведка ФСБ против ведущих разведок мира*, Москва, 1999.

¹⁵ Ф. Бобков, *КГБ и власть*, Москва, 2003.

¹⁶ А. Шевякин, *17 тайн Лубянки*, Москва, 2007.

¹⁷ SSRS KGB pirmininko gen. I. Serovo 1958 m. spalio 3 d. įsakymas Nr. 0040 dėl konspiracinių ir susitikimų butų parinkimo bei naudojimo trūkumų, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 104, l. 56.

¹⁸ *Ibid.*, l. 57–61.

¹⁹ *Ibid.*, l. 62 a. p.

²⁰ SSRS KGB pirmininko 1960 m. liepos 29 d. įsakymas Nr. 00305 dėl darbo, atlikto parenkant ir naudojant konspiracinius ir susitikimų butus, patikrinimo rezultatų, *ibid.*, ap. 46, b. 105, l. 7.

²¹ *Ibid.*, l. 8.

²² SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“, *ibid.*, ap. 46, b. 150, l. 5.

²³ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00145 „Dėl agentūros įskaitos instrukcijos patvirtinimo valstybės saugumo organuose“, *ibid.*, b. 1512, l. 22 a. p.–23.

²⁴ LSSR KGB pirmininko plk. K. Liaudžio 1955 m. liepos 2 d. ataskaita SSRS KGB pirmininkui I. Serovui, *ibid.*, ap. 10, b. 209, l. 13.

²⁵ Inspekcijos prie LSSR KGB pirmininko viršininko pplk. A. Babincevo 1959 m. gegužės 16 d. pažyma apie kai kuriuos saugumo komiteto ir inspekcijos darbo klausimus, *ibid.*, b. 255, l. 38.

²⁶ SSRS KGB pirmininko prie MT grupės referento plk. Čvano, SSRS KGB vyriausiosios 2-osios valdybos vyr. operatyvinio įgaliotinio pplk. Lešenko, SSRS KGB Kadru valdybos vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. Utenko 1959 m. spalio 17 d. pažyma, *ibid.*, l. 166.

²⁷ LSSR KGB pirmininko pplk. A. Randakevičiaus 1963 m. sausio 5 d. ataskaita apie 1962 m. agentūrinį-operatyvinį ir tardymo darbą, *ibid.*, b. 324, l. 3.

²⁸ LSSR KGB Šiaulių miesto skyriaus viršininko pavaduotojo mjr. A. Ališausko 1974 m. gruodžio 13 d. pažyma, *ibid.*, ap. 14, b. 514, l. 70.

²⁹ LSSR KGB Šiaulių miesto skyriaus viršininko pplk. P. Čiudo 1976 m. gruodžio 21 d. statistiniai duomenys apie kontržvalgybinį darbą, *ibid.*, b. 517, l. 56.

³⁰ Inspekcijos prie LSSR KGB pirmininko viršininko pplk. A. Babincevo 1959 m. vasario 13 d. pažyma apie susitikimų butų naudojimą Kauno mieste, *ibid.*, ap. 10, b. 255, l. 124.

³¹ *Ibid.*, l. 127.

³² *Контрразведывательный словарь*, c. 153.

³³ LSSR KGB operatyvinio-techninio skyriaus viršininko mjr. A. Naro 1960 m. sausio 12 d. pažyma apie darbo rezultatus, LYA, f. K-I, ap. 10, b. 254, l. 284.

³⁴ LSSR KGB 2-osios valdybos viršininko pavaduotojo plk. N. Vukolovo, LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. V. Ročkos, LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininko pavaduotojo pplk. I. Timonovo, LSSR KGB 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. E. Andriačio 1969 m. rugsėjo mėn. pažyma apie darbą su agentais 1967–1969 m., *ibid.*, ap. 3, b. 665, l. 120.

³⁵ *Ibid.*, l. 121.

³⁶ *Ibid.*, l. 122.

³⁷ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus 6-ojo poskyrio viršininko mjr. I. Fursovo 1983 m. gruodžio 27 d. ataskaita apie kontržvalgybinį darbą, *ibid.*, ap. 14, b. 182, l. 94–95.

³⁸ LSSR KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininko plk. V. Neverausko 1985 m. gruodžio 17 d. kalba apie kontržvalgybinį darbą, *ibid.*, b. 21, l. 139.

³⁹ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00145 „Dėl agentūros įskaitos instruk-

cijos patvirtinimo valstybės saugumo organuose“, *ibid.*, ap. 46, b. 1512, l. 20–21.

⁴⁰ Inspekcijos prie LSSR KGB pirmininko viršininko pplk. A. Babincevo 1959 m. vasario 13 d. pažyma apie susitikimų butų naudojimą Kauno mieste, *ibid.*, ap. 10, b. 255, l. 126.

⁴¹ Vyriausiosios valdybos pasienio kariuomenės inspekcijos komisijos viršininko gen. mjr. Zaboltino, inspekcijos komisijos nario pplk. Pokorevo 1962 m. gegužės 16 d. pažyma apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 24, b. 26, l. 43.

⁴² LSSR KGB 10-ojo skyriaus viršininko plk. S. Skačkausko 1985 m. sausio 13 d. pažyma apie agentūros sudėtį LSSR KGB pirmininkui gen. mjr. J. Petkevičiui, *ibid.*, ap. 6, b. 397, l. 12.

⁴³ LSSR KGB Vilniaus miesto skyriaus viršininko plk. V. Neverausko 1984 m. gruodžio 11 d. agentūros tinklo sąrašas, *ibid.*, ap. 14, b. 20, l. 126–131.

⁴⁴ LSSR KGB įgaliotinio įstaigos Ukmergės rajonui 1963 m. rugsėjo 10 d. pažyma apie operatyvinę veiklą, *ibid.*, ap. 10, b. 324, l. 310.

⁴⁵ LSSR KGB 2-osios valdybos viršininko pavaduotojo plk. N. Vukolovo, LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. V. Ročkos, LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininko pavaduotojo pplk. I. Timonovo, LSSR KGB 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. E. Andriačio 1969 m. rugsėjo mėn. pažyma apie darbą su agentais 1967–1969 m., *ibid.*, ap. 3, b. 665, l. 112.

⁴⁶ LSSR KGB įgaliotinio įstaigos Varėnos rajonui kpt. M. Šakalio 1960 m. gruodžio 30 d. ataskaita LSSR KGB pirmininkui A. Randakevičiui apie agentūrinį-operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 10, b. 257, l. 55.

⁴⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos viršininko pavaduotojo plk. N. Vukolovo, LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. V. Ročkos, LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininko pavaduotojo pplk. I. Timonovo, LSSR KGB 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. E. Andriačio 1969 m. rugsėjo mėn. pažyma apie darbą su agentais 1967–1969 m., *ibid.*, ap. 3, b. 665, l. 119.

⁴⁸ LSSR KGB 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus viršininko plk. V. Ginko 1969 m. liepos 15 d. pažyma apie darbą su agentais, *ibid.*, l. 93.

⁴⁹ LSSR KGB 2-osios valdybos viršininko pavaduotojo plk. N. Vukolovo, LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. V. Ročkos, LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininko pavaduotojo pplk. I. Timonovo, LSSR

KGB 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. E. Andriačio 1969 m. rugsėjo mėn. pažyma apie darbą su agentais 1967–1969 m., *ibid.*, l. 113.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ LSSR KGB 7-ojo skyriaus viršininko plk. Veliokovo 1959 m. gruodžio 30 d. ataskaitinis pranešimas apie darbą LSSR KGB pirmininkui plk. A. Randakevičiui, *ibid.*, ap. 10, b. 254, l. 308.

⁵² LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus, LSSR KGB 10-ojo skyriaus viršininko plk. S. Skačkausko 1985 m. sausio 8 d. patvirtinti statistiniai duomenys apie agentūrą, *ibid.*, ap. 6, b. 397, l. 8.

⁵³ J. Starkauskas, *op. cit.*, p. 5.

⁵⁴ LSSR KGB 2-osios valdybos viršininko pavaduotojo plk. N. Vukolovo, LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. V. Ročkos, LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininko pavaduotojo pplk. I. Timonovo, LSSR KGB 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. E. Andriačio 1969 m. rugsėjo mėn. pažyma apie darbą su agentais 1967–1969 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 665, l. 113.

⁵⁵ *Контрразведывательный словарь*, c. 291.

⁵⁶ *Ibid.*, c. 224.

⁵⁷ *Ibid.*, c. 313.

⁵⁸ J. Starkauskas, *op. cit.*, p. 19–20.

⁵⁹ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakymas Nr. 00140 „Dėl SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatų patvirtinimo“, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 150, l. 25.

⁶⁰ Mjr. N. Palionio finansinė ataskaita (pagal formą Nr. 7) apie išlaidas vaišinant agentus 1991 m. sausio 3–6 d., *ibid.*, b. 3975, l. 6.

⁶¹ Registracinis susitikimų buto laikytojo Dobilo paskatinimo apskaitos sąrašas Nr. 29642, *ibid.*, b. 3993, l. 12.

⁶² LSSR KGB 10-ojo skyriaus viršininko pplk. A. Karinausko 1989 m. kovo 28 d. pranešimas LSSR KGB finansų skyriaus viršininkui pplk. A. Tilvikui dėl atlyginimo išmokėjimo susitikimų buto laikytojui Elvyrai, *ibid.*, ap. 6, b. 534, l. 87.

⁶³ LSSR KGB 10-ojo skyriaus viršininko pplk. A. Karinausko 1989 m. balandžio 24 d. pranešimas LSSR KGB finansų skyriaus viršininkui pplk. A. Tilvikui dėl atlyginimo išmokėjimo susitikimų buto laikytojui Nikitinui, *ibid.*, l. 121.

⁶⁴ LSSR KGB 10-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. V. Palačiono 1989 m. liepos 10 d. pranešimas LSSR KGB finansų skyriaus viršininkui pplk. A. Tilvikui dėl atlyginimo išmokėjimo susitikimų buto laikytojui Chemikui, *ibid.*, l. 187.

⁶⁵ LSSR KGB 10-ojo skyriaus viršininko pplk. A. Karinausko 1989 m. gegužės 10 d. pranešimas LSSR KGB finansų skyriaus viršininkui pplk. A. Tilvikui dėl atlyginimo išmokėjimo susitikimų buto laikytojui Birutei, *ibid.*, l. 127.

⁶⁶ LSSR KGB 10-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. V. Palačiono 1989 m. birželio 30 d. pranešimas LSSR KGB finansų skyriaus viršininkui pplk. A. Tilvikui dėl atlyginimo išmokėjimo susitikimų buto laikytojui Viktorijai, *ibid.*, l. 174.

⁶⁷ LSSR KGB išmokų susitikimų buto laikytojui Klevui lapas Nr. 28843, *ibid.*, ap. 46, b. 3993, l. 20.

⁶⁸ LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1989 m. balandžio 4 d. sąmatos projektas „Ypatingos išlaidos 1990 metams“, *ibid.*, ap. 49, b. 644, l. 15–16.

⁶⁹ A. Anušauskas, „KGB Lietuvoje 1940–1991 metais“, *Lietuvos archyvai*, 1997, Nr. 8, p. 50.

⁷⁰ Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1991 m. rugpjūčio 26 d. nutarimas Nr. 360 „Dėl TSRS gynybos ministerijos, TSRS vidaus reikalų ministerijos ir TSRS valstybės saugumo komiteto įstaigų darbuotojų socialinės rehabilitacijos bei jų šeimos narių socialinių garantijų“, <http://www3.lrs.lt/>.

Kova be atvangos. Čečėnų tautos kova dėl laisvės 1917–1944 m.

Lietuvos skaitytojas apie Čečėniją ir jos pastangas išsivaduoti iš Rusijos „glėbio“ daugiau sužinojo tik 1991 m., kai ši tolima kalnuota šalis paskelbė nepriklausomybę. Informacija apie atkaklią čečėnų kovą dėl tėvynės laisvės, nors dažnai vienpusiška ir tendencinga, Lietuvą pasiekdavo ir vėliau.

Šiek tiek buvo galima išgirsti ir apie ankstesnių amžių čečėnų pastangas sukurti savarankišką valstybę – apie šeicho Mansuro ir imamo Šamilio sukurtus valstybinius darinius bei apie jų ilgus metus trukusį gana sėkmingą pasipriešinimą įsibrovėliams.

Kur kas mažiau žinome apie Čečėnijos istoriją nuo 1917 m., kai subyrėjo didysis tautų kalėjimas – Rusijos imperija, iki 1944 m., kai visa čečėnų (ir ne tik čečėnų) tauta buvo išstremta į Kazachijos ir Kirgizijos stepes. Taip raudonasis budelis Josifas Stalinas įvykdė daugiau kaip šimtmečio senumo caro valdžios direktyvą – „apvalyti“ Rytų Kaukazą, kad jame neliktų čečėnų. Šio laikotarpio istorijoje irgi gausu įdomių ir didvyriškų puslapių.

* * *

Nesėkmės Pirmojo pasaulinio karo frontuose ir dvi paėiliui vykusios revoliucijos lėmė milžiniškos Romanovų imperijos žlugimą. Pirmoji ir palyginti taikiai nuo Rusijos at-

siskyrė Suomija, kuri ir anksčiau naudojosi šiokia tokia autonomija. Kitos šalys – Estija, Latvija, Lenkija ir Lietuva – turėjo padėti didžiulių pastangų, pralieti nemažai priešų ir savo kraujo, kol privertė pasaulį pripažinti jas tarptautinės teisės subjektais. Deja, tai truko tik šiek tiek ilgiau nei dvidešimt metų. Vėliau prireikė dar pusės amžiaus, kol jos galutinai sugrįžo į laisvųjų tautų būrį.

Mažiau pasisekė mūsų artimesniems ir tolimesniems likimo broliams į pietus ir pietryčius nuo Lietuvos, nors ir jų kova dėl laisvės pareikalavo nemažai aukų. Tuometinė geopolitinė padėtis ir jėgų santykis buvo nepalankūs nepriklausomybę 1917–1918 m. paskelbusiems, bet jau 1920–1921 m. ją praradusioms Ukrainai, Krymo totorių valstybei, Gruzijai, Armėnijai, Azerbaidžanui ir čečėnų gyvenamą teritoriją apėmusiems Kalniečių respublikai ir Šiaurės Kaukazo emyratui. Visos jos tapo bolševikinės Rusijos ekspansijos aukomis.

Geografiniai, istoriniai, kultūriniai ir konfesiniai veiksniai lėmė, kad tuo metu Šiaurės Kaukazo tautos siekė sukurti regione bendrą daugiatautę valstybę, sudarytą federaciniu arba konfederaciniu pagrindu. Pasinaudojant Rusijos centrinės valdžios silpnumu, jau 1917 m. gegužės mėn. buvo

sušauktas Šiaurės Kaukazo tautų kongresas, kuris sudarė laikinąją vyriausybę – Jungtinės Šiaurės Kaukazo ir Dagestano kalniečių sąjungos (toliau – Kalniečių sąjunga) Centrinį komitetą. Tų pačių metų rugsėjo mėn. buvo sušauktas antrasis Šiaurės Kaukazo tautų kongresas, kuris priėmė Kalniečių sąjungos konstituciją.

Bolševikų ekspansija pakeitė nepriklausomybininkų planus, todėl jie, siekdami suvienyti visas Šiaurės Kaukazo jėgas kovai su mirtinu priešu, sutiko įeiti į naują darinį – Pietryčių kazokų kariaunų, Kaukazo kalniečių ir stepių laisvųjų tautų sąjungą, kuri 1917 m. gruodžio 1 d. suformavo jungtinę Tereko ir Dagestano vyriausybę, vadovaujamą atamano Aleksejaus Kaledino (vienu šios sąjungos vadovu tapo ir stambus naftos pramonininkas, buvęs caro kariuomenės generolas čečėnas Tapa Čermojevas). Politinės konjunktūros sumetimais sulipdytas darinys nebuvo itin patvarus, nes jį sudarė ne kartą prieš tai tarpusavyje konfliktavusios tautos, kurios priklausė skirtingoms konfesijoms (dauguma kalniečių ir nogajai buvo musulmonai, rusakalbiai kazokai – stačiatikiai, o klajokliai kalmukai – budistai). Skyrėsi ir politiniai naujųjų sąjungininkų tikslai – kalniečiai siekė visiškos nepriklausomybės nuo Rusijos, o kazokus tenkino bolševikų valdžios nuvertimas ir autonomijos kitataučiams suteikimas.

Dėl šių priežasčių krašto politiniame gyvenime ryškėjo ne tik įcentrinės, bet ir išcentrinės tendencijos. Pavyzdžiui, 1918 m. sausio 15 d. Urus Martane įvykęs čečėnų tautos suvažiavimas išsirinko Achmetchano Mutuševo vadovaujamą čečėnų tautos medžlį (parlamentą), kuris įsikūrė Staryje Atagų gyvenvietėje, o jau sausio 25–31 d. Mozdoke vyko bendras Tereko srities tautų suvažiavimas. Pagaliau 1918 m. gegužės 11 d. buvo paskelbta savarankiškos Kalniečių respublikos nepriklausomybė, kurią

de facto pripažino (arba ketino pripažinti) Vokietija, Austrija-Vengrija, Bulgarija ir Turkija. Kalniečių respublikos konstitucijoje nauja valstybė buvo kildinama iš 1917 m. egzistavusios Kalniečių sąjungos; į ją įėjo Dagestano bei Tereko sritys ir kalniečių tautų gyvenamos Stavropolio bei Kubanės sričių dalys. Kadangi Kalniečių respublika pagal jos konstituciją buvo konfederacinė valstybė, atitinkamą deklaraciją pasirašė visų jos tautybių įgaliojtieji atstovai. Pietinė siena su Gruzija ir Azerbaidžanu turėjo būti demarkuota susitarimais su šiomis valstybėmis. 1918 m. birželio 8 d. tarp Turkijos ir Kalniečių respublikos buvo sudaryta karinė politinė sąjunga. Komunistai irgi norėjo dalyvauti šios valstybės kuriamajame darbe, bet jiems tai neleista.

Kalniečių respublikos prezidentu buvo išrinktas jau minėtas Tapa (Abdulmedžidas) Čermojevas, parlamento pirmininku – Vasangirėjus Džabagis, užsienio reikalų ministru – Gaidaras Bamatas, vyriausybės nariais – Pšemachas Kocevas, Abdulašidas Katchanovas, Achmetas Calikovas, Alichanas Kantemiras, Aitekas Namitokas ir kiti. Vyriausybės nariai atstovavo visoms Kalniečių respublikoje gyvenančioms tautybėms. 1918 m. gruodžio 22–23 d. buvo priimtas Kalniečių respublikos parlamento (Federacinės tarybos) ir vyriausybės reglamentas, pagal kurį 1919 m. sausio 20 d. įvyko pirmasis Federacinės tarybos posėdis.

Pradėjusią tvirtėti naująją valstybę netrukus užgriuvo Antono Denikino vadovaujama „baltųjų“ rusų kariauna. A. Denikinas svajojo atkurti „vieningą ir nedalomą“ Rusiją, todėl laisvės siekiančius kalniečius niekinamai vadino „nacionalbolševikais“. Gana lengvai užėmęs Kabardą ir Osetiją, generolas susidūrė su atkakliu pasipriešinimu, įžengęs į vainachų (čečėnų ir ingušų) žemę. Siekdamį palaužti kalniečių pasipriešinimą, rusai sudegino keletą čečėnų miestų ir kaimų ir

1919 m. viduryje jau kontroliavo didžiąją Kalniečių respublikos teritorijos dalį. Bet ir po to A. Denikinas buvo priverstas laikyti Čečėnijoje maždaug trečdali savo karių, kurių jam taip trūko bolševikų fronte.

Kalniečių respublika negalėjo sulaukti paramos iš karą pralaimėjusių savo sąjungininkų, o Antantės šalys nebuvo pamiršusios, kieno pusę buvo pasirinkę nepatyrę kalniečių politikai. Kita vertus, dėl realios geopolitinės padėties 1918 m. jie iš esmės neturėjo jokio kito pasirinkimo.

Tačiau A. Denikinas neilgai mėgavosi pergale. 1919 m. rugsėjo mėn. prasidėjo imamo Uzunchadžio (Uzunhajiro Chadžichano) vadovaujamas sukilimas, kuris apėmė ne tik Čečėnijos, Ingušijos ir Dagestano, bet ir Osetijos kalnų sritis bei visą Balkariją. Išlaisvintose teritorijose sukilėliai dar kartą paskelbė savo įvairiautės valstybės nepriklausomybę, šįkart Šiaurės Kaukazo emyrato vardu, o emyrato sostine tapo Vedeno gyvenvietė Čečėnijoje. Šiaurės Kaukazo emyrato vyriausybės vadovu tapo Kamilchanas, o ginkluotųjų pajėgų vyriausiuoju vadu buvo paskirtas kunigaikštis Inalukas Arsanukajevs-Dyšnietis. Tų pačių metų spalio mėn. į apyvarčią buvo paleisti čia pat, Vedene, pagaminti Šiaurės Kaukazo emyrato popieriniai pinigai (finansų ministras Abdulazimas Abdula) su užrašais arabų, prancūzų ir rusų kalbomis. Maždaug tuo pačiu metu prasidėjo intensyvūs emyrato karinių pajėgų susirėmimai su puolančios A. Denikino kariuomenės daliniais, kurie lapkričio mėn. nustūmė Uzunchadžio bendražygius į kalnus (bet ne toliau Serženjurto).

Bolševikai gudriai pasinaudojo sunkia Uzunchadžio padėtimi – pripažino jo vadovaujamos valstybės nepriklausomybę ir net suteikė jai ginkluotą paramą. Jungtinės Šiaurės Kaukazo emyrato ir Sovietų Rusijos pajėgos galiausiai privertė A. Denikino kariuomenę pasitraukti iš Kaukazo. Iškart po

to bolševikų „draugystė“ su kalniečiais baigėsi, ir 1920 m. kovo mėn. jie paskelbė, kad Šiaurės Kaukazo emyratas panaikinamas. Kitą mėnesį neiškiomis aplinkybėmis mirė ir pats imamas Uzunchadžis.

Kitaip negu demokratiniiais pagrindais kurta Kalniečių respublika (1918–1919), Šiaurės Kaukazo emyratas (1919–1920) buvo teokratinė valstybė, daugiau primenanti šiek tiek modernizuotą garsųjį Šamilio imamą (1834–1859). Kaip ir pirmuoju atveju, emyratui nelabai pasisekė su sąjungininkais, bet ir šįkart nebuvo jokios realios alternatyvos.

Kalniečiai neketino taikstytis su naujaisiais pavergėjais, todėl jau 1920 m. rugpjūčio mėn. Čečėnijoje ir Dagestane prasidėjo imamo Šamilio vaikaičio Saidbeko vadovaujamas sukilimas, kurį bolševikai nuslopino tik po metų. Dar tebevykstant mūšiams, bolševikai sušaukė Vladikaukaze kalniečių suvažiavimą, į kurį iš Maskvos atvyko Rusijos SFSR tautybių reikalų liaudies komisaras J. Stalinas. Jis paskelbė amnestiją Saidbeko sukilėliams (su sąlyga, kad jie pripažins sovietų valdžią) ir pasiūlė įkurti Kalniečių sovietinę respubliką kaip buvusios nepriklausomos valstybės pakaitalą.

Karo išvarginti kalniečiai pasidavė J. Stalino įkalbinėjimams ir sutiko pripažinti sovietų valdžią, jei bus įvykdytos dvi sąlygos: Kalniečių sovietinėje respublikoje turėjo galioti šariato teisė, be to, turėjo būti grąžintos dar carų laikais atimtos kalniečių žemės. Bolševikai kalniečių sąlygas priėmė, ir 1921 m. sausio 20 d. buvo įkurta Rusijos SFSR priklausanti Kalniečių ASSR su sostine Vladikaukazu, į kurią buvo įtrauktos Čečėnija, Ingušija, Osetija, Kabarda, Balkarija ir Karačajus. Formaliai Kalniečių ASSR priklausė taip pat Vladikaukazo, Grozno ir Sunžos apygardos, tačiau faktiškai jas tiesiogiai valdė Maskva. Dagestaną buvo nutarta paskelbti atskira ASSR.

Kalniečių ASSR nusistovėjo savitiška sovietų valdžia: įstaigose ir mokyklose ant sienų

kabėjo ne Karlo Markso, o imamo Šamilio portretai, vainachams buvo gražintos prieš dešimtmečius iš jų atimtos žemės, o rusų kazokai turėjo išsikelti į etninę Rusiją. Bet ir tai nepavertė kalniečių „tarybiniais žmonėmis“. Faktinį kalniečių neloyalumą sovietų valdžiai patvirtina tai, kad visa Šiaurės Kaukazo karinės apygardos teritorija 1921 m. gruodžio 9 d. buvo paskelbta „kovo su banditizmu“ zona, visi įgaliojimai joje buvo suteikti VČK (bolševikų saugumui) ir lauko kariuomenei.

Maskva negalėjo ilgai toleruoti faktinės (o ne dekoratyvinės, kaip kitose respublikose) Kalniečių ASSR autonomijos, todėl buvo nutarta ją išardyti. Jau 1922 m. lapkričio 30 d. iš jos buvo išskirtos Čečėnijos, Karačajaus ir Čerkėsijos, Kabardos ir Balkarijos, taip pat Adygijos autonominės sritys. 1924 m. apkarpyta Kalniečių ASSR galutinai nustojo egzistavusi, jos likučius padalijus Ingušijos bei Šiaurės Osetijos autonominėms sritims.

Tai leido bolševikams panaikinti realią autonomiją, kurią buvo išsikovojusi Kalniečių ASSR, ir suskaldyti Šiaurės Kaukazo tautų vienybę, nes sienos tarp naujai įkurtų autonominių sričių ne visur atitiko etnines ribas. Antai dalis čečėnų gyvenamos teritorijos buvo priskirta Dagestano ASSR. Tokiu būdu bolševikai įgyvendino „skaldyk ir valdyk“ politiką. Nesiliovė represijos prieš iškilus čečėnų lyderius. Pavyzdžiui, 1923 m. dėl tariamo sukilimo organizavimo kartu su gruzinų tautinio išsivadavimo judėjimo lyderiais buvo suimtas ir vėliau nužudytas šeichas Ali Mitajevs, imta persekioti jo „gaujos“ dalyviai.

1929 m. prasidėjus prievartinei kolektyvizacijai, čečėnai masiškai sukilo. Sukilėliai sudarė laikinąją vyriausybę, kuri pareikalavo, kad bolševikai nutrauktų kolektyvizaciją, paleistų suimtus „buožes“, pakeistų iš Rusijos atsiųstus GPU vadovus vietiniais kadrais, atkurtų Kalniečių ASSR egzistavusią šariato teismų sistemą ir užkirstų kelią centrinės valdžios kišimuisi į „čečėnų vidaus reikalus“.

Maskvos sudaryta speciali komisija pažadėjo atsižvelgti į sukilėlių reikalavimus ir nubausti nusikaltusius sovietinius darbuotojus. Tuo pat metu rusai griebėsi klastos – jie mėgino fiziškai sunaikinti sukilimo lyderį Šitą Istamulovą ir tuo tikslu apsupo jo namą Šalio gyvenvietėje, tačiau mūšyje visas GPU būrys (apie 150 karių) buvo sunaikintas.

Š. Istamulovo vadovaujamas sukilimas išplito į Ingušiją, Dagestaną, Osetiją, Kabardą, Balkariją ir Karačajų. Prieš sukilėlius vien Goičio (Goity) ir Šalio apylinkėse rusai nusiuntė 2 tūkst. karių su 75 kulkosvaidžiais, 11 pabūklų ir 7 lėktuvais; vėliau šias pajėgas papildė dar penkios pėstininkų divizijos, Vladikaukazo pėstininkų ir Krasnodaro kavalerijos mokyklų kursantai, trys artilerijos divizionai, du kalnų šaulių pulkai ir trys GPU kariuomenės eskadronai. Benojuje čečėnų sukilėliams vadovavo Jaročis ir Chodžas, o Goičio apylinkėse – Achmatmula ir Kurijevas. Visiškai sunaikinus Goitį ir Š. Istamulovui su bendražygiais pasitraukus į kalnus, rusai pagaliau užėmė maištingąją teritoriją. Prie Goičio jie prarado pėstininkų pulką, o prie Šalio – divizijai prilygstantį karių skaičių. Mūšiai dėl Benojaus truko net du mėnesius, bet ir įžengę į šią gyvenvietę rusai nerado joje nė vieno gyventojų – visi pasitraukė į kalnus. Kadangi tokių ištuštėjusių gyvenviečių buvo daug, Maskva paskelbė amnestiją, bet ir tada sukilėliai pareiškė, kad jie sugrįš tik rusams pasitraukus iš Čečėnijos.

Sovietų valdžiai teko nusileisti: ji paskelbė dar vieną amnestiją ir privežė į Čečėniją pigių produktų bei kitų prekių; šitaip žmonės buvo viliojami grįžti į savo namus. Iš dalies tai pavyko – pavyzdžiui, Š. Istamulovas sutiko tapti kooperacinės bendrovės pirminku. Bet jau 1931 m. jis buvo iškvieštas neva pasikalbėti pas vietinį GPU vadovą Baklanovą, kuris išsitraukė pistoletą ir šovė į jį. Mirtinai sužeistas Š. Istamulovas dar spėjo nudurti Baklanovą peiliu.

Po Š. Istamulovo nužudymo vėl prasidėjo žiaurios represijos, pavadintos „buožių, kontrrevoliucinių elementų, mulų ir nacionalistinių ideologų likvidavimu“; jų metu žuvo 35 tūkst. žmonių. Neapsikentęs Š. Istamulovo brolis Chasanas surinko keršytojų būrį, kuris kovėsi su enkavedistais net iki 1935 m.

Dėl rusų represijų Čėčėnijoje vyko permanentinis partizaninis karas, nes kalniečiai nenorėjo susitaikyti su nuolatiniais pažeminimais ir jų teisių pažeidimais. Pavyzdžiui, 1932 m. apkaltinus susirašinėjimu su buvusiu Kalniečių respublikos prezidentu T. Čermojevu buvo suimti 3 tūkst. čėčėnų menininkų, mokslininkų ir kitų inteligentų, dalis jų nužudyta, o kiti ištremti į Sibirą. 1937 m. Čėčėnijoje buvo surengta „generalinė antisovietinių elementų likvidavimo operacija“, kurios metu suimta apie 14 tūkst. žmonių. Dalį jų taip pat sušaudė arba nuskandino upėje, likusius ištremė. Visa tai vertė čėčėnus masiškai stoti į keršytojų gretas. Ypač daug buvo abrekų – ryšius su artimaisiais nutraukusių (dėl jų pačių saugumo) vienišių kovotojų.

Vadovauti represijoms Čėčėnijoje 1937 m. GPU–NKVD Maskvos vadovybė nusiuntė šios represinės organizacijos vadovo Nikolajaus Ježovo pavaduotoją Matvejų Škiriatovą, kuris įsakė suimti ne tik visus laisvėje dar likusius inteligentus, bet ir visus partinius bei sovietinius darbuotojus – nuo kaimų tarybų pirmininkų iki autonomijos vadovų. 137 iš jų buvo apkaltinti „antisovietinių centrų organizavimu“; dalis jų neištvėrė kankinimų nusižudė ar buvo nužudyti per tardymus.

1934 m. Čėčėnijos autonominė sritis buvo sujungta su Ingušijos autonomine sritimi, o 1936 m. gruodžio 5 d. ši jungtinė sritis pertvarkyta į Čėčėnijos-Ingušijos ASSR. Bet ir po to sunki krašto gyventojų padėtis nepalengvėjo. Priešingai, siekiant surusinti čėčėnų tautą, 1938 m. buvo pakeista čėčėnų raštija: lotynų raidynas, vartotas nuo 1923 m., pakeistas „kirilica“. Tai irgi sukėlė žmonių ne-

pasitenkinimą. Stalininės represijos pagimdė naują reiškinių: atsirado nauji lyderiai iš buvusių partinių ir komjaunimo darbuotojų (iki ketvirtojo dešimtmečio pabaigos čėčėnų pasipriešinimui paprastai vadovaudavo religiniai autoritetai). Žinomiausias iš naujų lyderių – Chasanas Israilovas, vadovavęs čėčėnų sukilimui 1940–1944 m.

Daugiavaikėje šeimoje 1910 m. gimęs Ch. Israilovas 1929 m. Rostove prie Dono baigė vidurinę mokyklą ir įstojo į VKP(b). Rašė eilėraščius bei pjeses ir straipsnius į Maskvos „Krestjanskaja gazeta“, kuriuose demaskavo vietinių partinių ir sovietinių darbuotojų piktnaudžiavimus. 1931 m. buvo suimtas už „kontrrevoliucinį šmeižtą“ ir „ryšius su antisovietine gauja“. Kalėjime parašė dvi knygas. Po trejų metų, paaiškėjęs, kad jis laikraštyje rašė tiesą, buvo paleistas į laisvę ir vėl priimtas į partiją. Mokėsi Rytų darbo žmonių komunistiniame universitete Maskvoje, kur kartu su kitais vainachų (čėčėnų ir ingušų) studentais parašė ir įteikė sovietinei vyriausybei pareiškimą, kuriuo reikalavo pakeisti valstybės politinį kursą ir nušalinti nuo pareigų VKP(b) Čėčėnijos-Ingušijos autonominės srities komiteto pirmininką Jegorovą ir vidaus reikalų liaudies komisarą Rajevą; dėl to buvo vėl suimtas.

1939 m. pabaigoje per eilinę stalininę „valymą“ Jegorovas ir Rajevas buvo pripažinti „liaudies priešais“ ir represuoti. Dar kartą paleistas į laisvę Ch. Israilovas buvo pakviestas pas naują partijos srities komiteto pirmininką Bykovą, kuris pasiūlė jam „sugrįžti“ į partiją. Ch. Israilovas pažadėjo keletą dienų pagalvoti ir po savaitės nusiuntė Bykovui tokį pareiškimą: „Štai jau 20 metų sovietų valdžia naikina mano tautą [...], todėl aš nusprendžiau tapti kovos dėl mano tautos išsivadavimo vadovu. Gerai suprantu, kad ne tik Čėčėnijai-Ingušijai, bet ir visam Kaukazui bus nelengva išsivaduoti iš raudonojo imperikalizmo priespaudos, bet tikėjimas teisingumu

ir viltis, kad šią kovą palaikys kitos laisvę mylinčios Kaukazo ir viso pasaulio tautos, įkvepia mane šiam žingsniui, nors kai kam jis gali atrodyti beprasmiškas. Bėbaimiai suomiai parodė, kad didžiulė vergovinė imperija yra bejėgė prieš mažą laisvę mylinčią tautą. Kaukaze priešas išvys antrąją Suomiją; juo paseks ir kitos pavergtos tautos.“

Jau 1940 m. vasario mėn. Ch. Israilovo vadovaujami sukilėliai išlaisvino Galančožo, Sajasano, Čeberlojaus rajonus ir dalį Šatojaus rajono. Ginklų jie įgydavo nuginkluodami enkavėdistų baudžiamuosius būrius. Išvadavę didžiąją kalnuotosios Čečėnijos dalį, sukilėliai sušaukė Galančože suvažiavimą ir sudarė Laikinąją Čečėnijos-Ingušijos liaudies revoliucinę vyriausybę.

Po to, kai Suomija buvo priversta pasirašyti su SSRS taikos sutartį, sukilimas ėmė silpti, tačiau vėl įsiliepsnojo prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui. Būtent dėl to sovietinė ir dabartinė rusų propaganda mėgina pavaizduoti Ch. Israilovą kaip nacių bendrininką. Tai visiška nesąmonė, nes jo vadovaujamas sukilimas prasidėjo pusantrų metų anksčiau nei Vokietijos ir SSRS karas. Vokiečių kariuomenė niekada nebuvo įžengusi į Čečėnijos-Ingušijos teritoriją, o sukilėliai nėra gavę iš nacių nė vieno šautuvo, nė vieno šovinio. Kita vertus, Ch. Israilovas iš tikrųjų tikėjosi pasinaudoti Vokietijos karu su SSRS Kaukazui išlaisvinti. Tai galima suprasti žinant, kad po to, kai rusai 1942 m. pavasarį bombardavo

Čečėnijos-Ingušijos kalnų rajonus, Šatojuje, Itumkalėje ir Galančože liko mažiau gyvųjų nei žuvusiųjų.

1942 m. Šatojaus ir Itumkalės rajonuose prasidėjo advokato Mairbeko Šeripovo (žuvo 1942 m. lapkričio mėn.) vadovaujamas sukilimas. Jam susijungus su Ch. Israilovu, buvo sudarytas bendras karinis štabas ir atitinkamai reorganizuota sukilėlių vyriausybė, kuri 1942 m. birželio mėn. išleido atsišaukimą į čečėnų ir ingušų tautas. Jame buvo teigiama, kad vokiečiai yra laukiami tik tuo atveju, jei jie besąlygiškai pripažins Kaukazo nepriklausomybę; kitaip kova dėl tautinio išsivadavimo tęsis toliau.

Ch. Israilovo vadovaujami sukilėliai su amžinu čečėnų tautos priešu atkakliai kovojo iki pat vainachų išstrėmimo iš jų gimtųjų vietų. Bet ir po to pavieniai sukilėlių būriai, jau netekę anksčiau turėtos gyventojų paramos ištuštėjusiose gyvenvietėse, susikaudavo su besismelkiančiais į kalnus enkavėdistų daliniais. Būtent prie tokių dar likusių Ch. Israilovo kovotojų būrių prisidėjo legendinė keršytoja, alpinistė ir snaperė Laisat Baisarova su savo vyru.

Ch. Israilovas žuvo NKVD prieš jį surengtos operacijos metu 1944 m. gruodžio 29 d.

Paskutinis abrekas Chasucha Magomadovas (g. 1901 m.) buvo „sumedžiotas“ KGB tik 1976 m.

Panaudota literatūra:

1. <http://www.chechenpress.org/events/2007/07/08/01.html>.
2. <http://www.chechenpress.org/events/2006/10/26/02.shtml>.
3. <http://www.amina.com/kamina/484.html>.
4. <http://www.chechenasso.ru/istoriyafilosofskoimisli/MutushevI/index.html>.
5. http://www.igpi.ru/monitoring/1047645476/oct_97/chechen.html.
6. http://www.teptar.com/2007/11/01/tapa_chemoev.html.
7. <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
8. <http://www.zhaina.com/2007/08/23/page,12,vajnahi.html>.
9. Marat Ilyasov, „Čečėnijos istorijos apybraiža“ (rengiama spaudai).

Keršytoja (ištrauka)

Nuostabios maištininkės Laisat Baisarovos, stojusios į atkaklių ginkluotą kovą su Josifo Stalino baudžiamaisiais organais ir sugebėjusios išvengti susidorojimo, likimas toks įstabus, kad net šių eilučių autorius, nemažai matęs ir dėl savo profesijos spėjęs sužinoti daug nepaprastų ir dramatiškų istorijų, iš pradžių negalėjo patikėti, jog visa tai – ne prasimanymas, o tikri įvykiai. Ekstremaliomis epochos sąlygomis netekusi bet kokio tikroviškumo, panaši ar į senovės tragedijos, ar į kalniečių legendos, ar į šiuolaikinio kovinio filmo siužetus, bet iš esmės nepaprastai liūdna tiesa.

Apie tai, kaip klastingai ši jauna moteris, Itumkalės rajono komjaunimo komiteto sekretorė, 1944 m. staiga „išdavė“ Lenino komjaunimą, bolševikų partiją ir visą sovietų valdžią, pirmą kartą išgirdau SSRS NKVD kariuomenės Grozno divizijos veteranų susitikime SSRS MVD Centriname muziejuje. Buvęs šios divizijos 141-ojo kalnų šaulių pulko štabo viršininkas atsargos generolas majoras Nikolajus Bulanovas leidosi į prisiminimus:

– Tai buvo Itumkalėje. Įsivaizduokite: vyksta štabo posėdis, svarstomas čėčėnų trėmimų klausimas. Staiga į salę įžengia jauna kalnietė. Žavi – galvą pamesti galima! Liekna, išdidi, eisena kaip panteros, akys žydros žydros... Gražuolė tiesiog iš pirmo žvilgsnio sužavėjo visus dalyvaujančius karininkus ir patį valstybės saugumo generolą leitenantą Ceretelį. Juk tai jo kvietimu ji čia atvyko. Visi kaip pagal komandą atsistojo. „Laisat Baisarova, – prisistatė ji, – atėjau jums į pagalbą.“

Pasistengsiu ir toliau kiek įmanoma tiksliau perduoti tai, ką man pasakojo iš pradžių N. Bulanovas, o vėliau ir pati šios istorijos herojė. Čia nedaug ką ir bepridursi. Taigi pasakoja generolas:

– Jos reputacija, reikia jums pasakyti, buvo nepriekaištinga: partinė darbuotoja, kokių mažai besutiksi. Atsidavusi, protinga, drausminga. Na, mes jai ir pavedėme agituoti rajono gyventojus, kad nesipriešintų trėmimams. Davėme leidimą laisvai važinėti po rajoną, žinoma, paskyrėme palydovą – jauną leitenantą Razumovskį. Niekas nesitikėjo, kad ji gali būti tokia klastinga! O ji mus išdavė. Jau pirmą trėmimų dieną, 1944 m. vasario 23-iąją, ši nuostabi pantera persimetė į Chasano Israilovo stovyklą ir tapo banditų vadeivos talkininke.

Tas banditas kilęs iš buožių. Išsilavinęs – iš profesijos advokatas. Du kartus teistas, abu kartus – už antisovietinę propagandą. 1941 m. organizavo sukilimus Itumkalės, Galančožo ir Šatojaus rajonuose. Vadovavo vadinamajai „Brolių kaukaziečių nacionalsocialistų partijai“. Vokiečių žvalgybos agentas. Tada jam buvo 43 metai.

Pas jį ir pabėgo ši klastinga išdavikė. Tikėjomės, kad ji patylomis padės atlikti mūsų užduotį, bet vos tik mes pradėjome tremti ingušus ir čėčėnus, ji tiesiog sužvėrėjo! Paskelbė mums tikrą karą. O bėda ta, kad ji buvo ne tik talentinga propagandininkė, bet ir mokėjo karstyti kalnais kaip katė. Puiki alpinistė ir Vorosilovo šaulė. Na ir išmokėme ant savo galvos! Dėl jos netekome ne tik žmonių, bet patyrėme ir politinių nuostolių. Be to, jos buvo neįmanoma sučiupti. Kokių tik priemonių mes nesiėmėme, tikėdamiesi ją sunaikinti! Viskas veltui. Baisiausią smūgį ši bjaurybė lyg tyčia sudavė mums kovo 9-ąją, kitą dieną po tarptautinės Moters dienos šventės. Kartu su savo vyru Achmetchanu Baisarovu, irgi buvusiu partiniu darbuotoju, Vorosilovo šauliu ir alpinistu, jie patykojo prie tilto per Šaro Arguno upę specialiąją grupę, kuri vežė į Chimojaus įgulą labai svarbų paketą su visiškai slaptu įsakymu, šifro kodais radistams ir

slaptažodžiais visam mėnesiui. Vežėją seržantą Jakovenką nuginklavę paleido, deja, jis po to be pėdsakų dingo. O leitenantą Viktorovą ir raštininkę, seržantę ūkio reikalams, Kinianinką išrengė iki apatinių drabužių, atėmė iš jų specialųjį paketą, revolverį, šautuvą ir partinius bilietus. Tą pačią dieną žvalgybinę paieškų grupę rado juos negyvus.

Savo pasakojimą generolas majoras Bulanovas baigė atodūsiu, kuriame net po tiek metų nepaisant priešiško galėjai just nevalingą susižavėjimą:

– Gaila! Taip ir nepavyko sugauti šios grobuonies. Kiek kraujo ji mums sugadino! Aš nežinau, kas jai vėliau atsitiko. Norėčiau dabar pažvelgti į jos išdavikiškas akis...

Generolo pasakojimas mane taip sudomino, kad aš nusprendžiau būtinai pažvelgti į šios moters akis ir į jos sielą. Man tai pavyko. Aš suradau ją toje pačioje Itumkalėje.

Ir štai ji priešais mane: švelnus veidas, kurio bruožų harmoniją ardo randas nuo kulkos sužeidimo, mėlynos, vis dar jaunai žėrinčios buvusios gražuolės ir kovotojos akys.

– Atėjau pas jus su gerais ketinimais, Laisat, nebijokite.

– Aš jau neturiu ko bijoti. Visas mano gyvenimas, nuo jaunų dienų suluošintas, praityje. Baigėsi mano klajonės po pasaulį. Į Itumkalę grįžau numirti. Savo amžių nugalėčiau, ganėtinai prisikentėjau, užteks. Mačiau šilto ir šalto, tačiau garbės nepraradau, savo orumą apgyniau. Ir priešams atkeršijau. Galiu drąsiai žvelgti į akis savo tautai – už visas jai tekusias patyčias atsimokėjau kaip galėjau. Atsilyginau NKVD kariuomenei už tai, kad okupavo manąją Ingušiją, kurioje 1920 m. gimiau, ir manąją Čečėniją, kur 1940 m. taip laimingai prasidėjo mano šeimininis gyvenimas, – Laisat kalba tvirtu balsu, bet čia nesusilaikė ir sunkiai atsiduso. – Mes su Achmetchanu susipažinome 1939 m. kopdami į Elbruso viršukalnę, o susituokėme 1940 m. Maskvoje, per ten vykusias sąjungines PDG (Pasiruošęs darbui ir gynybai) normų varžybas; šaudymo snaiperio šautuvu rungtyje aš ten užėmiau trečiąją, o Achmetchanas – penktąją vietą. Tada nežinojau, kaip toks taiklumas pravers vėliau kovoje su baudėjais – kad ne į antakį, o tiesiai į akį pataikytum. Neslėpsiu, mums puikiai sekėsi.

– Klausiate, kiek jų buvo? Sunku visus prisiminti. Daug. Pasklaidykite NKVD pranešimus, juk jie vedė apskaitą. Štai, pavyzdžiui, – Laisat nusišypso neslėpdama pasididžiavimo, – prie Peš Gamchojaus gyvenvietės 1944 m. liepos mėn. mes sunaikinome aštuonių čekistų grupę. O rugpjūčio mėn. sutriuškinome karavaną, kuris gabeno pagrobtus ištremtųjų daiktus. Tai įvyko tarp Bajecho tilto ir Moistų. Bet tada mes sušaudėme tik du plėšikus, kitų pasigailėjome.

Prisiminęs Bulanovo pasakojimą, aš pasidomėjau:

– O prie Šaro Arguno tilto ar ne jūs pasidaravote?

– Žinoma, mes, – gyvai tarė ji. – Kaipgi, prisimenu! Tai buvo pirmasis dvasios stiprumo išbandymas. Reikėjo Israilovui įrodyti, kad mes nesame jam atsiųsti provokatoriai, o tikri liaudies keršytojai. Ir mes pateikėme įrodymus. Sužinojė, kad rytą iš Šaro Arguno gyvenvietės į Chimojų išvažiavo vežimas su trimis čekistais, kurie kažką kruopščiai slėpė po šiaudais, mudu su vyru sėdom ant arklių ir aplenkėme nežinomus keliauninkus pravažiuojančius per Dajo kaimelį. Paskui prie tilto netoli Kiri kaimo parodėme generolo Ceretelio leidimą ir sukomandavome: „Rankas aukštyn!“ Iš netikėtumo čekistė išgriuvo iš vežimo ir palindo po juo. Karininkas Viktorovas pamėgino ištraukti iš dėklo naganą, bet nepajėgė – rankos drebję. Teko jam padėti. O seržantas – užmiršau jo vardą – kaip laikė rankose vadeles, taip jas su rankomis ir iškėlė į viršų. Jis prisiekinėjo, kad nekariaus su taikiais gyventojais, mes jį ir paleidome. Pasakėme: „Eik, drauguži, namo, pas savo mamą.“

Atsitokėjusi čekistė iššliaužė iš po vežimo ir įsikibo man į kojas. Buvo plikledis ir aš neišsilaikiau, pargriuvau. Tuo metu leitenantas Viktorovas nušoko nuo vežimo ir puolė bėgti prie tilto, bet Achmetas išsitraukė naganą ir jį nušovė. O aš turėjau nedidelį durklą ir ginantis nuo čekistės teko jį panaudoti. Tuo tarpu seržantas vežėjas jau spėjo pereiti tiltą, atsikusęs jis iškėlė rankas virš galvos ir suspaudė – gal norėjo „ačiū“ pasakyti ar net solidarumą pajuto.

Taip mes gavome smalka užantspauduotą paketą, kuriame buvo „visiškai slaptas įsakymas“ ir kitos svarbios instrukcijos, taip pat atsišaukimai, raginantys gyventojus atsiduoti nugalėtojo malonei. Tuos dokumentus mes radome avių maiše... Argi viską papasakosi? Ko gero, tam nė savaitės neužteks, – jos pasenusį, randu papuoštą, bet dar gražų veidą vėl nutvieskė pasididžiavimo kupina šypsena; matėsi, kad ši moteris, kurios gyvenimą „suluošino“, randa džiaugsmo savo rūsčiuose prisiminimuose. – Bet dar apie vieną atsitikimą jums, ko gero, reikia žinoti, – tęsė senoji kalnietė. – Tai atsitiko netrukus, po kokių poros savaičių. Artėjo pavasaris, saulutė vis labiau šildė. O aplink – viskas nusiaubta, tik gailiai inkščia be šeimininkų likę naminiai gyvūnai. Likimo valiai paliktos karvės mykia, avys bliuina, o užvis baisiau staugia paklaidę šunys. Tačiau girdėjosi ir kitokių garsų: girgždėjo vežimai ir šūkavo ragindami arklius osetinų marodieriai, išvežantys prisigrobtą turtą iš tuščių namų. Tie žmonės begėdiškai linksminosi skubėdami praturtėti iš svetimos nelaimės, erzeliavo ir vis ragino savo arklius.

Jodami per Šundus mes sulaukėme bent dešimt tokių plėšikų. Iššovėme jiems virš galvų ir perspėjome, kad kitą kartą šausime tiesiai jiems į galvas. Jie puolė ant kelių ir mušdamiesi kumščiais į krūtinę ėmė prisiekinėti, kad daugiau nė kojos nekels į kaimynų žemę.

Mūsų šūvius, matyt, išgirdo kalnais jodinėjantys enkavedistai. Jie puolė mus su automatais ir kulkosvaidžiais. Jų buvo daug, o mūsų tik keturi: be manęs, Achmetchanas, Abubakaras Bachojevas ir Jachja Mamedovas. Mes turėjome karabinus ir žiūronus. Aklai šaudydami, nesitaikydami mes pasitraukėme ir išsiskirstėme po kalnų trobeles. Nespėjome nė apsižvalgyti, kai mus apsupo iš trijų pusių. Už mūsų – bedugnė. Ji mums ne kliūtis, mes į ją galėjome greitai ir nesunkiai nusileisti, nes su savimi turėjome laipiojimui uolomis būtiną įrangą. Tačiau nusprendėme iš pradžių pasilinksminti. Buvo juokinga stebėti, kaip nevėkšliškai mūsų persekiotojai kabarojasi kalnų šlaitais. Pasiėmusi žiūronus, aš užkopiau su karabinu į virš kaimo iškilusio kalno viršūnę. Iš čia viskas matėsi kaip ant delno. Šaukdami „Ura!“ baudėjai puolė į ataką. Žinoma, buvo gaila šaudyti juos visus paeilui – būtų likę pernelyg daug našlaičių. Per žiūronus aš ėmiau ieškoti karininkų. Man labai trūko snaiperio šautuvo, jei būčiau jį turėjusi, viskas būtų buvę paprasčiau. Bet aš ir taip susidorojau. Vos pamatau karininko antpečius, iškart spaudžiu gaiduką. Galva trūktelėjo. Griūva. Renkuosi kitą. Tasai kaip tik rankos mostu šaukia kareivius į ataką. Spaudžiu gaiduką. Nušautas. Ataka sužlugo. Tada mes panorome šiek tiek užkąsti, bet nespėjome – atšuoliavo raiteliai. Vėl puolė šturmuoti trobeles, kuriose buvo mano bendražygiai. Driokstelėjo trijų karabinų salvė ir trys raiteliai nusirito nuo arklių. Žiūriu per savo žiūronus – pasirodė dar vienas karininkas. Į šitą nusitaikiau aš.

Na, gana, pasismaginame. Štai ir Achmetas moja man iš apačios, atseit leiskis.

Jau ketinau leistis žemyn, bet kaip tik tada baudėjai sulaukė pastiprinimo. Negi ir šitie lįs į ugnį? Tada tai jau ir mes nesnausime. Tačiau šįsyk atakos nebuvo. Pasinaudojusi stojusia tyla, aš nusileidau pas vaikus. Jie jau rengėsi išeiti. Tą akimirką vėl nuaidėjo šūviai, sukaleno kulkosvaidis, ėmė sproginėti granatos. Achmetas pajuokavo: „Artileristai rengiasi šturmuoti.“ Sėkmingai įveikę tarpekį, mes išėjome į taką. Staiga mums priešais – karininkas su dviem

kareiviais. Bet kadangi mes buvome apsirengę karinėmis uniformomis, tai šitas trejetas ramiai susilygino su mumis. Pasisveikinimo akimirką Abubakaras Bachojevas smogė karininkui durklu į veidą. Kareiviai išsilakstė. Na ką gi, bėkite, jūs mums nereikalingi. Surinkę numestus automatus ir nuvilkę nuo nužudytojo mundurą su valstybės saugumo vyresniojo leitenanto Firmanovo dokumentais, mes grįžome į savo bazę.

– Laisat, Maskvoje aš buvau susitikęs su buvusiu 141-ojo kalnų šaulių pulko štabo viršininku majoru Bulanovu. Jis sakė, kad vadovybė tikėjosi jūsų pagalbos, o jūs visus klasingai apgavote, išdavėte sovietų valdžią, kuri jus išmokė, patikėjo jums komjaunimo rajono komiteto sekretorės postą...

– Prisimenu, šis simpatiškas majoras, kaip ir generolas Ceretelis, mėgino man meilintis. Bet dabar ne apie tai kalba. Pakalbėkime apie išdavystę. Ne aš išdaviau sovietų valdžią, o ji mane. Ir ne tik mane – visus kalniečius. Ji atėmė iš mūsų laisvę, žemę, džiaugsmą, mūsų kalnus ir net mūsų gavių orą. Aš nuolat skaičiau Leniną, tikėjau Stalinu. Buvau patriotė iki kaulų smegenų. Prisimenu, kaip mane įkvėpdavo dainos apie Leniną, Staliną, su koku įkvėpimu aš dainuodavau:

*Ir platus gi kraštas mūs gimtasis,
Šitiek upių, girių, ežerų.
Kito tokio krašto nesurasi,
Kur taip gera žmogui ir gaivu!*

Dainavau, kol „kraštas mūs gimtasis“ užnėrė kilpą man ant kaklo. Tada ėmiau dusti... Viskas iškart pasikeitė 1944 m. vasario 23 d., kai man ciniškai pareiškė: „Jei tu patriotė, padėk mums atimti iš tavęs tėvynę, tėvus ir net gyvybę.“ Tada pagaliau supratau, kokia iš tiesų yra sovietų valdžia. Spręskite patys, kas čia išdavikas, o kas keršytojas. Todėl aš ir nuėjau pas Israilovą. Daugiau neturėjau pas ką eiti. Nuėjau ne dėl to, kad tapčiau bandite, kaip mus vadino, o kad atkeršyčiau už tą niekšišką išdavystę, už nežmoniškas mano krašto patyčias, už sugriautus likimus... Rizikingas žingsnis? Bet jis man padėjo susitikti su tikrais patriotais, kurie nuoširdžiai mėgino kovoti dėl žmonių laimės, jų laisvės, garbės ir nepriklausomybės.

Žiūrėdamas į šią nepaprastą senutę, aš, jau seniai nebe jaunuolis, prisiminiau populiarią tų laikų metaforą, tapusią mėgstamu laikraščių štampu, kuri dabartiniam jaunimui tikriausiai atrodytų absurdiška: „kalti pergale“, „kalti kovotojų kadrus“... Juk ne tik mūsų vadas buvo Stalinas [rusiškai stal' – plienas. – Red.], kiekvienas, kuris norėjo „sutarti“ su epocha, turėjo būti užsigrūdinęs kaip plienas, kietas kaip geležis. „Vinis daryti iš šių žmonių!“ – žavėjosi poetas, apsvaigintas šios nežmoniškos, žmogaus prigimčiai svetimos svajonės. Vėliau kitas poetas jau be jokio patoso sukūrė liūdną epitafiją suluošintai sielai kartos, „nukaldintos“ amžinai kovai:

*Mums niekas nemiela,
Tik mūsų laukia mėnesienoj...
Sakė – iki pirmo kraujo lašo,
O paaiškėjo – iki pat mirties...*

– Atleiskit, brangioji Laisat, – atsargiai tariau, – bet man jūs atrodote kaip tikra ikikarinių laikų komjaunimo vadovė, aistringa oratorė, tiesiog ideali sovietinio jaunimo atstovė.

– Jūs teisus! – ji nė nemanė prieštarauti. – Tvirti pagrindai, kuriuos gavau jaunystėje, padeda man gyventi ir dabar. Juk aš baigiau gerą patriotinio auklėjimo mokyklą. Jaunystėje visada jaučiausi aktyvi – taip man tada atrodė – tautos laimingos ateities kūrėja. Iki karo dvejus metus buvau komjaunimo Galaškų rajono komiteto sekretorė, paskui ir Itumkalėje dirbau tą patį darbą su jaunimu.

Atėjo metas užduoti dar vieną, kaip man atrodė, itin opų klausimą. Israilovas... Apkaltintas, gal ir neteisingai, palaikęs ryšius su hitlerininkų žvalgyba, įkūręs partiją, kuri vadinosi – tai jau negali būti šmeižtas – niekingu nacionalsocialistinės partijos vardu... Žinoma, palyginus su trėmimų baisybėmis „Broliai kaukaziečiai“ atrodo geresni už baudėjus, nes jie kovėsi dėl savo tautos, o kiti, svetimieji, atėjo tam, kad išvytų ją iš gimtosios žemės. Vis dėlto norėjau sužinoti, ar puikiajai kovotojai nebuvo sunku iš vienos stovyklos pereiti į kitą, kurioje, reikia manyti, žmoniškumo stoką irgi kompensavo plieno perteklius.

– Girdėjau, jūs susitikinėjote su Israilovu?

Ji noriai atsako kaip ir anksčiau, o jos akys šviečia komjaunuolišku išdidumu, kuris ir gašdina, ir verčia nevalingai žavėtis šia sena moterimi su randu ant kaktos:

– Ne tik su juo! Susitikinėjau su jo bendraminčiais bičiuliais savo žemiečiu Achmedu Chučbarovu ir Mahomedu Idrisovu. Tapau jų ryšininke. Jie buvo savo tėvynės patriotai. Ne banditai, ne plėšikai, o ryškūs trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečių Kaukazo nacionalinio išsižadavimo judėjimo atstovai.

Tarsi iš rašto kalba...

– O kodėl jie taip greitai ir negarbingai žuvo?

– Todėl, kad krito ne garbingoje kovoje, kaip dera didvyriams, o susidūrę su niekšiška išdavyste! Su klatingais melagiais ir provokatoriais, valstybės valdžią užgrobusiais banditais – niekšingais, nesąžiningais ir nedorais! Kokių tik niekšybių ir gudrybių jie nesiėmė, kad sunaikintų šiuos protingus žmones, kurie nenulenkė galvos prieš tamsius gaivalus ir budelius!

Taip, Laisat, žinoma, suprantu... Jūsų rūstus įkarštis suprantamas... Bet ir jūs ką tik pasakojote, kaip persirengęs sukilėlis, kalnų takelyje sutikęs priešo karininką, vietoj pasisveikinimo smogė jam durklą į veidą. Kas tokį poelgį pavadintų didvyrišku? Karo nereikia idealizuoti, jame daug įniršio, o kilnumu pasigirti nedaug kas gali. Netgi toje stovykloje, kurios pusėje buvo tiesa.

Ne, garsiai aš to nepasakiau. O ji pasakojo toliau:

– Norėdami susidoroti su Mahomedu Idrisovu, jie tol kankino jiems į nagus patekusį Sultaną Mamedovą, kol šis pasakė, kur slapstosi Idrisovas. Jo slėptuvę apsupo. Kilo susišaudymas. Kulkosvaidžio serija nutraukė Mahomedo ranką. Kad visa jo bendražygių grupė nežūtų kartu su juo, jis įsakė palikti jį vieną prie nedidelio akmens. Sužinojęs apie šią nelaimę, Chasanas Israilovas nusiuntė mane jam padėti. Naktį aš slapta prasibroviau tenai. Kaip sugebėjau, perrišau petyje žiojėjančią žaizdą, daviau atsigerti arbatos su medumi. Jis dejavo. Paprašė užtaisyti pistoletą. Paskui atsigulė ant mano atneštos saujelės šieno ir užmigo. Daugiau niekuo negalėjau jam padėti. Sėdėjau šalia jo ir verkiau. Netrukus jis atsibudo ir pasakė: „Bėk, mieloji! Jie eina, aš girdžiu savo mirties žingsnius.“ Apsidairiusi pamačiau taku sėlinančius čekistus. Kaip katė šmurkštelėjau į uolos plyšį ir pasislėpiau.

Nuaidėjo pirmieji šūviai. Mahomedas Idrisovas pakilo ir tris kartus šovė į šliaužiančius prie jo priešus. Tada į jį ėmė šaudyti iš visų pusių. Suvarpė kulkomis, bet jis vis šaudė. Paskui nutilo, bet ne todėl, kad pasidavė, – jo pistoletą, kaip vėliau išgirdau iš baudėjų pokalbio,

pramušė kulka. Vienas iš vadų, majoras, atsistojo ir priėjęs prie pat bejęgio didvyrio šovė į jį sprogstamąja kulka. Kraujas ir sutrupinti kaulai aptaškė akmenį.

Mahomedas Idrisovas žuvo sulaukęs keturiasdešimties. Buvo nevedęs, kilęs iš Childichanojaus. Motina jį vadino Bajumi Idrisu. Buvo labai geras žmogus, protingas, tvarkingas. Jis net laukinių paukščių nei žvėrių nešaudė! O koks vis dėlto drąsus, bebaimis buvo... Absoliučiai nieko nebijojo! Būdamas dvidešimties metų tapo Gruzijos milicijos rajono skyriaus viršininku. Tačiau po dvejų metų, 1926-aisiais, buvo suimtas ir teisiamas už tai, kad atsisakė vykdyti neteisėtą aukštesnės vadovybės įsakymą. Pasipiktinęs tokia savivale, jis pabėgo iš daboklės. Savo gimtinėje, Itumkalės rajone, pasisakė prieš kolektyvizaciją, ragino gyventojus nepaklusti, kalbėjo, kad tarybos stumia žmones į vergovę, kad „ši vergovinė kolūkinė santvarka atblokš šalį šimtmečiu atgal į praeitį“. Ketvirtą dešimtmečio pradžioje suorganizavo tuose kraštuose ginkluotą sukilimą prieš sovietų valdžią. Jį žmonės mylėjo, palaikė nepaisydami represijų, kurių tais laikais valdžia labai lengvai griebdavosi.

Pagerbusi ginklo draugo atminimą šia kalba, ne dėl jos kaltės pavėlavusia dešimtmečiais, Laisat nutilo ir trumpam susimąstė, bet tuoj pat atsitokėjusi tęsė pasakojimą:

– Su Israilovu Kremliaus banditams nepavyko taip greit susidoroti. Jis pasirodė esąs labai kietas riešutas – atsargus, budrus. Ne taip paprasta buvo pakišti jam provokatorių. Tada tie žudikai griebėsi tokios neįsivaizduojamai niekšiškos suktybės, kokios iš jų net negalėjai tikėtis. Jie įtraukė į sąmokslą patį Jandarovą – pavertė savo bendrininku žmogų, kuris jo tautiečiams buvo religinis autoritetas. Neįmanoma net įsivaizduoti, kokių subtilių metodų griebtasi, kad šventas žmogus, Koranu prisiekęs neatimti žmonių gyvybės prievarta, paniekino Aukščiausiojo priesakus ir ryžosi tokiai piktadarybei. Kremliaus žmogžudžiai šįkart nesuklydo. Israilovas patikėjo Jandarovu, nes šis prisiekinėjo būti jo draugu. Tai aš žinau ne iš nuogirdų – pati dalyvavau tame nelemtame Chasano Israilovo pokalbyje su Čėčėnijos religiniu autoritetu Abdulhamidu Jandarovu.

Buvo taip. Į pirmą jų, suprantama, slaptą susitikimą 1944 m. gruodžio pradžioje Jandarovas neatėjo. Israilovo giminaitis Abdurachmanas Isbachijevs, atlikęs tarpininko vaidmenį, aiškino tai per dideliu Jandarovo atsargumu ir Israilovui primygtinai reikalaujant po dviejų dienų vėl susitarė dėl susitikimo jau kitoje vietoje, kurią nurodė pats Israilovas. Nebūdamas įpratęs nepaisyti atsargumo priemonių, jis pasiėmė mane kaip snaiperę. Susitikimas buvo labai trumpas, bet daug žadantis. Chasanas visiškai įsitikino, kad Jandarovo ketinimai yra geri, patikėjo jo pažadais. Kaip jis džiaugėsi, kad Naujuosius 1945-uosius sutiks legalioje aplinkoje! O mano širdis man sakė ką kita. Israilovas buvo pergudrautas. Naujuosius metus jis sutiko Urusmartano kapinėse.

Ji kalbėjo tvirtu balsu, bet aš jaučiau, kad skausmas dėl seniai patirtų netekčių iki šiol neatlėgęs. Sunkiai atsidususi, Laisat baigė:

– Taip, niekuo nebuvo galima tikėti. Nei Kremliumi, nei religiniu autoritetu. Aplink viešpatavo apgaulė, vien gėdinga apgaulė. O aš likau gyva. Mane išgelbėjo grožis. Bet teko palikti tėvynę, išvykti į Gruziją. Ten aš ištekėjau. Gyvenau vyro Torielio Toidzės pavarde. Jam mirus, palikau suaugusias dukteris Gruzijoje, o pati grįžau numirti savo mieloje, neužmirštamoje Itumkalėje.

Atsisveikindama ji pasakė:

– Prašau jūsų, bent jūs būkite žmogumi. Buvau jums atvira, tačiau to, ką sužinojote, nepagarsinkite iki mano 85-ojo jubiliejaus.

Aš išpildžiau narsios kalnietės prašymą. Ši stulbinama medžiaga gulėjo ant mano stalo tiek, kiek to norėjo Laisat. Tačiau turiu prisipažinti, kad aš sunkiai patikėjau, jog tai, ką iš jos išgirdau, yra tiesa. Todėl nieko nespausdinau ir ėmiau tyrinėti tų baisių laikų archyvinius dokumentus. Ir ką gi? Jie viską patvirtino! Tos griozdiškos ataskaitos, parašytos valdišku ne-grabiu stiliumi, rodančios visišką neraštingumą, minčių skurdumą, ne tik patvirtina Laisat neįtikėtinos istorijos tikrumą, bet ir iškalbingai atspindi mano herojės likimą nulėmusio laiko dvasią.

Atsisveikindamas Itumkalėje su Laisat Baisarova, išgirdau iš jos tai, ką ji, atrodytų, turėjo papasakoti pirmiausia, bet išauklėta griežtais kolektyvizmo principais ji apie tai nekalbėjo iki paskutinės minutės – apie asmenines netektis ir didžiules nuoskaudas.

– Apie asmeninę tragediją aš nekalbėjau todėl, kad nepagalvotumėte, jog keršijau, iki šiol keršiju ir keršysiu, kol gyva būsiu, už save, už savo skausmą. Taip nėra, nors mano netektys ir turėjo didelės įtakos tam, kad nutraukčiau visus ryšius su komunistų partija ir sovietų valdžia.

Baltos kaip sniegas nosinaitės krašteliai ji nusišluostė ašaras, ištryškusias iš jos drąsių akių, ir papasakojo man apie skausmą, kuris niekada neišblės:

– Aš netekau vos vienerių metų sulaukusio sūnelio – savo švelnaus, gražaus, ilgai laukto mažylio. Jį praradau pirmąją trėmimų dieną, 1944 m. vasario 23-iąją. Mano mažąjį Šamilį kartu su jį auginusia Achmetchano motina sovietiniai valstybiniai banditai išvežė nežinoma kryptimi, nors prisiekinėjo, kad mano vaikelio nelies, žadėjo pasigailėti ir jo senelės, kuri rūpestingai augino, puoselėjo mylimą anūką... Ištrėmė, pakeliui į katorgą išsiuntė ir mano tėvus, kurie Galaškų mokykloje mokė ingušu vaikų išminties, lavino jų protus. Nežinia, kur dingo mano keturi broliai ir trys seserys.

O savo vyro – puikaus, stipraus, geraširdžio Achmetchano – aš netekau nelygiose grumtynėse su mus apsupusiais čekistais Moistuose 1944 m. rugsėjo mėn. Tada mes paklojome ne vieną baudėją. Ta diena buvo baisi, ji paliko mano širdyje negyjančią žaizdą, o ant kaktos – štai šią žymę.

Iš slaptavietės Laisat ištraukė nuo laiko apiblukusį mėlyno popieriaus lapą. Jame buvo išspausdintas atsišaukimas „Į visus Šiaurės Kaukazo musulmonus“:

– Šį lapelį saugau kaip brangiausią relikviją! – pasakė ji su neslepianu pasididžiavimu.

Laisat leidus, aš nusirašiau visą tekstą. Jis buvo gana ilgas, todėl pacituosiu tik vieną frazę: „Geriau mirti laisvam, negu gyventi nelaisvėje laukiant, kol mūsų tauta bus pamažu sunaikinta!“

Stepanas Kašurko,
Tarptautinės karo ir ginkluotųjų pajėgų
veteranų sąjungos pirmininko pavaduotojas,
akademikas, Petro Didžiojo pirmo laipsnio ordino kavaliierius,
buvęs maršalo Konevo patikėtinis

Kaip istorikas, žaisdamas atviromis praeities kortomis, atrodo „protingas“, bet neobjektyvus (M. Tamošaitis, „Kontroversiški V. Krėvės-Mickevičiaus parodymai apie 1940 m. Lietuvos okupaciją JAV Ch. J. Kersteno komitetui po Antrojo pasaulinio karo“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, 2(16), p. 55–70).

1953–1954 m. vyko JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto Baltijos valstybių okupacijos tyrimai. Vykstant šiems tyrimams JAV lietuvių organizacijos nuolat konfliktavo tarpusavyje dėl to, kas turėtų vadovauti medžiagos ir liudytojų pristatymui. Atrodytų, kad vadovauti turėjo Amerikos lietuvių taryba (ALT), nes jos pastangomis JAV Kongresas nutarė tirti Baltijos valstybių okupacijos ir inkorporavimo į Sovietų Sąjungą bylą, tačiau vadovauti siekė ir Lietuvių laisvės komitetas (LLK), ir Lietuvos pasiuntinybės. Galima tik stebėtis, kad anuomet, net valstybę ištikus tragedijai, lietuviai buvo tokie nevieningi.

Nevieningumas, skaldymasis, abejotinos tendencingos informacijos sklaida pastebima ir dabar, ypač patriotiškai nusiteikusių asmenybių atžvilgiu. Tą rodo daugelis istoriko Mindaugo Tamošaičio straipsnių, juodinančių Vinco Krėvės-Mickevičiaus asmenybę. Vienas iš jų – straipsnis „Kontroversiški V. Krėvės-Mickevičiaus parodymai apie 1940 m. Lietuvos okupaciją JAV Ch. J. Kersteno komitetui po Antrojo pasaulinio karo“, išspausdintas leidinyje „Genocidas ir rezistencija“ (2004 m., Nr. 2(16)).

„Kritika turėtų būti nešališka ir neturėtų išeit iš tų aplinkybių, sąlygų ir to laiko, kuriuose tie įvykiai vyko, bet ne iš to, ką mes dabar žinome“¹, – rašo Stasys Raštikis. Atrodytų, šie principai turėtų vyrėti ir istoriko M. Tamošaičio rašiniuose, deja, galime konstatuoti, kad tai svarbiausias jo įžvalgų trūkumas, sukeliančias neobjektyvumą. Straipsnio autorius rašo: „Visą kaltę organizatoriai tarsi iš anksto suvertė okupantui. [...] Pro

pirštus žiūrėta į tuos, kurie minėtu laikotarpiu [1940 m. – *Aut.*] kolaboravo su okupantu, nesigilinta į tokios veiklos priežastis. Tokia Kersteno komiteto laikysena apklaustuosius tarsi iš anksto prilygino patriotams. Atskleisti tikruosius pastarųjų darbus nesistengė ir patys JAV lietuvių organizacijų ALT, LLK atstovai, diplomatai.“ Taigi dabar, praėjus 50 metų po vykusios apklausos, istorikas ėmėsi reviduoti Kersteno komiteto medžiagą, nukreipdamas savo dėmesį tik į vieną liudytoją – V. Krėvę. Ar jam tai pavyko? Pamėginsiu parodyti jo netikslas, šališkas ir prieštaringas įžvalgas.

Autorius teigia, kad publikuoti šį straipsnį paskatino istoriografijoje vyraujantys netikslumai bei gausi dokumentinė medžiaga, saugoma Lietuvos centriname valstybės archyve (LCVA), tačiau jis pasitelkė tik vicekonsulo Aniceto Simučio „Pro memoria“² (vicekonsulas vertėjavo V. Krėvei apklausiant jį Kersteno komitete), o Lietuvos generalinio konsulo Niujorke Jono Budrio „Pro memoria“ tik mini. Istorikas dar pateikia Stasio Lozoraičio ir V. Krėvės laiškus bei remiasi sovietinių laikų tyrinėtojos Sigitos Noreikienės knyga „Lietuvių draugija TSRS tautų kultūrai pažinti (1929–1940)“ (išleista 1978 m.). Abejotina, ar sovietinių laikų kultūrinės draugijos tyrimai laikytini dokumentu, nes viskas buvo persmelkta politine propaganda.

Straipsnio autorių nustebino, kodėl į Kersteno komiteto leidinius iš visų užsienio reikalų ministro V. Krėvės liudijimų įdėtas tik liudijimas apie jo derybas Maskvoje

1940 m. liepos 1-osios naktį su sovietų komisaru Viačeslavu Molotovu. Tačiau juk ir kitų liudytojų nemažai medžiagos nebuvo paskelbta. Antai tyrinėtojas Tomas Remeikis rašo: „Keletas svarbių įvykių dalyvių ir dokumentų nebuvo atitinkamai įvertinti. Tarp tokių liudytojų – 1940 m. ministro pirmininko pavaduotojo ir užsienio ministro pareigas ėjęs Vincas Krėvė-Mickevičius, finansų ministro pareigas ėjęs Ernestas Galvanauskas, [...] Lietuvos nepaprastojo pasiuntinio ir įgalioto ministro Maskvoje Lado Natkaus-Natkevičiaus išsamios atmenos (pro memoria).“⁴³ Į Kersteno ataskaitas neįtrauktos net prezidento Antano Smetonos ir generolo Kazio Musteikio atmintinės apie paskutinį posėdį prezidentūroje. Kersteno komitetui buvo svarbu įrodyti Lietuvos sovietinės okupacijos faktą, todėl liudytojų apklausa ir dokumentacija turėjo būti nedviprasmiška ir tiksli. Akivaizdu, kad komitetas įtraukė tuos liudytojus, kurie daugiau ir tiksliau žinojo apie tuos įvykius, tarkime, dviejų vyriausybių (Antano Merkio ir „Liaudies“) vyriausybės sekretorių Vincą Mašalaitį. Visiškai suprantama, kodėl Kersteno komitetui buvo svarbus V. Krėvės liudijimas apie derybas Maskvoje. V. Molotovas kalbėdamasis su V. Krėve atskleidė tikruosius, toli siekiančius Sovietų Sąjungos tikslus. Štai V. Molotovo žodžiai: „Verčiate mane pasakyti, ko visai dabar nenorėjau sakyti. [...] Turite pagaliau realiai pažvelgti tikrenybei į akis ir suprasti, kad atskiros mažos valstybės turės ateityje visos išnykti. **Jūsų Lietuva, kaip ir kitos Pabaltijo valstybės, neišskiriant ir Suomijos, turės įsijungti į garbingą tarybinių respublikų šeimą. Turėtumėt todėl jau dabar paruošti Lietuvos liaudį tarybinei santvarkai, kuri ateityje bus visur, visoje Europoje įgyvendinta, vienur anksčiau, kaip Pabaltijo valstybėse, kitur vėliau. [...] Esame tvirtai įsitikinę, ir šiandien labiau negu kitu metu, kad genialusis**

draugas Leninas neklydo tvirtindamas, jog Antrasis pasaulinis karas padės mums įsitvirtinti visoje Europoje. [...] Ir šį pasikalbėjimą atpasakojau Natkevičiui ir čia pat jį užfiksavome „Pro memoria“⁴⁴, – rašo V. Krėvė.

Tačiau M. Tamošaitis įžvelgia, kad „V. Krėvės liudijimas Kersteno komitetui pasirodė kontroversiškas, daug kuo nesutampantis su kitų parodymais. [...] Paradoksalu, tačiau V. Krėvė amerikiečių komitetui ir lietuvių diplomatams tapo susikompromitavusių liudytojų etalonu“, – baigia savo niekuo nepagrįstą išvadą autorius. Pacitavęs T. Remeikio mintis: „[...] trumpai tariant, **Krėvė-Mickevičius atsisakė pripažinti, kad jis buvo priverstas įeiti į Liaudies vyriausybę**, ir teigė, kad jis siekęs tarnauti tik Lietuvai“⁴⁵, autorius priduria, kad „jo turėta valdžia buvo legali“. M. Tamošaitis netgi mėgina įrodyti, kad V. Krėvė liudydamas Kersteno komitetui melavo, nors čia pat T. Remeikio tekste skaitome: „Kaip iš tikrųjų buvo, kol kas įtikinamai negalime atsakyti.“⁴⁶ To neįrodo ir autorius savo straipsnyje, o cituodamas politinių oponentų – tautininkų – mintis, jų spaudą, mistifikuoja: „Apklauskos [parenghiamosios diplomatams. – *Aut.*] metu nuolat vartotas posakis: „a la Krėvė“, tai yra liudytojas kalba kaip Krėvė, sako netiesą.“ Bet ar tokios oponentų ir spaudos nuomonės gali būti laikomos objektyviais dokumentais?!

Ar buvo galima priversti V. Krėvę ką nors daryti prieš jo valią? Manau, kad jis priklauso tokiam psichologiniam tipui, kuris verčiau žus, bet nesiduos priverčiamas – tai tipiškas jotvingiškas (dzūkiskasis) būdas. Tą rodo ir jo sukurti herojiški personažai Šarūnas ir Skirgaila bei laisvai mąstantys etnografiško kaimo personažai Gugis, Lapinas – tai paties rašytojo herojiškos, stiprios ir laisvos dvasios išraiška. „Laisvė yra aukščiausia vertybė, giliausiai įsismelkusi į Krėvės galvojimą ir jo kūrinių potekstę“⁴⁷, – rašo Albertas Zalatorius.

Antra vertus, Vladimiro Dekanozovo planas buvo Lietuvos inkorporavimui į Sovietų Sąjungą suteikti teisėtumo iliuziją, todėl bet kokia prievarta būtų sutrukdžiusi šį planą įgyvendinti. Maskvos emisaras grasino tik kartą: kai prezidentas A. Smetona po sovietų ultimatumo, išeidamas atostogų, pasitraukė į Vokietiją, V. Dekanozovas pareikalavo, kad A. Merkys skubiai sugrąžintų jį iš pasienio zonos Kybartuose. V. Krėvės ir E. Galvanausko atsiminimuose rašoma, jog V. Krėvė V. Dekanozovas įkalbinėjo tapti „Liaudies“ vyriausybės vicepirmininku ir užsienio reikalų ministru, o pirmiausia jam įeiti į vyriausybę pasiūlė laikinai einantis prezidento pareigas A. Merkys (vėliau jis priėmė ministrų priesaiką). V. Krėvei pareiškus, kad jis nesutiks, jeigu finansų ministru nebus paskirtas E. Galvanauskas, sovietų emisarui teko nusileisti. Taigi apie tokias patekimo į „Liaudies“ vyriausybę aplinkybes V. Krėvė ir pasakojo Kersteno komitetui; tą patvirtina ir A. Simučio „Pro memoria“. Galime daryti išvadą, kad jokios prievartos nebuvo, todėl V. Krėvė ir liudijo Kersteno komitetui, kad jo niekas nevertė. O dėl vyriausybės legalumo, tai V. Krėvė taip manė iki derybų su V. Molotovu, nes buvo prisiekęs laikinai einančiam prezidento pareigas A. Merkiui ir nusiteikęs dirbti vis dar nepriklausomai Lietuvai. Visa tai patvirtina ir patyrusio politiko E. Galvanausko sutikimas dirbti šioje vyriausybėje tikintis, kad greit prasidės Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas ir galbūt sovietai nesiryš taip greitai panaikinti Lietuvos nepriklausomybės.

Tad pažvelkime į A. Simučio „Pro memoria“. Apie V. Krėvės parodymus vicekonsulas rašo: „Jis pasirodė vienu iš savotiškiausių liudininkų dalinai dėl to, kad daugelį detalių (įvykių datas ir asmenų pavardes) yra pamiršęs, o ypatingai dėl savotiškų pažiūrų į tą laikotarpį, kai jis kaip [...] Užs. Reik. Ministerisėjo ir Ministerio Pirmininko

pareigas.“ Iš tikrųjų apklausa vyko 1953 m. rugsėjo 21 d., kai V. Krėvei buvo 71-eri metai (po devynių mėnesių jis mirė). Tačiau M. Tamošaitis niekur nepaminėjo, kad kai kurie V. Krėvės atsakymai galėjo nesutapti su Ministrų kabineto sekretoriaus V. Mašalaičio liudijimu ne tik dėl sutrikusios atminties, bet ir dėl to, kad V. Krėvė negalėjo žinoti tiek, kiek žinojo V. Mašalaitis, būdamas ir A. Merkio, ir kurį laiką „Liaudies“ vyriausybės sekretoriumi. Tą skaitome J. Budrio „Pro memoria“⁸, kurioje jis rašo, kad birželio 15 d., po Maskvos ultimatumo, A. Merkio kabinetas posėdžiavo iki 16 d. ryto, o apie 5 val. paskambino Nikolajus Pozdniakovas ir padiktavo būsimos „Liaudies“ vyriausybės narių sąrašą. V. Krėvė to negalėjo žinoti, nes į vyriausybę buvo pakviestas tik birželio 16 d., o sutikimą davė ir prisiekė 17 d. Ir iš tiesų A. Simutis atpasakoja V. Krėvės liudijimą, kad po priesaikos A. Merkiui Ministrų kabineto darbo posėdis vyko 19 val. vakaro prezidentūroje, pas Justą Paleckį, „bet profesorius neatsiminė, kas jame buvo svarstyta“. Paklausus, kuriame posėdyje buvo svarstomi trys svarbūs klausimai: konkordato su Vatikanu nutraukimas, pavedimas Lietuvos sieną saugoti rusų sargybiniams ir sovietų valiutos įvedimas į Lietuvą, „[...] profesorius kategoriškai pareiškė, kad tie klausimai nebuvo svarstomi pirmuosiuose posėdžiuose“, – rašo A. Simutis ir tuoj pat papildė, jog „tęsiant apklausinėjimą toliau buvo įrašyta, kad profesorius gerai neatsimena, bet mano, kad tų klausimų svarstymas buvo atidėtas“. V. Krėvės atsiminimuose šie klausimai aptariamai, tik neminima, kada jie svarstyti, išskyrus konkordato su Vatikanu nutraukimą (konkordatą nutraukęs vidaus reikalų ministras Mečislovas Gedvilas, V. Krėvei būnant Maskvoje).

Patvirtindamas V. Krėvės užmaršumą E. Galvanauskas atsiminimuose rašo, kad pirmasis Ministrų kabineto posėdis vyko

birželio 17 d. vadovaujant J. Paleckiui, kuris posėdžio metu buvo išėjęs į kitą kabinetą skambinti sovietų pasiuntinybei, o grįžęs paprašė, kad į darbotvarkę papildomai būtų įtraukti anksčiau minėti klausimai. Vėliau, dar kartą telefonu pasikalbėjęs su sovietų atstovais, J. Paleckis pareiškė, kad jis paveda ministro pirmininko pareigas eiti V. Krėvei-Mickevičiui, o pats išvyko į prezidentūrą. Pirmininkaujant jau prof. V. Krėvei-Mickevičiui, „iškelti trys klausimai buvo apsvarstyti ir dėl jų kilo karštų ginčų. Visi jie buvo atmesti“⁹. Po dviejų dienų (birželio 19 d.) Maskva sutiko su E. Galvanausko siūlymu neįvesti į apyvartą rublio šalia lito. Toliau skaitome: „Kiek liečia kitus du klausimus: [...] santykių su Vatikanu klausimas buvo atidėtas, o kiek liečia rusų (Sovietų) sargybinius ties siena, šis reikalas buvo rusų įvykdytas nesiskaitant su Min. Kabineto nutarimu šį klausimą atmesti.“ E. Galvanauskas taip apibūdina V. Krėvę: „Vyriausybės žmogus, kuriam reiščiau pasitikėjimą, su kuriuo pasikeisdavau nuomonėmis, buvo Krėvė-Mickevičius. [...] Tai daugiau jausmo žmogus, rašytojas... Su manim jis buvo atviras, nesivaržydamas jis man sakydavo: „nesuprantu“, tarytum mažas vaikas klausdavo mano patarimų ir tai būdavo beveik kasdien. [...] Krėvė-Mickevičius iš Maskvos grįžo parblokštas, nes, matyt, jis turėjo geras viltis ir patyrė nusivylimą.“¹⁰

A. Simutis „Pro memoria“ rašo: „[...] paklausė, kam esą priklausęs valstybėje aukščiausias autoritetas, kai profesorius buvęs marionetinės [...] vyriausybės galva. Į tai profesorius kategoriškai atsakė, kad aukščiausioji valdžia priklausiusi jam pačiam ir kad jam Dekanozovas jokių reikalavimų nestatęs. [...] Ar profesorius nemano, kad tuo metu Maskvos gubernatorius [...] Lietuvoje buvo Dekanozovas? Ir čia profesorius atsakė neigiamai, bet nenuginčijo, kad Dekanozovas, nors tiesiogiai į jį spaudimo ir nedarė, tą

galėjo daryti per prezidento pareigas einantį Paleckį.“ Galima teigti, kad iki derybų su V. Molotovu Maskvoje V. Krėvė jautėsi valdžios autoritetu. Visas šis liudijimas rodo, kad V. Krėvė pasakojo taip, kaip jis tada mąstė ir suprato, o ne taip, ką praėjus trylikai metų, turėdamas naujos informacijos, apklausos metu žinojo. Savo atsiminimuose V. Krėvė rašo tik kartą patyręs V. Dekanozovo spaudimą, kai jis, ką tik grįžęs iš Maskvos, pasipriešino greitam Seimo rinkimų įstatymo priėmimui. Apie sovietų atstovų įtaką ir nurodymus vyriausybei per „prezidentą“ J. Paleckį rašo ir E. Galvanauskas: „Jis [Paleckis. – *Aut.*] man anuomet padarė įspūdį, kad jo būdas per silpnas pareikšti pačiam ar apginti savo nusistatymus. Paleckis buvo labai paklusnus Pozdniakovo įrankis – gal jam brangiai kaštavo moraliai. Iš viso jis pasirodė be charakterio. Man tai sunku buvo suprasti. [...] Paleckio parėdymai buvo ir raštu, tačiau jis pats iš Pozdniakovo parėdymus tegaudavo žodžiu. Žodžiu, Pozdniakovas valdė be dokumentų – tai lietė jo santykius su vyriausybe Kaune.“¹¹ A. Simutis daro išvadą: „Nežiūrint profesoriaus priešingų tvirtinimų, iš detalaus klausinėjimo vis tik išryškėja, kad profesorius kaip valdžios galva nebuvo suverenas, kad jis veikė Dekanozovo spaudimo įtakoje, nors tas ir buvo daroma per Paleckį.“

Paklaustas, koks buvo jo pasimatymo su V. Molotovu tikslas, profesorius atsakė: „Svarbiausias mano kelionės tikslas buvo prašyti Molotovą, kad sudraustų Lietuvoje raudonosios armijos saugumą.“ – „Kuom tas saugumas pasireiškė?“ – paklausė p. Allenas. „Konfiskacijomis ir valdininkų bei žmonių terorizavimu“, – atsakė V. Krėvė. M. Tamošaitis šį tikslą pavadino keistu, tačiau tai buvo teisybė; panašiai, tik plačiau, V. Krėvė rašė atsiminimuose bei liudijo E. Galvanauskas.

Į klausimą, kodėl rusai panorėjo, kad V. Krėvė įeitų į marionetinę vyriausybę, jis

atsakė: „Manau, kad dėl to, jog jie norėjo Užs. Reikalų Ministeriu turėti Vakarų kultūros žmogų. Be to, aš Lietuvoje buvau labai populiarus ir žinomas kaip profesorius ir kaip rašytojas.“ Interpretuodamas A. Simučio „Pro memoria“ M. Tamošaitis stebisi, kad V. Krėvė save pavadino „Vakarų kultūros žmogumi“, o A. Merkį – „artimu bičiuliu“. Net paviršutiniškai peržvelgus V. Krėvės gyvenimą ir kūrybą galima teigti, kad jis iš tiesų buvo Vakarų kultūros žmogus. Jam laisvė – didžiausia vertybė, geidžiamiausia egzistencijos forma, persmelkianti visą jo kūrybą. Laisvės vizijos žavesį V. Krėvei stiprino romantinė literatūra, Friedricho Nietzsche's filosofija, Henriko Ibseno dramos, o tai Europos kultūros požymiai. Vien dėl biblinės apysakos „Dangaus ir žemės sūnūs“ V. Krėvė galima laikyti krikščioniškosios Vakarų kultūros žmogumi. Nevalia pamiršti ir to, kad jis palaikė ryšius su Europos šalių kultūros žmonėmis: šveicarų Alfredu Sennu, amerikiečių poete Lydia Noble, poetu Konstantinu Balmontu bei teisininku Mykolu Riomeriu. „Krėvė visuomet pasižymėjo savo įsitikinimų ir nusistatymų pastovumu, – rašė Vladimiras Šilkarskis 1952 m. laiške Vytautui Mykolaičiui, – mūsų partingumo apnuodytais laikais jis aukštai laikė laisvos asmenybės vėliavą. Jis klausė tik iš širdies plaukiančio balse.“¹² O dėl V. Krėvės artimo bičiulio A. Merkio, tai M. Tamošaičiui reikia priminti, kad prie Tautininkų sąjungos sukūrimo ir jos programos parengimo dar 1924 m. aktyviai prisidėjo ir V. Krėvė, ir A. Merkys. Be to, V. Krėvė rašo, kad „Merkys buvo senas mano pažįstamas dar iš studentavimo laikų“¹³. V. Krėvė savo mąstymu ir kūryba buvo patriotiškas tautos savigarbos ugdytojas, savotiškas tautininkas, tačiau visiškai nepritarė autoritarinei valdžiai ir kritikavo paskutinius prezidento A. Smetonos valdymo metus. „Krėvė buvo vienas iš nedaugelio mūsų rašytojų – ir, ko gero, pats pirmasis, – kuris negalėjo besąlygiškai

pripažinti jokio autoriteto. Bet koks kultas ar paklusnumas jam atrodė svetimas žmogaus prigimčiai“¹⁴, – rašo A. Zalatorius.

P. Allenui paklausus, „[...] Tamsta priklausė kokiai tai sovietų draugiškumo organizacijai, panašiai kaip kad Amerikoje veikianti Soviet–American Friendship Society“, V. Krėvė atsakė: „Aš tokiai organizacijai priklausiau, bet ji nebuvo prokomunistinė, o tik buvusio Užsienio Reikalų Ministerio Stasio Lozoraičio raginimu susikūrusi organizacija. Joje nebuvo nė vieno komunisto.“ A. Simutis „Pro memoria“ rašo, kad profesorius nebeatsiminė organizacijos pavadinimo, „bet priminus, kad tai buvo Draugija Sovietų Tautų Kultūrai Pažinti, jis pasisakė buvęs jos vicepirmininku“. Akivaizdu, kad V. Krėvės atmintis jau buvo sušlubavusi, o kalbėdamas apie asmeninę S. Lozoraičio iniciatyvą įsteigiant minėtą Draugiją rašytojas galėjo tai supainioti su užsienio reikalų ministro 1935 m. organizuota profesorių kelione į Sovietų Sąjungą. Neabejotina, kad Draugija buvo įsteigta Užsienio reikalų ministerijos iniciatyva, o šios ministerijos struktūrose S. Lozoraitis dirbo nuo 1926 m. Tą žinant aiškėja, kodėl V. Krėvė teigė, kad Draugija buvo steigiamą S. Lozoraičio raginimu.

M. Tamošaitis V. Krėvės veiklą Draugijoje perdeda kaip labai svarbią Kersteno komitetui. Jis remiasi nežinomo žurnalisto J. Mašio straipsniu, 1951 m. paskelbtu JAV lietuvių laikraštyje „Laisvoji Lietuva“, kurio melagingas mintis paneigė pats V. Krėvė atvirame laiške, išspausdintame tame pačiame laikraštyje¹⁵. Ar dera istorikui pasitikėti laisvojoje spaudoje pareikštomis nuomonėmis ir tuo remiantis po 50 metų įrodinėti, kad V. Krėvė melavo? Istorikui galima priminti, kad tuo metu JAV buvo nemažai sovietų agentų (du buvo įsitaisę JAV administracijoje). Viena iš jų veiklos sričių buvo skleisti gandus, spausdinti melagingus straipsnius,

kiršinti lietuvių organizacijas ir jų narius ir tokiu būdu jas skaldyti. Tokiu taikiniu galėjo tapti ir V. Krėvė, buvęs marionetinės „Liaudies“ vyriausybės narys. Juolab kad vėliau, 1942 m. rugpjūčio 30 d., jis ir dar keli buvę „Liaudies“ seimo nariai viešais pareiškimais pasmerkė sovietų okupaciją, o jų viešo susirinkimo priimta rezoliucija atskleidė ir įrodė neteisėtus okupantų veiksmus. Beje, reikia pabrėžti, kad V. Krėvė viešu pareiškimu ir priimta rezoliucija atskleidė sovietų nusikaltimus tada, kai Rytų fronte „pergalingoji“ Vokietija jau buvo triuškinama. Akivaizdu, jog pareiškėjai, ypač V. Krėvė, kalbėdami ir rašydami tiesą apie sovietų nusikaltimus, rizikavo savo ateitimi; matyt, Lietuvos interesai ir teisybė V. Krėvei buvo svarbiau. Tačiau M. Tamošaitis šią rezoliuciją vadina „antisovietiniu atsišaukimu“; tai tikras sovietinių laikų terminas. Gal šio termino vartoseną parodo, iš kur randasi toks tendencingas, šališkas V. Krėvės politinės veiklos vertinimas, jo asmenybės juodinimas.

V. Krėvės apklausą Kersteno komiteto narys baigė paklausdamas: „Ar daugiau tos draugijos narių buvo Tamstos vadovaujamoje vyriausybėje?“ – „Ne“, – atsakė V. Krėvė, matyt, užmiršdamas Povilą Pakarklį. M. Tamošaitis straipsnyje rašo, kad „V. Krėvė klaidingai nurodė, jog nė vienas, priklausęs Draugijai, neįėjo į Liaudies vyriausybę“, ir toliau klaidingai nurodo J. Paleckį, Antaną Venclovą. Tačiau J. Paleckis nebuvo V. Krėvės vadovaujamos vyriausybės narys, jis buvo paskirtas prezidentu, o A. Venclova, tapęs švietimo ministru, niekada nebuvo Draugijos narys. V. Krėvė suklydo tik dėl teisingumo ministro P. Pakarklio, nes jis gan trumpai 1939 m. buvo išrinktas į Draugijos valdybą kandidatų; matyt, profesorius jį užmiršo.

Galima daryti išvadą, kad V. Krėvė ne iš blogos valios, bet dėl atminties sutrikimų liudijo netiksliai, dėl to atsirado prieštaravimas V. Mašalaičiui. Vargu ar vien dėl šito galime

teigti, kad V. Krėvė melavo. Vicekonsulas A. Simutis apibendrinamas rašo: „Viską persvarsčius reikalas taip baisiai neatrodo. Žinoma, būtų buvę daug gražiau, jei profesorius būtų liudijęs, kad vis tik jis nesijautė esąs vyriausybės galva ir kad Dekanozovas buvo tikrasis Lietuvos gubernatorius.“ Tai gi vicekonsulo „Pro memoria“ tokių įžvalgų V. Krėvės adresu, kaip M. Tamošaičio, švelniai tariant, tendencingame straipsnyje, nėra. Jis liudijo taip, kaip tuo metu jautėsi ir ką pats suprato, būdamas apie dvi savaites, iki išvykimo derybų į Maskvą, tos vyriausybės vadovu. Vėliau V. Krėvė atsistatydino, bet buvo išleistas atostogų ir vyriausybės veikloje aktyviai nedalyvavo, nes komunistai juo nepasitikėjo. Formaliai jo neatleido iki „Liaudies“ seimo sušaukimo, nes dar reikėjo priedangos sovietų daromiems teisiniams ir politiniams nusikaltimams tautai. Išnagrinėjęs V. Krėvės liudijimą Kersteno komitetui, užfiksuotą vicekonsulo A. Simučio „Pro memoria“, darau išvadą, kad V. Krėvė nemelavo.

Toliau M. Tamošaitis remiasi Lietuvos pasiuntinio JAV Povilo Žadeikio 1949 m. vasario 26 d. laišku E. Galvanauskui ir cituoja, kad „kai kurie dalykai apie Lietuvos krizę jo [V. Krėvės. – *Aut.*] pasakojime nesiderina su pasakojimais kitų asmenų [...]. Pavyzdžiui, mes tebeturime dvi ar tris versijas apie įvykius birželio 12–15 d. 1940.“ Tačiau ką galėjo rašyti V. Krėvė apie birželio 12–15 d. įvykius ir buvusią vyriausybę, jeigu jis šios vyriausybės nariu nebuvo? Vadinasi, jo mintys apie tų dienų įvykius turėjo skirtis nuo kitų liudytojų, kurie dirbo su A. Merkiu, – V. Mašalaičio ir E. Galvanausko. Arba vėl, M. Tamošaitis stebisi, kodėl V. Krėvė savo atsiminimuose „Vyriausybės sudarymas“, paskelbtuose 1950 m. „Nemuno“ žurnale, neigiamai nušvietė A. Smetonos paskutinių metų valdymą. Tačiau autorius kaip istorikas turėtų žinoti, kad prezidento ir tautininkų autoritariniu valdymu paskutiniaisiais metais

buvo nepatenkinti ir krikščionys demokratai, ir liaudininkai, o tauta buvo nusivylusi Lenkijos ultimatumo priėmimu ir kt. Ar ne dėl to 1941 m. birželio 23 d. Lietuvos vyriausybė visiškai atsiribojo nuo A. Smetonos valdymo principų ir jo valdininkų? Dėl šių atsiminimų paskelbimo „Nemuno“ žurnalo vyriausiasis redaktorius Liudas Dovydėnas (buvęs „Liaudies“ seimo narys) susipyko su redakcijos nariais tautininkais Vincu Rasteniu ir Broniu Raila. L. Dovydėnas gynė V. Krėvės atsiminimų objektyvumą ir turėjo tam pagrindo, nes dalyvavo tuose įvykiuose, tačiau autorius jo necituoja, o V. Rastenis, būdamas V. Krėvės oponentu, pyko, kad atsiminimai „nuostabiai klaidingi“ ir buvo paskelbti „Nemune“. M. Tamošaitis, palaikydamas V. Rastenio nuomonę, cituoja tik bendro pobūdžio, o ne faktines mintis, tuo parodydamas, koks jis šališkas ir neobjektyvus. Vienpusiškai aprašinėdamas JAV lietuvių spaudos polemiką autorius siekia sumenkinti V. Krėvės atsiminimų autentiškumą ir teisingumą, tačiau visa tai tėra jo interpretacijos, nutolusios nuo istorinės tiesos. Jis cituoja žurnalistą B. Railą (anksčiau buvusį trečiafrontininką ir kultūrbolševizmo skleidėją, vėliau perėjusį pas tautininkus), tačiau mes žinome, kad B. Raila buvo priešiškas V. Krėvei dar Lietuvoje, kai tarp jų vyko diskusija dėl „Literatūros“ žurnalo, o ką tik atvykęs į JAV, 1945 m., paskelbė straipsnį „V. Krėvės tragedija. Lietuviškas Lavalis ar bolševikų mauras?“, kuriame V. Krėvę pavadino kolaborantu. Kaip matome, 1950 m. jo nuomonė dar buvo nepasikeitusi. Beje, B. Raila dėl šio straipsnio vėliau rašytojo atsiprašė, taip pat ir dėl minėtos diskusijos. 1963 m. vasario 27 d. straipsnyje „Dirigentai ir iškamšos“ B. Raila prisipažino klydęs priskirdamas „Literatūros“ žurnalo leidybą ir redagavimą V. Krėvei: „Šio žurnalo leidėjas buvo profesorius draugija „Universitas“, o rašydamas tada dar nežinojau, kad iš tikrųjų žurnalą paeiliui redagavo Korsakas ir Cvirka.“¹⁶

V. Krėvės atsiminimus palaikančių JAV lietuvių, Vinco Mykolaičio, Konstantino Žuko, Liudo Dovydėno ir kt. M. Tamošaitis necituoja, o vadina juos advokatais, tarsi V. Krėvė būtų kuo nors nusikaltęs. Tendencingai ir šališkai aprašydamas V. Krėvės atsiminimų vertinimą iki Kersteno komiteto apklausos M. Tamošaitis elgiasi ne taip, kaip dera istorikui, kuris turėtų cituoti įvairias nuomones ir remdamasis dokumentine medžiaga atskleisti istorines aplinkybes. Žodžiu, jo straipsnis, paremtas tik V. Krėvei priešiškos spaudos ir oponentų nuomonėmis, panašus į kryptingo propagandininko rašinį. Tačiau kyla klausimas, kam, praėjus 50 metų, to reikia?

Šiame rašinyje, kaip ir ankstesniuose, M. Tamošaitis daro absurdiškas išvadas, kurių niekuo neįrodo, kaip antai: „V. Krėvė sąmoningai klaidingai nurodė ne tik Draugijos atsiradimo aplinkybes [...]. Savo liudijimuose ir daugiau kaip dešimtmetį rašytuose atsiminimuose V. Krėvė niekur neįvardijo asmeninių glaudžių ryšių su Sovietų pasiuntinybe Lietuvos Respublikoje [...]. Deja, apie kitą aktyvią prosovietinę veiklą [...] V. Krėvė nieko neužsiminė. Lietuvos saugumas tai gerai žinojo ir, kaip Antrojo pasaulinio karo metais nurodė buvęs prezidentas A. Smetona, V. Krėvę įtarė esant sovietų agentu.“ Tokias istoriko skleidžiamas mintis, nepagrįstas dokumentais, galima vadinti klastote. Net dėl pavartoto termino „buvęs prezidentas A. Smetona“ galima prieštarauti, nes A. Smetona Antrojo pasaulinio karo metu dar buvo gyvas, o naujas prezidentas nebuvo išrinktas.

Kaip žinome, sovietų agentai paskutiniaisiais pirmosios nepriklausomybės metais skleidami gandas lengvai suformuodavo jiems reikalingą nuomonę apie aukštus Lietuvos valdžios pareigūnus; ypač jie griebdavosi šmeižto norėdami apjuodinti iškilias, Lietuvai nusipelnusias asmenybes. Tokia suformuota nuomonė pasiekdavo ir prezidentą

A. Smetoną, gal dėl to paskutiniais jo valdymo metais vyko dažna vyriausybių kaita.

Tą rodo vienas pavyzdys, aprašytas S. Raštikio atsiminimuose. 1939 m. pabaigoje, jau vykstant karui ir sovietams gražinus Lietuvai dalį Vilniaus krašto, A. Smetona atleido iš kariuomenės vado pareigų generolą S. Raštikį, kuris per penkerius metus buvo modernizavęs kariuomenę pagal to meto lygį (jis buvo mokęsis Vokietijos karo akademijoje), buvo populiarus ir tautos gerbiamas žmogus. Vietoj S. Raštikio prezidentas paskyrė generolą Vincą Vitkauską, kurio brolis už ryšius su bolševikais 1919 m. buvo sušaudytas. Galima įžvelgti, kad labai organizuotas, veiklus ir populiarus kariuomenės vadas S. Raštikis būsimiems okupaciniams Maskvos planams netiko, nes galėjo pasipriešinti sovietų kariuomenei, todėl kažkas įpiršo V. Vitkauską. Kai A. Smetonos dukterėčia, S. Raštikio žmona, nuėjo pas dėdę prezidentą pasiskųsti, kodėl atleistas jos vyras, tai prezidentas A. Smetona metė jai atvirą kaltinimą: „Tavo vyras bolševikas.“¹⁷ O kai 1940 m. birželio 15 d. Maskvos ultimatumu pareikalauta A. Merkio vyriausybės atstatydi-

nimo, A. Smetona pasiūlė Maskvai S. Raštikio, kurį jis laikė bolševiku, kandidatūrą naujai vyriausybei sudaryti, tačiau Maskva atsisakė. A. Smetonos frazės: „Krėvę įtarė sovietų agentu“, „Raštikis – bolševikas“ rodo, kad sovietų agentai ar kiti priešininkai paskleisdavo melagingas nuomones apie patriotiškus, nusipelnčius asmenis ir nesunkiai įteigdavo jas vienam autoritetingam valdžios asmeniui; tai autoritarinės valdžios padarinys. Keista, kad istorikas M. Tamošaitis šias ištaras naudoja kaip dokumentus savo abejotinoms įžvalgoms apie V. Krėvės veiklą pagrįsti.

Lieka tik pacituoti sarkastiškus V. Krėvės laiško (1948 m.) poetui Jonui Aisčiui žodžius: „Vokiečiai norėjo mane sušaudyti, rusai paskelbė „liaudies priešu“, o lietuviai apspjaudė. Nieko sau likimas.“

„Dažnai mes labai klystame, vertindami praeities įvykius ne tos pačios praeities, bet dabarties akimis“¹⁸, – rašė Lietuvos kariuomenės vadas S. Raštikis.

„De mortuis nil nici verum“, – sako romėnai: apie mirusį arba nieko, arba teisybę.

Nuorodos

¹ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, 1956, Lituanus, p. 413.

² Lietuvos centrinis valstybės archyvas, Lietuvos generalinio konsulato Niujorke fondas 658, ap. 1, b. 1, l. 130–133.

³ T. Remeikis, „Pabaltijo valstybių okupacijos tyrimai JAV ir V. Krėvė-Mickevičius“, *Kultūros barai*, 1999, Nr. 9, p. 65–71.

⁴ V. Krėvė, *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė (Atsiminimai)*, Vilnius, 1992, p. 62, 63.

⁵ T. Remeikis, op. cit., p. 67.

⁶ Ibid.

⁷ A. Zalatorius, *Literatūra ir laisvė*, Vilnius, 1998, p. 271.

⁸ T. Remeikis, op. cit., p. 68.

⁹ E. Galvanauskas, „Nepriklausomybės paskutinių dienų agonija“, *Kultūros barai*, 2001, Nr. 11, p. 71.

¹⁰ Ibid., p. 74.

¹¹ Ibid., p. 72.

¹² A. Zalatorius, op. cit., p. 272.

¹³ V. Krėvė, op. cit., p. 42.

¹⁴ A. Zalatorius, op. cit., p. 272.

¹⁵ Plačiau žr.: V. Turčinavičius, „Kai istorikas sako ne visą tiesą“, *Kultūros barai*, 2006, Nr. 3, p. 21–23.

¹⁶ B. Raila, *Versmės ir verpetai*, Bostonas, 1970, p. 153.

¹⁷ S. Raštikis, op. cit., p. 678.

¹⁸ Ibid., p. 413.

Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio vadovų žūties metinių minėjimas Genocido aukų muziejuje

2007 m. lapkričio mėn. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Genocido aukų muziejuje vyko renginiai, skirti partizanų vadų Jono Žemaičio-Vytauto ir Adolfo Ramanausko-Vanago žūties metinėms atminti.

Ne tik šių dviejų žymių Lietuvos laisvės kovotojų žūties metinės minimos tą patį

mėnesį (J. Žemaičio – lapkričio 26 d., A. Ramanausko – lapkričio 29 d.). Jų gyvenime būta ir daugiau sutapimų: abu mokėsi Kauno karo mokykloje, į partizaninį pasipriešinimą įsitraukė 1945 m., abu tais pačiais 1947-aisiais ėmė vadovauti partizanų apygardoms (J. Žemaitis – Jungtinei Kęstučio, A. Ramanauskas – Dainavos), o 1948 m. tapo partizanų

*Partizanų vadų pagerbimas buvusio KGB vidaus kalėjimo 1-ojoje kameroje.
Trečia iš kairės – Adolfo Ramanausko-Vanago dukra Auksė Skokauskienė*

*Gėlės KGB vidaus kalėjimo
1-ojoje kameroje*

sričių vadais (J. Žemaitis – Jūros (Vakarų Lietuvos), A. Ramanauskas – Nemuno (Pietų Lietuvos) srities). 1949 m. vasario mėn. jie abu dalyvavo Lietuvos partizanų vadų suvažiavime Minaičiuose (Radviliškio r.), pasirašė 1949 m. vasario 16 d. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) Tarybos deklaraciją. J. Žemaitis šiame suvažiavime buvo išrinktas LLKS Tarybos prezidiumo pirmininku, o A. Ramanauskas paskirtas jo pavaduotoju. Nuo 1950 m. A. Ramanauskas ėjo ir LLKS Gynybos pajėgų vado pareigas. J. Žemaičiui-Vytautui buvo suteiktas partizanų generolo

laipsnis, A. Ramanauskui-Vanagai – partizanų pulkininko.

Abu partizanų vadai buvo išduoti. J. Žemaitis suimtas 1953 m. 1954 m. lapkričio 26 d. jis buvo sušaudytas Maskvos Butyrkų kalėjime. A. Ramanauskas suimtas 1956 m. ir 1957 m. lapkričio 29 d. sušaudytas Vilniuje, kaip spėjama, buvusiuose KGB rūmuose. Abiejų Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio vadovų palaidojimo vietas nežinomos.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, Lietuvos Respublikos Prezidento 1998 m. sausio 26 d. dekretu J. Žemaičiui ir A. Ramanauskui

buvo suteiktas dimisijos brigados generolo laipsnis. Abu laisvės kovotojai apdovanoti ir Vyčio kryžiaus 1-ojo laipsnio ordinu (po mirties).

LGGRTC Genocido aukų muziejuje su-
rengtas atminimo renginių ciklas 2007 m.
lapkričio 26 d. prasidėjo muzikine poetine
kompozicija prie paminklo sovietų okupa-
cijos aukoms Gedimino prospekto ir Aukų
gatvės sankirtoje. Aktorius Ridas Jasiulionis
skaitė partizanų gretose žuvusios poetės Dia-
nos Glemžaitės eiles, skambėjo smuikininkės
Romualdos Umbrasienės atliekamų kūrinių
fragmentai, buvo uždegtos žvakutės ir tylos
minute pagerbtas žuvusiųjų už Lietuvos
laisvę atminimas.

Vėliau susirinkusieji pakviesti į Genocido
aukų muziejų. J. Žemaičio ir A. Ramanaus-
ko atminimui skirtoje buvusio KGB vidaus

kalėjimo 1-ojoje kameroje buvo padėta
gėlių. Po oficialios pagerbimo ceremonijos
renginio dalyviai susirinko muziejaus kon-
ferencijų salėje, kur buvo rodomas 1995 m.
Juozo Saboliaus ir Eugenijaus Ignatavičiaus
sukurtas dokumentinis filmas apie J. Žemaitį
„Ketvirtasis prezidentas“. Šį filmą buvo ga-
lima pamatyti ir lapkričio 27 d. Lapkričio
28–29 d. konferencijų salėje vyko Edmundo
Zubavičiaus 1993 m. sukurto dokumentinio
filmo apie A. Ramanauską „Partizanai“
peržiūros.

Lapkričio 27–29 d. Genocido aukų mu-
ziejuje buvo atvirų durų dienos. Lankytojai
galėjo nemokamai susipažinti su muziejaus
ekspozicijomis ir pagerbti partizanų vadų
atminimą buvusio KGB vidaus kalėjimo
1-ojoje kameroje. Jiems buvo dalijami J. Že-
maičio ir A. Ramanausko atminimui sukurti

Parodos „Lietuvos partizanų Algimanto apygardai – 60“ fragmentas

lankstukai. Lapkričio 29 d. muziejus sulaukė ypač daug lankytojų – tądien apsilankė ir Lietuvos kariuomenės generolo Adolfo Ramanausko kovinio rengimo centro organizuoto A. Ramanausko žūties 50-ųjų mirties metinių minėjimo dalyviai.

Minint Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio vadovų žūties metines nuo lapkričio 27 d. muziejuje buvo eksponuojama nauja Panevėžio kraštotyros muziejaus paroda „Lietuvos parti-

zanų Algimanto apygardai – 60“, kurioje galima susipažinti su viena iš devynių Lietuvos partizanų apygardų. Aštuoniolikoje parodos stendų pasakojama apie apygardos struktūrą, rinktines ir vadus, partizanų spaudą, kovos atributus ir ginklus. Nemažai parodos nuotraukų paimta iš Genocido aukų muziejaus fondų.

Vilma Juozevičiūtė

Apskritojo stalo diskusija 1932–1933 m. Ukrainos badmečiui atminti

Remiantis Ukrainos Prezidento Leonido Kučmos išleistu dekretu, nuo 1998 m. kasmet lapkričio ketvirtąjį šeštadienį minima Nacionalinė badmečio ir politinių represijų atminimo diena. Pagerbdami Ukrainos 1932–1933 m. badmečio aukų atminimą Ukrainos ambasada Lietuvoje ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC) 2007 m. lapkričio 22 d. Genocido aukų muziejuje surengė apskritojo stalo diskusiją „Kryptinga Stalino režimo valstiečių likvidavimo politika: Ukrainos ir

Lietuvos lyginamoji analizė“. Renginys sulaukė visuomenės bei žiniasklaidos dėmesio. Jame dalyvavo istorikai, visuomenės veikėjai, Lietuvos ukrainiečių bendruomenės nariai, armėnų ir čečėnų bendruomenių atstovai. Renginį filmavo Lietuvos televizijos Naujienų tarnyba, ukrainiečių laidos „Trembita“ rengėjai ir Rusijos pirmasis Baltijos kanalas.

Vakarą pradėjo ir susirinkusiuosius pasveikino LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė. Įžanginę kalbą pasakė Ukrainos ambasadorius Lietuvoje Borisas Klimčiukas.

Apskritojo stalo diskusijos akimirkos.

Iš kairės: LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė, Ukrainos ambasadorius Lietuvoje Borisas Klimčiukas ir svečias iš Ukrainos istorikas dr. Henadijus Jefimenka

Pranešimus skaitė svečias iš Ukrainos istorikas dr. Henadijus Jefimenka ir LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius dr. Arvydas Anušauskas. Savo pranešime dr. H. Jefimenka išreiškė ukrainiečių siekį, kad 1932–1933 m. badmetis, Ukrainoje vadinamas „holodomoru“, būtų išskirtas iš kitų to meto žūčių nuo bado SSRS teritorijose ir pripažintas genocidu – sąmoningu valstiečių naikinimu. Iki 2006 m. tą jau padarė 9 valstybės, tarp jų ir Lietuva. Istorikas pateikė argumentų, įrodančių, jog Stalino politika buvo kryptinga.

Dr. H. Jefimenka diskusijos dalyvius sudomino žemėlapiu, kuriame pažymėti regionai, bado metais patyrę didžiausias netektis. Būtent tose vietovėse valstiečiai labiausiai priešinosi intensyviai kolūkių kūrimui 1929–1930 m., todėl ten vyko didžiausi „išbuvėjimai“, o 1930–1932 m. – masiniai valstiečių trėmimai. Netgi per badmetį buvo įsakyta „buvėžes išrauti su šaknimis“. Be to, Stalinas negalėjo atleisti Ukrainos žmonėms, kad jie aktyviai kovojo pilietinio karo frontuose prieš bolševikų dalinius. Nuo bado ne taip smarkiai nukentėjo pramoninių regionų gyventojai.

1932–1933 m. badmetis Ukrainoje laikomas SSRS kryptingos politikos dirbtinai sukeltu veiksniu. Derliaus laukus saugodavo kareiviai. Jie vadovavosi garsiuoju dekretu „Dėl valstybinio turto apsaugos“, pagal kurį nusižengusiesiems buvo skiriama bausmė nuo 10 dienų kalėjimo iki mirties nuosprendžio. Ukrainoje iš bado mirė ištisi kaimai, o kad alkstantys žmonės nepatrauktų į gretimas teritorijas, sienas saugojo specialios NKVD užkardos, įdiegta pasų sistema, tačiau valstiečiams pasai nebuvo išduodami. Buvo sudarytos tokios sąlygos, kad valstiečiai negalėtų išgyventi. Ukrainoje iš bado mirė ne tik ukrainiečiai, bet ir kitų tautybių žmonės. Į ištuštėjusias teritorijas atkelti rusų tautybės asmenys.

Dr. H. Jefimenka pažymėjo, jog „holodomoras“ – nusikaltimas žmoniškumui, pažeidęs tarptautinę teisę ir lėmęs didelius praradimus to meto Ukrainos žmonėms bei ateities kartoms. Remiantis atliktais skaičiavimais teigiama, jog per dvejus metus iš bado mirė 7–10 mln. žmonių. Tai Ukrainos šimtmečio katastrofa.

Į diskusiją įsitraukė ir B. Klimčiukas. Ambasadorius dalijosi savo artimųjų prisiminimais apie badmetį, atkreipė diskusijos dalyvių dėmesį, jog H. Jefimenkos demonstruotame žemėlapyje pažymėti ne visi regionai, kuriuose iš bado mirė daug žmonių.

Dr. A. Anušauskas kalbėjo apie Lietuvoje vykdytą Stalino politiką: trėmimus, represijas, taip pat antisovietinį pasipriešinimą –

Ukrainos ambasados vainikas 1932–1933 m. badmečio aukoms atminti

partizaninį karą. Istorikas priėjo išvadą: Stalino politika Lietuvoje buvo kryptinga ir sąmoninga, tačiau pagal žiaurumą neprilygo padėčiai Ukrainoje, todėl yra nesulyginami šie Stalino veiksmai prieš Lietuvą ir Ukrainą.

Po pranešimų buvo rodomas dokumentinio filmo „Nevilties derlius“ („Harvest of Despair“) fragmentas, kuris vaizdžiai atskleidė 1932–1933 m. padėtį Ukrainoje: kolektyvizaciją, sekinantį badą. Filmu epizoduose prisiminimais dalijosi badmetį išgyvenę ukrainiečiai.

Po apskritojo stalo diskusijos prie paminklo sovietų okupacijos aukoms Gedinino prospekto ir Aukų gatvės sankirtoje įvyko jau trečius metus organizuojama ir tradicine tapusi akcija „Uždek žvakelę!“ Žvakelės degė ne tik prie paminklo, bet ir nušvietė kelią iki jo. Praeiviai neliko abejin-

gi akcijai: ir jie uždegė žvakelių. Susirinkusieji meldami ramybės Dievo varguoliams išreiškė pagarbą žuvusiesiems nuo bado. Prie paminklo iškilmingai padėta gėlių. Simboliškas ambasadoriaus B. Klimčiuko gėlių vainikas su kviečių varpomis: tuo metu, kai Ukrainoje iš bado mirė žmonės, sovietų režimas iš šio regiono į Vakarų eksportavo maždaug 1,7 mln. tonų grūdų.

Ukrainoje 1932–1933 m. badmečio aukos yra kasmet pagerbiamos. Kalbėdamas per Ukrainos nacionalinę televiziją šalies prezidentas Viktoras Juščenka skatino visus ukrainiečius, kad ir kur jie būtų, uždegti žvakelę badmečio aukoms atminti. Lietuvoje surengta apskritojo stalo diskusija taip pat buvo pagerbtas „holodomoro“ aukų atminimas.

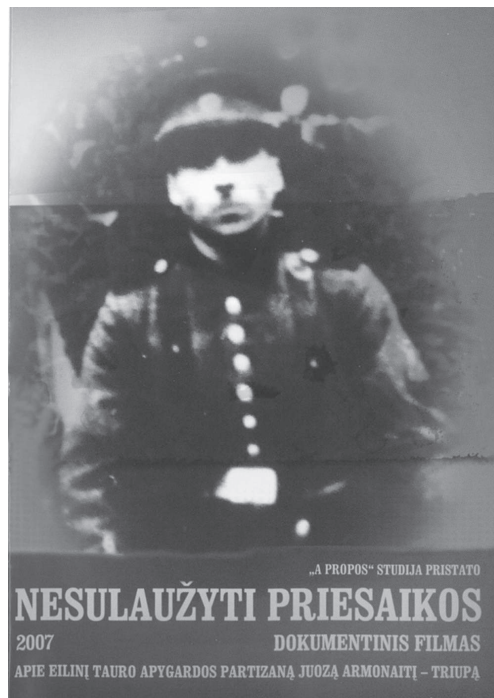
Solveiga Janušauskaitė

Genocido aukų muziejuje pristatytas dokumentinis filmas „Nesulaužyti priesaikos“

2008 m. vasario 6 d. į Genocido aukų muziejaus konferencijų salę rinkosi Laisvės kovų dalyviai, tremtiniai, politiniai kaliniai, istorikai ir visi, kurie domisi pokario Lietuvos istorija. Tą dieną vyko naujo dokumentinio filmo „Nesulaužyti priesaikos“ peržiūra. Jį pristatė režisierė Agnė Marcinkevičiūtė, prodiuseris Jonas Cimbolaitis ir operatorius Vaidotas Digimas. Peržiūroje dalyvavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) generalinė direktorė Dalia Kuodytė ir žurnalistas Ričardas Čekutis.

Filmo pagrindinis veikėjas ir pasakotojas – Tauro apygardos Žalgirio rinktinės partizanas Juozas Armonaitis-Triupas. Buvęs partizanas atvirai, be kartėlio dalijasi savo gyvenimo istorija: vaikystė ir jaunystė, ankstyvas apsisprendimas prisidėti prie Lietuvos laisvės kovotojų, sunkios kovos draugų žūtys, išdavystės, žiaurūs tardymai ir kančios metai sovietų lageriuose. Filmo pavadinime iš anksto pasakoma, kad J. Armonaitis neišdavė ginklo draugų ir savo idealų. Jis – puikus pavyzdys ne tik to meto, bet ir šiandienos žmonėms, sunkiai įsivaizduojantiems sunkias to laiko gyvenimo sąlygas. Greta biografijos faktų dokumentiniame filme glaustai supažindinama su okupuotos Lietuvos ginkluoto pasipriešinimo sovietams istorija, rodomi reti dokumentiniai kadrai, išlikę to meto dokumentai ir fotografijos. Filme skamba naujai perdainuotos partizanų dainos iš neseniai išleistos kompaktinės plokštelės „Už Laisvę, Tėvynę ir Tave“.

Dokumentiniame filme prisiminimais dalijasi Monsinjoras Alfonsas Svarinskas, Aldona Vilutienė, istorinius faktus komentuoja istorikai LGGRTC generalinė direktorė D. Kuodytė, Jonas Gustaitis ir žurnalistas R. Čekutis. Filmo kūrėjai gilinasi ne tik į to meto įvykius, bet ir į tvirto žmogaus psichologiją, mėgina suprasti šio partizano stiprybės fenomeną. Partizano J. Armonaičio-Triupo išgyvenimai atskleidžia ir daugelio kitų

Filmo „Nesulaužyti priesaikos“ DVD viršelis

Tauro apygardos Žalgirio rinktinės partizanas Juozas Armonaitis-Triupas. Kadras iš filmo

Lietuvos partizanų didvyrišką bei dramatišką gyvenimo istoriją.

Jauna režisierė A. Marcinkevičiūtė ne pirmą kartą imasi Lietuvos tragiškų įvykių tematikos, stengiasi išsiaiškinti tiesą kalbindama liudytojus. Praėjusių metų rudenį režisierė pristatė informacinį dokumentinį

filmą apie Lietuvos tremtinius „Ilgas kelias namo“.

Po filmo peržiūros susirinkusieji dalijosi išpūdžiais ir išreiškė padėką filmo kūrėjams, kurie ėmėsi šios ne itin populiarios, bet labai svarbios temos.

Vilius Kyguolis

Paminklas žuvusiems lietuviams Karelijoje

Sandarmochė, Karelijoje, šiemet planuojama pastatyti paminklą čia žuvusiems lietuvių tremtiniams bei politiniams kaliniams.

Karelija yra vienas „tragiškiausių“ dabartinės Rusijos regionų. Jis paženklintas šimtų tūkstančių žmonių, tarp jų ir lietuvių kančiomis. Į Kareliją jau nuo seno buvo siunčiami kitaminčiai. Solovkų salos tremties vieta tapo dar XVI a. 1920 m. įkuriama priverčiamųjų darbų stovykla. 1923 m. režimas joje sugriežtinamas, stovykla pavadinama Solovkų ypatingosios paskirties lageriu („Soloveckij lager osobovo naznačenija“, SLON). 1937 m. lageris tampa Solovkų ypatingosios paskirties kalėjimu („Soloveckaja tiurma osobovo naznačenija“, STON). Čia buvo kalinama nemažai lietuvių: vyskupas Teofilius Matulionis, kunigai Augustas Pronckietis ir Mečislovas Šiaudinis (1938 m. sušaudytas Brianske) ir kiti.

1930–1933 m. Karelijoje buvo kasamas Baltosios–Baltijos jūrų kanalas (Belomorsko-Baltijskij kanal, Belomorkanal). Darbus kuravo ir už kanalo statybą buvo atsakingas SSRS VKP(b) politinio biuro narys Sergejus Kirovas (ir dabar Medvežjegorsko centrinėje aikštėje stovi jo paminklas). Medvežjegorske įsikūrė statybos, administracijos darbuotojai, projektuotojai, architektai. Buvo pastatytas tiems laikams prabangus viešbutis aukštiems pareigūnams, administraciniai pastatai ir net teatras, kuriame vaidino profesionalūs dramos, operos ir baleto artistai kaliniai. „Klestėjimo“ laiku – 1938 m. – Medvežjegorskui suteikta miesto teisė. Statant kanalą žuvo ar badu mirė apie 100 tūkst. kalinių. Po Antrojo pasaulinio karo 1944–1945 m.

atstatant apgriautą kanalą, dirbo maždaug 100 tūkst. kalinių, tarp jų apie 500 lietuvių.

Šešiasdešimt metų sklandė gandai apie vienos iš trijų kalinių grupių (1111 asmenų) dingimą. Šie žmonės gabenti etapu 1937 m. iš Solovkų kalėjimo į žemyną, kur jiems turėjo būti įvykdyta mirties bausmė. Solovkuose paslapčia nužudyti tiek daug žmonių buvo neįmanoma. Šiurpi paslaptis atskleista 1997 m. Sankt Peterburgo ir Petrozavodsko draugijos „Memorial“ pastangomis. 19 km nuo Medvežjegorsko, pusiaukelėje iki Belomorkanalo, netoli Poveneco gyvenvietės esančiame Sandarmocho miško masyve, 7,5 ha teritorijoje rastos 236 masinės kapavietės. Jose užkasta apie 7 tūkst. 1934–1941 m. sušaudytų „Solovkų etap“ (mokslo ir kultūros veikėjų, įvairių konfesijų dvasininkų, tarnautojų, kariškių, darbininkų) ir Belomorkanalą stačiusių kalinių, Karelijos gyventojų. Čia ilsisi 2154 rusai, 762 suomia, 676 karelai, 493 ukrainiečiai, 212 lenkų, 184 vokiečiai, 89 baltarusiai. Iš viso 56 tautybių atstovai, tarp jų ir lietuviai. 1997 m. rudenį pastatyti pirmieji atminimo ženklai nužudytiesiems. Šiuo metu ten stovi 360 atminimo ženklų stačiatikiams, judėjams, katalikams, musulmonams – iš viso 9 konfesijų atstovams. Artimiausiu metu savo tautiečiams atminti paminklą pastatys Estijos Respublika.

Kaip teigia būsimojo paminklo lietuvių politiniams kaliniams atminti autorius skulptorius Jonas Jagėla, mūsų tautos likimą ištisis šimtmečius įvairūs užkariautojai ženklino piktadarystėmis bei okupacijomis. Istorinė patirtis suformavo ryškius tautos bruožus – liūdesį, viltį ir tikėjimą. Ankstyvajame lietuvių

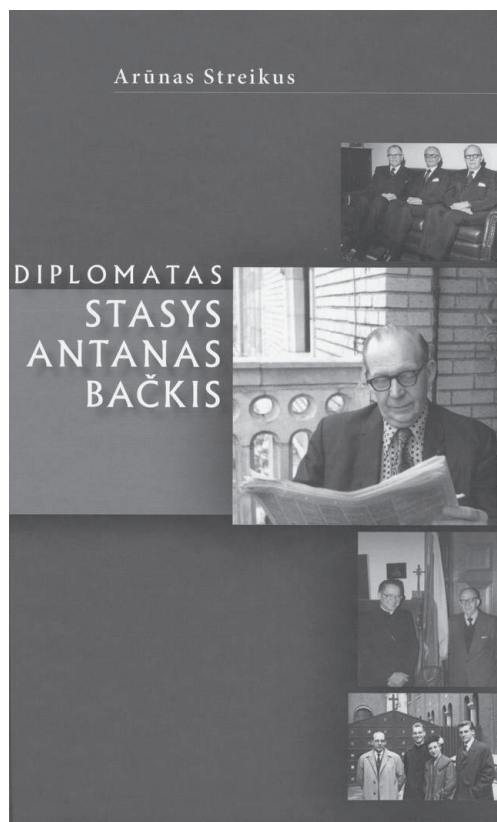
liaudies kultūros pavelde – dainose, audinių raštuose, metaliniuose kryžiuose ir medinėse skulptūrose – tai ypač akivaizdu.

Skulptorius J. Jagėla teigia: „Savo kūryboje įamžindamas kovotojų už Lietuvos laisvę atminimą XXI a., šiuolaikinį formos supratimą ir savo tautos kultūrinę-socialinę patirtį perteikiu kaip turinį, stengiuosi suprasti mūsų tapatumą ir atskleisti jį istorijos vingiuose. Kurdamas paminklą – 2,50 m aukščio kryžių – Karelijos lageriuose žuvu-

siems lietuviams atminti laikiausi išvardytų principų.“ Grubiai tašyto pilko granito paminklo priekinė dalis primena dirvos arimą, rupią duoną. Pasviręs kryžius siejasi su Kristaus – Rūpintojėlio įvaizdžiu – labiausiai paplitusia lietuvių liaudies skulptūra.

*Ričardas Čekutis,
Eugenijus Peikštenis,
Jonas Jagėla*

Arūnas Streikus, *Diplomatas Stasys Antanas Bačkis*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, 292 p.

2006 m. minėjome iškilios asmenybės – diplomato, politiko, publicisto – dr. Stasio Antano Baččio 100-ąsias gimimo metines. Tai puiki proga apibendrinti turimas žinias apie jo veiklą, apžvelgti jo gyvenimo kelią ir pamėginti pateikti išsamų šio asmens portretą. S. Bačkis priklausė XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje į aktyvų gyvenimą įsiliejusiai jaunųjų katalikų inteligentų kartai, kuri subrendo veikiamą Stasio Šalkauskio idėjų. Deja, istorinės aplinkybės neleido šios kartos atstovams visiškai atskleisti savo potencialo

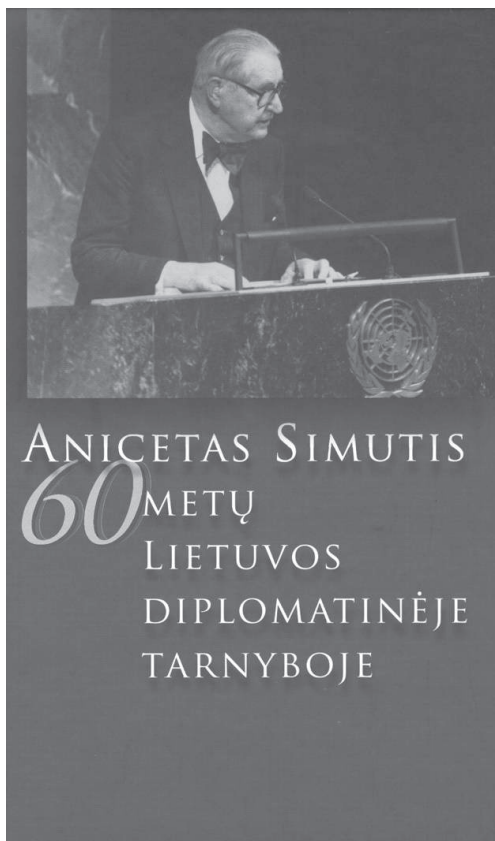
nepriklausomoje Lietuvoje. Sovietų okupacija vieniems jų reiškė beveik neišvengiamą lagerio patirtį, kitiems – priverstinę tremtį Vakaruose. S. Bačkis netgi neturėjo galimybės rinktis vieną iš šių alternatyvų – aplinkybės lėmė, kad okupacijos metu jis buvo Lietuvos valstybės diplomatinėje tarnyboje, kurioje buvo priverstas likti iki pat nepriklausomybės atkūrimo. Todėl S. Baččio biografija įdomi dviem požiūriais. Viena vertus, ji padeda geriau suprasti jaunosios katalikų intelektualų kartos vietą Lietuvos kultūros istorijoje. Antra vertus, ilgametis S. Baččio darbas diplomatinėje tarnyboje, atstovaujant realiai neegzistuojančiai valstybei, atspindi unikalias, iki šiol mažai žinomas valstybinumo idėjos raiškos formas.

Knygoje remiantis istoriniais šaltiniais atskleidžiama diplomato S. Baččio visuomeninė ir publicistinė veikla bei penkiasdešimt metų trukęs diplomatinis darbas Paryžiuje ir Vašingtone iki nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje. Autorius išryškina S. Baččio vaidmenį organizuojant Vakaruose pagalbą ginkluotai rezistencijai okupuotame krašte.

Knygą sudaro trys dalys. Pirmojoje apžvelgiamos asmenybės brandos aplinkybės ir visuomeninė bei diplomatinė veikla nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu. Antroje analizuojama S. Baččio veikla Paryžiuje Lietuvos okupacijos sąlygomis. Trečiojoje dalyje aptariama S. Baččio veikla Vašingtone ir grįžimas į tėvynę.

Įžanginiame žodyje kardinolas Audrys Juozas Bačkis rašo: „Linkiu, kad ši knyga bylotų skaitytojui apie Tėvelio nuveiktus darbus bei nuopelnus Lietuvai, apie žmogų, kuris visuomet elgdavosi, spręsdavo reikalus klausydamas sąžinės balso, neturėdamas asmeninių išskaičiavimų, vien vedamas siekio pasitarnauti Tėvynei.“

Anicetas Simutis 60 metų Lietuvos diplomatinėje tarnyboje [sudarytojai Rimantas Morkvėnas ir Laima Vincė Sruoginis], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, 464 p.

Lietuvos okupacijų 1940–1990 m. laikotarpiu negailėdami jėgų ir laiko užsienyje darbavosi nedidelis dar iš nepriklausomybės laikų likusių diplomatų būrelis, susispietęs į vadinamąją Lietuvos diplomatinę tarnybą (LDT). Tai buvo politinis fenomenas, kuris skleidė tautos nepriklausomybės idėjos šviesą ir neleido lietuvių visuomenėje užgesti siekiui atkurti Lietuvos valstybingumą. Žmonės, susieję savo gyvenimą su LDT,

priklausė prieškario Lietuvos inteligentijos žiedui, turėjo puikiausią išsilavinimą, stovėjo pirmose politinio elito gretose, buvo gabūs ir veiklūs. Pasitraukę iš diplomatinės tarnybos, galėjo užsienyje nesunkiai susirasti pelningus darbus, pasiekti tarnybinės karjeros aukštumas. Tačiau jie nepasirinko sotesnio gyvenimo, liko menkai apmokamoje ir neaiškios ateities tarnyboje. Tokius žingsnius galėjo lemti tik didelė meilė savo nelaimingai Tėvynei, nepalaužiamas tikėjimas šviesesne Lietuvos ateitimi. Toks jų elgesys, jų pilietinė nuostata – puikusias lietuviškojo patriotizmo etalonas, iš kurio, kaip iš gilaus šaltinio, galima ir reikia semtis jaunosios kartos auklėjimui, naujos kartos valstybės valdininkų, diplomatų formavimui uždegančių pavyzdžių.

Vienas iš jų – Anicetas Simutis, paskutinis prieškario Lietuvos diplomatas, diplomatinę tarnybą itin sunkiomis sąlygomis ėjęs iki pat nepriklausomybės atkūrimo. Skaitytojui teikiama nedidelė studija – tai pirmasis mėginimas plačiau ir detaliau aptarti diplomato gyvenimo vingius, taip pat supažindinti skaitytoją su dar mums nežinoma Lietuvos generalinio konsulato Niujorke veikla. Leidinyje skelbiami A. Simučio straipsnių, kalbų rankraščiai, laiški, atmintinės, kelionių aprašymai, oficialūs dokumentai, kurie atskleidžia ilgą ir sudėtingą diplomato gyvenimo kelią, jo visuomeninę veiklą išsivijoje. Skaitytojai taip pat gali sužinoti apie Lietuvos generalinio konsulato Niujorke veiklą, išsivijų organizacijas ir tarpusavio santykius. Plačiame Juozo Skiriaus įvade supažindinama su A. Simučio biografija, diplomatine veikla nepriklausomoje ir okupuotoje Lietuvoje, kūrybiniais bei publicistiniais darbais. Leidinys paįvairintas diplomato veiklą atspindinčiomis nuotraukomis, pateikiama išsami pavardžių rodyklė.

MŪSŲ AUTORIAI

VALENTINAS BRANDIŠAUSKAS
humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC programų koordinatorius

ARŪNAS BUBNYS
humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas

SAULIUS GRYBKASKAS
humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas

ARŪNAS STREIKUS
humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC programų koordinatorius

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: +370 5 279 1033

Telefonai: +370 5 279 1036, +370 5 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – paminklas Jonui Žemaičiui-Vytautui.

Atidengtas 2004 m. lapkričio 28 d. Palangoje.

Skulptorius Jonas Jagėla

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2008, 1(23)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*

Redaktorės *Rima Dulkinienė, Rūta Krasnovaitė ir Danutė Ulčinskaitė*

Maketuotoja *Danutė Navickienė*

SL 2015. 2008 04 07. 9,25 sp. l. Užs. Nr. 594

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius

www.genocid.lt

Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė